HRVATSKA KNJIŽEVNA KRITIKA

OD VRAZA DO MARKOVIĆA

I

ZAGREB

LB

M A T I C A   H R V A T S K A
HRVATSKA KNJIŽEVNA KRITIKA
UREDNIK
PETAR LASTA
SVEZAK I

ŠTAMPARSKI ZAVOD »OGNJEN PRICA«, ZAGREB

HRVATSKA KNJIŽEVNA KRITIKA

I

OD VRAZA DO MARKOVIĆA

PRIREDIO
ANTUN BARAC

1960
MATICA HRVATSKA
ZAGREB

Hrvatska književna kritika *pratila je naše književne pojave neposredno i bez zakašnjavanja od onoga vremena kad je književnost bila aktivnijim sudionikom u životu društva kome je bila namijenjena. To je bilo onda kad su se postavljale osnove i Matici hrvatskoj, četrdesetih godina prošloga stoljeća. Otada je književna kritika prisutna, bilo da bilježi gotove činjenice, ili se neposredno unosi u proces književnoga zbivanja ili, štaviše, pokazuje putove za nove etape književnog uspona. Ona s književnošću raste, razvija se i stječe nove kvalitete.*

Iz kretanja hrvatske književnosti i iz književne kritike, ma kako se one u pojedinim epohama svojom intenzivnošću i sadržajnošću i ne podudarale, razabire se opći tok društvenoga kretanja. I jedna i druga rječit su dokument naših napora i našega kulturnoga razvitka.

To što je narav kritike određivala i njezin položaj između umjetnosti i nauke, ne znači da je ona, u cjelini, bila društvena vrijednost od sporednoga značenja. Bilo je pojava kad je kritičar oštre pronicavosti i udarnoga zahvata vladao jednim razdobljem uvjerljivije od niza suvremenih književnih imena, kad je on ostavljao duboke brazde u mišljenju jednoga vremena.

Da kritička misao nije dopirala u svoj širini među suvremenike, kao što je to stvaralačka književnost, dolazi i odatle što su kritički radovi rijetko sabirani u knjige i u glavnom su ostajali razasuti po periodskim publikacijama, pa i po novinama.

Rezultati književne kritike, koja je već postigla znatne naučne i stvaralačke kvalitete, traže da se saberu, razvrstaju i pravilno uoče.

Matica hrvatska, uvažavajući sve ono što preporučuje cjelovitije poznavanje hrvatske književne kritike, odlučila je da tu kritiku donese suvremenoj čitalačkoj publici u izboru od nekoliko svezaka, i to ovako:

1. svezak: Od Vraza do Markovića,
2. „ Razdoblje realizma,
3. „ Kritički radovi Milana Marjanovića,
4. „ Kritički radovi A. G. Matoša,
5. „ Nehajev i suvremenici,
6. „ Kritički radovi Miroslava Krleže
7. „ Kritički radovi Antuna Barca
8. „ Kritički radovi Tina Ujevića
9. „ Kritika između dva rata
10. „ Suvremena kritika

Pri zaključku će redakcija ove knjižnice donijeti opći osvrt i ocjenu o hrvatskoj književnoj kritici.

MATICA HRVATSKA

OD VRAZA DO MARKOVIĆA

PREDGOVOR

1

Prvu književnu kritiku u novijoj hrvatskoj književnosti napisao je Ljudevit Farkaš Vukotinović g. 1834. izvješćujući u »Letopisu Matice srpske« o »dramskoj vitiji« Dragutina Rakovca »Duh«. Bilo je to u vrijeme kad još nije bila pokrenuta ni »Danica« i kad je kajkavsko narječje još bilo književni jezik znatnoga dijela Hrvata.

Kad je stala izlaziti »Danica«, počeo je u njoj prvi pisati referate o književnicima i književnosti Dimitrije Demetar. Godine 1837. objavio je članak o Puškinu, a g. 1838. o Gunduliću, prigodom dvjestagodišnjice njegove smrti.

Ni Vukotinović ni Demetar nisu kritiku smatrali područjem na kome su željeli ostvariti svoje književne težnje. Ali su i jedan i drugi počešće pisali o književnosti, znajući nabaciti zrelih i opravdanih misli.

Vukotinović (1813—1893) je bio novelist, dramatik, pisac lirskih i epskih pjesama, feljtonist, političar, prirodoslovac. Voleći književnost, osvrtao se na hrvatske književne prilike u svojim feljtonima (Zimske misli, Ljetne misli), zatim kao urednik »Gospodarskog lista« (1855—1857) i kao suradnik »Narodnih novina« i »Vijenca«. U svojim sastavcima ove vrste nije se osvrtao toliko na pojedina književna djela i pojedine pisce, koliko na opća pitanja književnosti. Najznatniji je od njih »Tri stvari knjiženstva«, objavljen u »Kolu« 1843.

Demeter (1811—1872), jedan od najobrazovanijih književnika ilirizma, spremio je za »Danicu« nekoliko članaka o književnosti i književnicima. Neke je napisao spontano, kao npr.

spomenute sastavke o Gunduliću i Puškinu, a neke po uredničkoj dužnosti. Četrdesetih je godina u tome listu objavio i neke prikaze o kazališnim predstavama novosadskih glumaca u Zagrebu, istakavši pri tome realistički talent Jovana St. Popovića. Kao urednik »Danice«, potkraj četrdesetih godina, objavio je nekoliko referata o novijim književnim pojavama. Iako se ni tada ni kasnije nije smatrao kritičarom, ipak je gotovo do kraja života pisao kazališne i književne ocjene po novinama i časopisima (Narodne novine, Domobran, Hrvatski sokol). Pri tome se najviše zadržavao na djelima koja su imala kakve veze s kazalištem. U svojim ocjenama i referatima naročito je isticao društvenu stranu književnosti i potrebu da se piše za široke slojeve naroda, a dodirivao je i pitanja književnog jezika, književnih pravaca, itd.

I Vukotinović i Demeter iznijeli su u svojim člancima korisnih i dobrih napomena, važnih u vremenima kada su književnu većinu sačinjavali diletanti i stihotvorci. Ali ni jedan ni drugi nisu književnih pojava istraživali i prikazivali s nekim planom i sustavno. Učinio je to prvi Stanko Vraz.

Vraz (1810—1851) je kao jedan od glavnih zadataka hrvatske kritike iznio: nakon sedam godina djetinjstva (1835—1842) hrvatska je književnost došla u doba kad treba da postane zrelom i kad u njoj treba ozbiljno pristupati pretresu književnih pojmova.

Pokrenuvši s drugovima »Kolo« (1842), Vraz je u njemu gledao zabilježiti pojavu svake nove knjige, i kod Hrvata, Srba i Slovenaca, i kod ostalih Slavena. On je bio prvi hrvatski književnik koji je pratio cjelokupnu književnu produkciju svoga vremena, a ujedno pretresao različita načelna književna pitanja. U kratkim bilješkama pisao je i o Mažuraniću, i o Njegošu, i o Kukuljeviću, i o Vukotinoviću, i o Radićeviću itd. Dodirivao je i pitanja stila, književnoga jezika, i metrike, i tradicije, i književnoga pravca. Pored onoga što je pisao za »Kolo«, treba spomenuti njegove izvještaje u »Letopisu Matice srpske« i u varšavskoj »Dennici — Jutrzenki«. Iako broj njegovih strana koje bi se mogle svrstati pod pojam književne kritike nije velik, opet se iz njih vidi kako je on o književnosti imao potpuno izgrađene pojmove i kako je za vremena uočio probleme pred kojima je stajala pomlađena hrvatska književnost.

Vraz je od hrvatske književnosti tražio uglavnom dvoje: da bude umjetnost, i da bude u vezi sa životom svoga naroda. Htio je uvijek jasno povući razliku između spisa kakve izdaju dobronamjerni diletanti i između tvorevina pravih stvaralaca. Hvalio je obzirno i Subotića, i Kukuljevićeve pripovijesti, i Trnskoga, i Bogovića, no divio se samo Mažuraniću i Preradoviću od hrvatskih pisaca, a Njegošu i Radičeviću od srpskih. Književnost, po njegovu mišljenju, ima da odražava život i duh vlastitoga naroda, a ne smije biti samo kopija stranih uzora. Od hrvatske je književnosti, kao književnosti slavenskoga naroda, očekivao da će u njoj biti izražen slavenski duh. Tražio ga je i u jeziku, i u stilu, i u kompoziciji. Zato je zamjeravao pripovjedačima, kao što je bio Kukuljević, što svoje novele pišu teškim i jedva razumljivim načinom, po njemačkim uzorima. Zato je udarao i na kritičare koji slavenska djela sude prema mjerilima stvorenim na staroklasičnim vrelima. A zato je i suzbijao odviše jak utjecaj Dubrovčana. Kao uzore u koje bi se naši pisci imali ugledati spominjao je Gogolja i Puškina.

U godinama kad je Vraz iznosio takve poglede oni su bili vrlo važni. Hrvatski su se pisci, pa i najbolji, povodili za njemačkim liricima trećega i četvrtoga reda, za starim klasicima ili za Dubrovčanima. Vraz je pitanja postavio teoretski ispravno, a praktički je ukazao i na postignuta ostvarenja (Preradovićeva lirika i Mažuranićev ep »Smrt Smail-age Čengića« kod Hrvata, »Gorski vijenac« kod Srba). Ali na žalost, on svojih nazora nije iznosio iscrpljivije, niti je kakvom analizom pokazao kako treba ostvarivati spomenute zahtjeve. I u slučajevima kad je pisao za inozemstvo, zadovoljavao se nabrajanjem novih knjiga i kratkim opaskama o njima.

U nekim svojim kritičkim bilješkama Vraz je spomenuo da će o nekim djelima i opširnije pisati. Čini se da je to obećanje bio i izvršio, spremivši za štampu cijelu knjigu književnih studija. Ali za njega živa ona nije izišla, a poslije njegove smrti rukopis se izgubio.

Vrazove su kritike izazvale otpor. Protiv njih pobunili su se pisci koji su držali da ih treba slaviti već i stoga što pišu. Blago pisani referat o Topalovićevu izdanju narodnih pjesama u Slavoniji smatrali su napadajem. Stoga je u »Danici« stao pisati bilješke o novim knjigama Bogoslav Šulek — s izričitom napomenom da u književnosti koja se tek stvara kritičar mora da bude obziran. Ali Šulek nije imao toliko književne obrazovanosti koliko Vraz, a ni ustrpljivosti da piše o svim novim književnim pojavama. Njegovi osvrti nemaju stoga značenja za razvitak hrvatske kritike.

Spomenuti počeci hrvatske književne kritike nastali su u razdoblju feudalizma. Tada su hrvatski književnici — uglavnom djeca osiromašenih plemića, imućnijih građana i seljaka — htjeli da hrvatski narodni i kulturni život uzdignu do razine na kojoj su bili zapadnoevropski i neki slavenski narodi. Svi su ti književnici bili obrazovani na zapadnoevropskim književnim vrelima, a poznavali su i razvijenije slavenske književnosti (rusku, češku i poljsku). Pisali su u vrijeme kad je hrvatski narod bio politički i nacionalno ugrožen (od njemačkoga i madžarskoga imperijalizma), ekonomski ugnjeten, i kad su široke narodne seljačke mase bile prosvjetno zapuštene. U školama se Hrvatske kao vrhovni ideal umjetnosti uznosila staroklasička književnost. Bez obzira na svoje teorijske poglede na literaturu, spomenuti su začetnici hrvatske kritike ipak na svoj način shvatili i istakli sve što je u tadašnjoj hrvatskoj književnosti trebalo istaći: shvatili su književnost kao odraz stvarnosti, istakli su njezine narodne i slavenske elemente, kao i potrebu književnosti za široke slojeve naroda. A ujedno su — kao npr. Vukotinović — ustali protiv parola koje su se u ime politike širile i u književnosti, a na njezinu štetu (kao npr. parola o književnoj slozi).

Prvu opširniju kritiku u hrvatskoj književnosti, napisanu s određenim književnim aparatom i zasnovanu na nekim teorijskim postavkama, objavio je Adolf Veber Tkalčević, u »Nevenu« 1852, upravo deset godina nakon pojave »Kola«. Bila je to kritika »Mejrime«, drame Matije Bana. Veber (1825 — 1889) je pisao o književnosti usput već i prije 1848. Ali je tek u doba apsolutizma, kraj prorijeđenoga broja književnika, postao plodniji i aktivniji. Iznoseći punih dvadeset strana »Nevena«, njegova je ocjena »Mejrime« po opsegu veća nego sve Vrazove bilješke zajedno. Suvremenici su je shvatili kao osobito važan književni događaj, kao početak ozbiljnoga razdoblja u hrvatskoj književnosti. Različito od Vraza — koji je svoje referate pisao ili impresionistički, bez analize i dokaza, ili se iscrpljivao u nabrajanju činjenica — Veber je u spomenutoj kritici na svoj način izvršio opširnu raščlambu drame o kojoj je govorio. Ispripovijedao je njezin sadržaj, označio karaktere, prikazao piščev jezik, metriku i stil. Iznio je tu i tamo nešto ozbiljnijih zamjeraka, ali je »Mejrimu« ipak držao velikim djelom. Njegovi konačni zaključci zasnivaju se na određenim teoretskim postavkama, te su, uz provedenu analizu, za ono vrijeme imali dokaznu snagu.

Očito je da se Veber, pišući svoju ocjenu, ugledao u njemačku idealističku estetiku. Ljepota je za njega: jedinstvo u mnoštvu. Njegova je kritika uglavnom promašena. »Mejrima« je djelo tipičnog diletanta koji je nagomilao mnoštvo napetih i ganutljivih prizora, ali koji nije imao snage da svoja lica učini ljudskima, razumljivima. Veber se dao lako zavarati. U njegovu se obranu može reći da početkom pedesetih godina u hrvatskoj i srpskoj književnosti i nije bilo mnogo novih i boljih djela nego što je spomenuta Banova drama. Njegoš, Vraz i Radičević bili su mrtvi, Mažuranić i Preradović bili su se povukli. Veberova je kritika važna kao prvi pokušaj u hrvatskoj književnosti da se na umjetničko djelo gleda s određenog stajališta, i da se za njegovu procjenu moraju postaviti jasni kriteriji.

Nakon uspjeloga početka, Veber ipak nije nastavio kritičarskim radom u opsegu i pravcu kako se moglo očekivati. Morajući se baviti školskim poslovima, jezičkim pitanjima, prevodeći uz to sa stranih jezika, pisao je književne ocjene samo od zgode do zgode. Ocijenio je npr. Jurkovićevu knjižicu »Tri lipe«, Utješinovićeva »Nedjeljka« i Kazalijevu pjesmu »Trista Vica udovica«. Najopširniji je njegov kritički sastavak iz kasnijega vremena »Najnoviji pojavi našega pjesništva«, u »Književniku« 1865. U njemu je Veber, bez potanje analize, prikazao neke nove knjige (»Cvijetu« Meda Pucića, »Ljeljinke«

Josipa Eugena Tomića, i dr.). No dok su ga pri nastupu u kritiku pozdravili, člankom u »Književniku« uzbunio je i pisce (J. E. Tomić) i mlade kritičare (August Šenoa), jer su i jedni i drugi držali da Veber književnost prosuđuje odviše moralistički.

Veber se bavio i teorijskim pitanjima književnosti, pišući o stilu, metrici, jeziku kao sredstvu izražavanja. Iako nije išao u dubljinu, znao je izreći dobrih i korisnih opažanja.

Za razliku od Vraza, Veber nije bio apsolutni poklonik narodne pjesme. Iskazujući joj potrebne počasti, isticao je ipak kako bi se hrvatski pisci imali ugledati u velika književna djela naprednih naroda, a naročito slavenskih. Zato je i preveo »Irydiona« a zato je i pohvalio Kazalija, zbog pjesme »Trista Vica«.

U činjenici što je za vremena znao uočiti književne probleme, što je upozoravao na neka načelna pitanja književnosti i što je htio izgraditi vlastitu kritičarsku metodu, značenje je Veberovo u razvitku hrvatske književne kritike. Inače, on je bio više dobronamjeran kulturni radnik negoli čovjek sa sigurnim pogledima na književnost. Niti jedan od njegovih sudova nije se održao.

Veber se pojavio s kritikom »Mejrime« u godinama kad je u Hrvatskoj istom bio srušen feudalizam, i kad je mlado građanstvo imalo preuzeti vodstvo političkih i kulturnih poslova. A građanstvo je u Hrvatskoj bilo većinom njemačko, stojeći neprijateljski prema pokušajima Iliraca i njihovih neposrednih nastavljača. Hrvatski narod, pritisnut u to doba politički (apsolutizam) i ekonomski (novčano gospodarstvo sa sve većim porezom) imao je voditi dvostruku borbu: i za nacionalno i za gospodarsko održanje. Veber je, kao i svi napredni hrvatski intelektualci njegova vremena, osjećao potrebu rada na svim područjima gdje je trebalo stvarati ili čuvati stečene pozicije. Njegova je kritika plod takvih prilika.

Nešto poslije Vebera javio se svojim kritičkim sastavcima Janko Jurković (1827—1889). Prvi njegov značajniji članak te vrste bio je »Moja o kazalištu«, u »Nevenu« 1855, a zatim njegova dva feljtona u »Pozoru« 1862. (Naši kalendari, Pismo nekomu mladomu prijatelju o spisateljskom zvanju.) Za razliku od Vebera, koji je Banovu »Mejrimu« htio procijeniti s nekoga tobože objektivnoga estetičkog stajališta, Jurković je u svojim ocjenama postavljao pitanja od neposredne važnosti za tadašnji hrvatski književni život: kakvu funkciju ima hrvatska književnost u hrvatskome životu, i kakvi su to ljudi koji u Hrvatskoj hoće da budu književnici? I u jednom i u drugom slučaju njegov je odgovor bio nepovoljan. Utvrdio je kako je hrvatska književnost daleko od hrvatskog života, jer ne iskorišćuje bogatstva građe što joj ga on pruža. A hrvatski književnici — početkom šezdesetih godina — bili su po njegovu mišljenju uglavnom sve sami diletanti, bez spreme i talenta — futavci i kreštalice.

Jurković je u sva tri slučaja bio jasan, glasan i potpuno određen. Svojih suvremenika morao se dojmiti jače negoli Veber. Ali je i on na žalost doskora napustio kritiku, a tako i dodir sa živom književnošću. U svojim estetičkim raspravama, objavljenim u prvim svescima Akademijina Rada, on je doduše usput dodirivao i aktualna književna pitanja. Ali je sve to ipak bilo daleko od problematike hrvatske književnosti šezdesetih i sedamdesetih godina. Njegovi prvi i smjeli istupi ostali su bez jačih posljedica.

Uz spomenute pisce bilo je u pedesetim i šezdesetim godinama još nekoliko književnika, koji su u novinama i časopisma objavljivali književne kritike: Mirko Bogović, urednik »Nevena« J. Praus, M. Dubravčić (u »Nevenu«). Dragutin Jambrečak napisao je u »Dragoljubu« (1868) opširan prikaz Markovićeva »Kohana i Vlaste«, a i u »Vijencu« je pisao nešto o književnosti. Ipak, njihov rad niti je bio sustavan, niti je u tadašnjim književnim prilikama označivao kakav naročito nov put.

Krajem šezdesetih godina osjetio se u hrvatskoj književnosti nov polet. Političke borbe o novo uređenje Austrije, u kome je Hrvatska imala da sačuva svoju samostalnost, svršile su se porazom tadašnjih hrvatskih političkih grupa (austro-ugarska nagodba 1867, ugarsko-hrvatska nagodba 1868). No u istome razdoblju stvorena je Jugoslavenska akademija, a poslije je otvoreno sveučilište (1873) i reformirana Matica ilirska (1874). Godine 1869. pokrenut je »Vijenac«. Dok su poli-

tički poraz 1868 skrivili predstavnici starih klasa, feudalaca na umoru, dotle je najnapredniji dio hrvatskoga građanstva, naročito napredna inteligencija, htio podržavati nacionalni otpor; ne mogavši to vršiti u politici, radili su na području kulturnog života. Dva su cilja imali pred očima: 1) podržavati ilirske tradicije, graditi kulturni život na osnovu nasljeđa prošlosti i bratstva južnih Slavena; 2) prisvojiti tekovine kulturne Evrope, i na osnovu toga izgrađivati vlastitu kulturu.

U vezi s jednim i drugim razvija se u šezdesetim i sedamdesetim godinama i hrvatska kritika. Potkraj šezdesetih godina javlja se niz pisaca, koji su nastojali hrvatske čitaoce upoznati sa svim važnijim pravcima i ličnostima zapadnoevropskih i slavenskih književnosti. Vatroslav Jagić, Ivan Zahar, Vladimir Mažuranić, August Šenoa, Franjo Marković, Ivan Dežman, Armin Pavić i Franjo Ciraki objavili su u »Vijencu« velik broj članaka, o različitim problemima književnosti, nastalih isprva kao predavanja za žene. Njihovi su napisi, među ostalim: O baladah i romancah, O slovenskih baladah, Tuđa književnost naprama našemu narodu, Franjo Prešeren, Ivan Turgenjev, William Shakespeare, O Ossianu i njegovih pjesmah, Madame Staël i George Sand, itd. Vatroslav Jagić u svojim je člancima (u Književniku i Vijencu) promatrao hrvatsku i srpsku književnost na širokoj komparativnoj osnovi, i ujedno je na njih htio primijeniti poglede Bjelinskoga, povezujući književne pojave s razmatranjem tadašnjih ekonomsko-društvenih pojava. Od svih tih pisaca utvrdili su svoje kritičarske fizionomije samo August Šenoa i Franjo Marković.

August Šenoa (1838—1881) bavio se književnom kritikom punih dvadeset godina — za cijele svoje književne djelatnosti. Prve svoje zapise o književnosti i kazalištu objavio je već 1860, kao praški pravnik, u »Pozoru«. A pisao je kazališne i književne ocjene sve do pred smrt. U njegovu kritičarskom radu prevladava kazališna kritika, jer je sve od 1860. do potkraj 1881. bio kazališni referent, uz male prekide. Ali, se u njega kazališna kritika ne da potpuno odvojiti

od književne, jer je pišući o prikazivanjima različitih drama, imao pred očima njihovu književnu vrijednost.

U svome kritičarskom radu Šenoa je imao pred očima nekoliko ciljeva.

Kao teoretik realizma, on je u književnosti gledao odraz života. Već u prvim godinama svoga kritičarskoga djelovanja tražio je da se zabaci Demetrova repertoarna politika, udešena prema bečkim kazalištima, i da se mjesto njemačkih drama u Zagrebu prikazuju francuski realistički komadi. U svojim teoretskim i literarno-kritičkim sastavcima isticao je kao uzore Gogolja i Turgenjeva, zbog njihova istinitoga prikazivanja života, i zbog tendencioznosti njihovih djela. Njegov prvi izrazitiji kritičarski istup, članak »Naša književnost« (1865) sadržava kao glavnu misao pitanje: kakav je hrvatski i srpski život, i kako su ga odrazile hrvatska i srpska književnost. U svome daljem radu isticao je uvijek potrebu da književnik proučava život u svim njegovim oblicima i s obzirom na prilike u svima slojevima društva. Naročito je nukao mlađe književnike da zalaze među narod, proučavajući ga i u palačama i u kolibama.

U vezi s time, Šenoa je isticao da pripovjedač mora uzimati gradivo iz svagdanjega života, a ne smije izmišljati. Po njegovu mišljenju, na svakom se licu, u svakoj fizionomiji može naći gradiva za stotine novela i romana. Tko toga ne vidi, neka se okani književnosti.

U tim godinama političkoga i ekonomskoga pritiska na hrvatski narod, kad su i strani kulturni utjecaji, poimence njemački, bili veoma jaki, Šenoa je konstantno uznosio slavenske i romanske književnosti, naročito rusku i francusku, kao najbolje uzore hrvatskim piscima.

Po Šenoinu shvatanju književnost ima određenu socijalnu misiju. U narodu, kao što je hrvatski (klasni odnosi, zadruge, zanemarenost seljaštva, politički pritisak stranaca), ona treba da diže duh otpora i borbe. Ona ima biti izrazito tendenciozna.

Razumije se, Šenoa je uz to tražio da književnost bude prije svega umjetnost. Zato je kroz cijelu svoju kritičarsku

djelatnost jasno isticao književne vrijednosti hrvatske i srpske književnosti i suzbijao pojave diletantizma, stvaralačke nesposobnosti, bezodgovornog razmetanja.

Pišući svoje referate i ocjene, Šenoa nije stvorio neku određenu kritičarsku metodu. Pisao je brzo, zbog redakcijskih potreba. Njegovi se prikazi katkad iscrpljuju u podacima ili nabrajanju, između kojih najednom osvane kakva dragocjena misao. Njegove najvrednije opaske nabačene su često usput — u nepotpisanim bilješkama, u kratkim osvrtima. Kad je htio da djeluje ozbiljnije, slijedio je kritičarsku metodu Franje Markovića, npr. u ocjeni Banove »Marte posadnice«. Ali se i u tome članku vidi da kod njega nije bila glavno metoda, nego sposobnost da razluči vrijedno od nevrijednoga.

Utjecaj Šenoine kritike na razvitak hrvatske književnosti bio je veoma velik. Pišući dva desetljeća u najraširenijim hrvatskim novinama i časopisima (Pozor i Vijenac), Šenoa je našao i najneposredniji ton, kojim se dojmio i čitaoca i književnika. Ne upuštajući se mnogo u teorijska razglabanja i formalističke analize, znao je uvijek istaći ono što je u nekome književnom djelu najbitnije. Zato je mnogo djelovao na mlađe književno pokoljenje.

Drugačije se razvijao Franjo Marković (1845—1914). Nešto mlađi od Šenoe, ali s većim formalnim školskim kvalifikacijama i s društvenim položajem koji je imponirao, on je i kao kritičar došao prije do uvaženja. Doktor filozofije, sveučilišni profesor, akademik, Marković je, poslije Vebera, prvi u hrvatskoj književnosti želio stvoriti i određenu kritičarsku metodu, te je dosljedno i provoditi. Učenik bečkoga profesora Roberta Zimmermanna, slijedio je metode svoga učitelja ne samo u estetici nego i u njezinoj primjeni na književna djela. Marković je doduše s vremenom upoznao i druge teoretike umjetnosti i estetičare (Bjelinskoga, Tainea), koristeći se njihovim pogledima. Ali je do kraja života ostao dosljedno na stajalištu što ga je zauzeo u počecima kritičarske djelatnosti. Vjerovao je da ima općenit ideal umjetnosti, koji vrijedi za sva vremena, i da ga svaki umjetnik u svome radu mora nastojati ostvariti. Držao je da ima pravila koja svaki stvaralac mora slijediti. Ta je pravila nalazio u formi — ne smatrajući formu kao nešto izrazito spoljašnje, već svodeći na nju i karakterizaciju, i kompoziciju, i stil. Ostao je trajno protivnik realizma i naturalizma, shvaćenih kao kopija stvarnosti. Držao je da se u prirodi nigdje ne nalazi građa gotova za umjetninu, već je u svakom slučaju mora umjetnik oblikovati prema estetičkim pravilima, čisteći je od slučajnih primjesa.

Svoje prve ocjene objavio je Marković u prvim godištima »Vijenca« — kao njegov književni i kazališni kritičar. Za razliku od ostalih hrvatskih kritičara toga vremena, koji su ostajali uglavnom referentima, Marković je već u svojim prvim kritičkim sastavcima nastojao svoje sudove zasnivati na općim teorijskim postavkama, i opravdati svoje zaključke nekim općim zakonima ljepote. Postepeno je napuštao tekuću kritiku, držeći svojim glavnim zadatkom da opširnim estetskim analizama pokaže prednosti i nedostatke poznatijih hrvatskih književnih djela, ili da prikaže umjetničko značenje istaknutijih hrvatskih pisaca (Mažuranićeva »Smrt Smail-age Čengijića«, pjesme Petra Preradovića, Luke Botića, Stanka Vraza, djela Dimitrija Demetra, Simona Gregorčiča, Stanka Vraza, itd.). Ali je, u posljednjim slučajevima, ipak pristupio i pojavama žive književnosti (Kumičićev »Jelkin bosiljak«, Vojnovićeva drama »Psyche«, hrvatska Moderna).

U skladu sa svojim načelnim pogledima na umjetnost Marković je u književnim djelima ispitivao kompoziciju, karaktere, stil. Svoju jednom utvrđenu kritičarsku metodu zadržao je do kraja života. Živeći još 33 godine nakon Šenoine smrti, proživio je i razdoblje realizma, i razdoblje Moderne, ostajući velikim dijelom u opoziciji prema članovima mlađih literarnih pokoljenja. Njegov utjecaj na mlađe intelektualce, preko sveučilišta i akademije, bio je međutim trajno jak. Pa i njegov posljednji radikalniji istup u književnosti — predavanje na izložbi hrvatskih umjetnika 1899. — dade se shvatiti samo kao posljedica njegova velikoga ugleda.

Analiza Markovićevih članaka i njegovih formalnih metoda pokazuje da je on — unatoč svome formalizmu — ipak osjećao potrebu da istakne vezu između književnih djela i života. Treba istaknuti da je u ocjeni Kukuljevićeve drame

»Poturica« ustao protiv hrvatskih artista sedamdesetih godina na isti način kako je krajem stoljeća ustao protiv hrvatskih dekadenata — s opravdanjem da se umjetnost ne smije udaljavati od problematike vlastitoga vremena. Oštro je žigosao pokušaje da se kao nešto novo i vrijedno u hrvatsku književnost unose plodovi stranih literatura, koji su odraz drugačijih prilika i drugačijih potreba. Marković je tako, na svoj način, zapravo ipak nastavljao liniju hrvatske kritike kako ju je započeo Vraz — samo je gledao da se ona od nizanja činjenica i sudova uzdigne do teorijski i naučno zasnovane grane književnosti.

2

U ovoj knjizi obuhvaćen je izbor karakterističnih hrvatskih književnih kritika od početaka obnovljenoga hrvatskoga književnog života do Šenoine smrti. Izbor se započinje Vrazom, koji je kod nas prvi stao sustavno pisati bilješke o pitanjima i pojavama književnosti, a završava se krajem Šenoina razdoblja, kada se protiv njegovih glavnih predstavnika — Šenoe i Markovića — javljaju pripadnicima novih pokoljenja s novim vidicima i metodama u kritici. Iako je sam Marković živio do g. 1914, svoju je kritičarsku fizionomiju bio potpuno razvio već u sedamdesetim godinama. Tada je uglavnom i djelovao kao kritičar; najveći dio onoga što je pisao poslije Šenoine smrti, odnosi se uglavnom na književnu prošlost, te nosi više obilježje estetske analize negoli književne ocjene. Svi Markovićevi članci, uvršteni u ovu knjigu, napisani su prije 1881. Izuzetak je učinjen samo s njegovim predavanjem na izložbi hrvatskih umjetnika. Ono je održano doduše istom g. 1899, ali se njime nekako upotpunjuje Markovićev kritičarski lik. Uz to su u njemu, na radikalniji način, izneseni pogledi kakve je Marković branio već u svojim ocjenama u sedamdesetim godinama. Pri uređivanju knjige nisu odlučivali samo hronološki razlozi, već i nastojanje da ona bude donekle povezana cjelina.

Izbor pisaca i članaka proveden je prema ovim načelima:

1. Od književnih kritičara iz spomenutoga razdoblja uzeti su u obzir samo oni koji su o književnim pitanjima iznijeli kakav određeniji pogled, a uz to su se književnom kritikom bavili duže vremena. Pisci kao Šulek i Kurelac — slučajni književni referent i ljubitelj starih knjiga — nisu uzeti u obzir.

2. Od članaka iz razdoblja od 1835—1881 uneseni su u knjigu ponajprije oni koji su u svome vremenu pobudili naročitu pažnju ili izvršili znatniji utjecaj (Vrazova kritika Topalovićeve knjige narodnih pjesama, Veberova kritika »Mejrime«, Jurkovićevi feljtoni, Šenoina »Naša književnost« i »O hrvatskom kazalištu«). Markovićev prikaz »Smrt Smail-age Čengijića« uzet je stoga što je u njemu pisac najbolje pokazao svoju kritičarsku metodu. Njegovo pak predavanje u izložbi »Društva hrvatskih umjetnika« značilo je posljednji njegov srčan istup u javnom životu, s dosljednim zastupanjem vlastitih načela.

Ostali članci pojedinih kritičara uzeti su da bi se njima što bolje upotpunila slika njihova autora. Od Vraza uzete su sve njegove opširnije ocjene. Uporedo s Veberovom ocjenom Banove »Mejrime« unesena je i Šenoina kritika Banove »Marte posadnice«, jer se iz nje vidi koliko je hrvatska kritika od Vebera do Šenoe napredovala, znajući da razlikuje umjetnost od diletantski skalupljenih djela. Najviše književnih ocjena uzeto je od Markovića, jer je on bio u svome vremenu i najplodniji kritik i jer svoje ocjene nije pisao novinarski brzo, već trijezno i promišljeno.

3. U obzir za ovaj izbor ušli su samo članci koji imaju i neko književno značenje, te se mogu s nekim zanimanjem čitati i danas. Nisu pak uneseni sastavci, u kojima se ili samo nabrajaju činjenice, ili se pisci odviše zadržavaju na pojedinostima koje nemaju čak ni historijske vrijednosti. Šenoa je npr. pisao opširne prikaze omladinskih almanaha »Velebit« i »Hrvatski dom«, kraljevičke »Zabavne biblioteke«, i sl., no najveći dio njegovih rečenica u tim člancima usko je vezan za same te edicije, a nema općenitijega književnoga značenja. U knjigu nije unesen niti jedan sastavak Vatroslava Jagića —

iako je Jagić u hrvatskoj književnosti htio slijediti Bjelinskoga. Nije to učinjeno stoga što je on, iznijevši kakvu dobru misao ili tvrdnju, najveći dio svojih kritičarskih sastavaka ispunio nabrajanjem pisaca i knjiga.

4. U ovaj izbor hrvatske književne kritike uzeti su i neki članci koji se ne odnose izravno na književnost, nego ili na kazalište, ili na likovne umjetnosti (Jurkovićeva »Moja o kazalištu«, Šenoina rasprava »O hrvatskom kazalištu«, Markovićevo predavanje). Učinjeno je to s razloga što su ti članci značajni za njihove autore u vremenima u kojima su ih napisali, i jer su u njima iznesene misli koje se ipak više-manje odnose na pravac književnosti.

U knjizi ima prikaza koji se ne odnose na hrvatsku, nego na srpsku književnost. Oni su uneseni s razloga što su važni u razvitku hrvatske kritike. Činjenica, pak što su i Vraz, i Veber, i Šenoa, i Marković pisali podjednako i o hrvatskim i o srpskim knjigama i piscima, da se objasniti time što su oni svjesno provodili ili nastavljali poglede i tradicije ilirizma.

Sastavi pisaca kao što su Vladimir Mažuranić, Ivan Zahar, Ferdo Ciraki, Armin Pavić — spomenuti u ovome uvodu — nisu uneseni s razloga što su to u prvom redu popularizacije, ili se odnose na strane književnosti; osim toga, njihovi autori nisu uspjeli da se učvrste kao kritičari, ili plodnošću rada ili dosljednošću svojih nazora.

*Svi su članci uneseni u knjigu kritički, ali s nešto osvježenim jezikom (u oblicima) i s današnjim pravopisom.**

Zagreb, 1950.

ANTUN BARAC

---

* U ovom, II izdanju izmijenjena je interpunkcija prema novom pravopisu od god. 1960. (M. h.)

S T A N K O   V R A Z

NARODNE PJESME U SLAVONIJI

Naumili smo o pojedinim ilirskim djelima govoriti tek u 2. ili 3. svesku; no opet propustiti ne mogosmo, da jednu u mnogom obziru znamenitu knjigu, koja je nedavno u Osijeku izišla, barem s nekoliko riječi u bijeli svijet ne ispratimo. — Gospoda štioci neće nam zamjeriti da pri toj prilici o istoj stvari *ab ovo* počmemo.

Poznato je već većoj strani učene gospode štilaca s kolikom su bukom i slavom obilazile izobražen svijet narodne naše pjesme u Vukovom izdanju. Nijemci, Englezi, Francezi i Talijani, sve udari u jedan mah čuditi se i u jedan glas hvaliti prostu krasotu i prirodnu čvrstoću ideja, razloženih u ilirskoj narodnoj poeziji, od kojih je veća strana (kazaše) srodna s neumrlim pjesmama Omira. Ista naša zapadna i sjeverna braća, koja u ničem, šta izobražen zapad za krasno i dobro priznaje, ne zaostaju, puhnuše u jednaki rog, ne mogući dosta nahvaliti našu narodnu poeziju, ustupljujući joj odmah prvo mjesto u Evropi. Samo kod nas se još svejednako malo cijenilo ono nad čim nam se čudio čitav prosvijećen svijet. Dapače istoga najdostojnijega svećenika te narodne svetinje, utemeljitelja naše slave i vjere, stali smo prezirati i grditi s krivim ponosom svoje nezrele učenosti, u taštoj ljudskoj oholosti. — No kako se opet i kod nas zapadnih Ilira narodni probudi duh i s njime i književni život, stadosmo se i na polju narodne poezije brojnije sastajati i žurnije okretati. Nakupi se domalo hrpa tog bogatoga dara božjega osobito iz gornje i srednje strane naše domovine, od kojega još žalibože veća strana u rukopisu leži, čekajući Mecenata, koj' će ga izvesti ne bijeli svijet. Samo u dolnjim stranama, osobito po Slavoniji, Srijemu, Bosni i Hrvatskoj granici, slabo se još glede

na to radilo. Koliko nas je dakle razveselio glas da se g. Topalović slavni pjesnik, dobar znalac jezika narodnoga, toga posla prihvatio sabirući po svom zavičaju (Slavoniji) sa prijateljima svojima narodne pjesme. Dočulo se također da se u glavnom gradu Slavonije sastavilo društvo, koje će svojim troškom plod truda g. Topalovića i njegovih pomoćnika na svjetlo izdavati, što nas nadahnu nadom da neće mnogo obećajuća namjera g. Topalovića proći u vjetar ili zaglaviti (kao što je obično kod nas) sa suhom dobrom voljom. A sada imademo čast objaviti čitajućoj gospodi da se u svom očekivanju nismo baš sasvim prevarili. Prvi stoji svezak na stolu našem nazivajući se pleno titulo: »Tamburaši ilirski, iliti prva kitica narodnih ilirskih pjesamah po livadah i dubravah slavonskih sabrana i svemu junačkomu i lirskom narodu prikazana; u družtvu s više rodoljubaca skupio, u red stavio i izdao Topalović, Sveščić (!) I. u Osijeku, Tiskom Mart. Alojs Diwalda, kr. pov. knjigotišca (!) 1842, 8. str. XVI 84. Cijena 20 kr.« — A sada da vam kažemo kakva je ta knjižica; da pretresemo i rasudimo djelo. Razumije se da ovdje nema mjesta rasuđivanje narodnih pjesama kao pjesama, zašto šta nam je u vjerozakonskom obziru sveto pismo, to treba da su nam u narodnom estetičnom prave narodne pjesme: — svete i uzvišene nad svakom kritikom; nego ovdje se može zametnuti riječ o istoj knjižici, kako ju je uredio g. izdatelj, i kako su sakupljene pjesme, jednom riječju: pretresti i rasuditi poso sakupitelja i izdavatelja. — No i tu ima svojih teških nevolja. Teško je naime rasuđivati objektivno stvari ondje, gdje još spisatelji nisu naučni gole slušati istine. Taj je bio običaj dosad i kod nas. Svaka se nova, ta bila i najgora, knjiga hvalila, i pisalac u zvijezde kovao. No kad je naše knjiženstvo već u osmoj godini, to je istina već krajno vrijeme da se jedared pisaoci od slatke sise odbiju, dječinski se im bašmaci svuku i da se postavljaju na mladosne svoje noge. Da, moja slavna gospodo i prijatelji! taj da Rubikon prekoračimo, treba je, ako hoćemo na kapitol prave narodne izobraženosti da stignemo; treba je da se osvijestimo i da riječ zametnemo o stvarima našega knjiženstva, i vrhu njih da se trijezno razgovaramo ne gledeći na prijateljstvo, srodstvo ili druge

okolnosti. Ili da tu žrtvu donosimo, ili da ugreznemo, ili ostajemo uvijek vijeke vrteći se u jednom istom kolu kao muhe bez glave. Drugog izlaska nema. Dakle bez zamjere, u ime boga!

U predgovoru djela tuži se g. Topalović vatrenim riječima na one pretresače koji na svaku novu knjigu ilirsku navale kao čavke, grdeći i tražeći u njoj zlobno i navisno svako zlo, dapače više puta isto ono na što pisac ni pomislio nije. Dobru bi nam zaista učinio g. Topalović službu da je time svim književnim opadnicima zavezao i zatvorio usta; no sve nam se čini da je u vjetar govorio (ako ne laže Dositej). Poslije toga govori o uzrocima zašto je dosad literatura naša zaostala. I tu navodi mnogih istina, no scijenimo da to ne spada u predgovor k narodnim pjesmama. G. Topalović bio bi mnogo bolje učinio da je čitav taj predgovor metnuo u svoju Jeku iz Osijeka, gdje bi mu *mutatis mutandis* išlo mjesto, a u ovoj knjizi da je govorio ono o čem (obećava) da hoće govoriti u drugom svesku, jer mu je zasad (kaže) nestalo prostora. Iza predgovora slijedi A. 30 ženskih, a iza njih B. 13 muških (!) pjesama. I ženske i muške pjesme ispremio je lijepo s opaskama, koje nas vrlo obradovaše, jerbo nas obavještaju o stvarima, koje nam dosad većinom nepoznate bijahu, npr. o načinu pjevanja, o pripjevima itd. Istina, mogo bi nam g. Topalović to još jasnije predočiti da je dodao i jedan, dva napjeva, no — tko smije toliko tražiti na početku! Nekoliko komada toga sveska poznato nam je već iz drugoga izdanja Vukove zbirke, kao npr. u A. br. 4, 5, 10, 17, 19, 20, 25, 28, a u B. br. 1, 5, 6, 7, 8 i 9. (po koliko se napamet spominjati možemo). No ta opaska ne oduzima im ni mrve cijene, zašto mi ih ovdje pozdravljamo opet u drugom odijelu, prikrojenom po ukusu mjesta gdje su sakupljene. — Pravo je učinio g. Topalović što je kod svake pjesme metnuo mjesto gdje je sakupljena i ime od koga ju je primio, no malo je posrnuo u tom što je svaku (tako reći) prelio u književni kalup; npr. metnuo bijeli, lijepi (mjesto bili, lipi ili beli, ili bjeli, ljepi), carno, varlo, te opet cerno, verlo, a na nijednom mjestu, kao što bi moralo da bude, npr. crno, vrlo. Po koliko

nam je poznato, ima slavonsko narječje više razrječja iliti razlika u izgovaranju riječi. Drukčije se govori u Srijemu negoli u Požezi; drukčije opet u Gradiškoj, a drukčije u Brodskoj i Varadinskoj regimenti. No pjesme Tamburaša ilirskih, premda kod jedne stoji iz Nuštara, kod druge iz Oriovice, opet kod drugih iz Brodske regimente, imadu ipak sve isto lice, a to onakvo, kao da su se sve rodile iz jedne (književno-ilirske) glave. — Kod narodnih pjesamah, ne smije se ništa prenačinjati, promijenjati ili popravljati, nego ih valja bilježiti onako kako izviru iz ustiju naroda. Ljepote i mane njihove, sve je sveta baština praotaca naših. U njima kao u starinskom nekakvom zrcalu čitamo način od mišljenja i ćućenja njihova. I tu starinu treba da mi čuvamo i poštujemo kao uspomenu njihovu, kao grobove gdje leži prah kosti njihovih. Neka se dakle u narodnim pjesmama iz Slavonije piše: vrlo, crno, neka se piše: bilo, kolino, vira, gdje se ovako izgovara, a gdje se ne izgovara ovako, neka se opet piše onako kako se izgovara kod prostoga naroda. No nikako se i nigdje u narodnim pjesmama metati ne može: lěpo, bělo, itd., jer je taj ě samo za književni jezik od književnika prikrojena kapica sjedinjenja, supstitut glasa, koji se u nekim stranama velike naše domovine izgovara kao *i*, u drugima opet kao *e* ili *je*, ili *ej*.

Ne možemo pored toga odobravati, što je g. Topalović zabacio Vukovo razređenje narodnih pjesama, razredivši ih u svojoj knjizi na svoj sasvim vlastit način. Vuk u I knjizi svoje zbirke (u Lipisci 1824) na str. XVI ovako govori: »Sve su naše narodne pjesme razdijeljene na pjesme junačke, koje ljudi pjevaju uz gusle, i na ženske, koje pjevaju ne samo žene i djevojke, nego i muškarci, osobito momci i to najviše po dvoje u jedan glas itd.« — A sad da slušamo kako g. Topalović govori (str. 51—52): »... ja zasad među ženske pjesme samo one brojim u kojima poglaviti predmet il' osoba ženska jest, naproti pak među muške brojim one gdje il' muško govori il' o muškom poglavito govor biva, bez ikakvog obzira na slogomjer itd.« — Zaista neosnovan kriterij! Polag g. Topalovića bi morala i ona pjesma »Kraljević Marko i Leka Kapetan« biti ženska, kao i ona druga o Kosovki djevojci; i ona u Milutinovićevoj zbirci: Jakšići. Što se tiče posla narodnih pjesama, tu je starac Vuk imar (majstor), a mi smo tek slabi i nejaki šegrti, koji treba da slijedimo njega, jer je on taj zanat već davno izučio, ne pako da tražimo i udaramo na druge pute, dok nismo i mi pokazali svijetu dobre rukotvorine. Uopće treba da vrlo pazimo i da se čuvamo ono drmati i obarati bez potrebe što su drugi prije nas teškim trudom utemeljili i uzidali. G. nam Topolović u svom djelcu pretpostavlja (indirekte preporuča) opet nekoliko novo načinjenih riječi, za koje imamo jurve davno dosta dobrih izraza, npr. knjigotišac m. knjigotiskar, događajka m. dogodovština. S duhom jezika složne u literarni jezik uvedene riječi polag našega mnijenja samo onda se opet ukinuti mogu kad se na njihovo mjesto postave riječi koje su se poslije ili našle kod naroda ili ih koje narod predstavljajuće društvo za bolje nalazi i proglasi.

Ovo su one glavne tačke koje smo bili polag naše rasuđujuće savjesti dužni napomenuti. Međutim želimo knjizi g. Topalovića da se po čitavoj našoj domovini raširi i prodaje. Istinabog! mogli bi te iste pogreške g. Topalovića privatnim kakvim pismom napomenuti. No — budući da to isto treba da znadu i sva čestita gg. što za njega kupe, ono bih ili ja ili g. Topalović morao to isto da raspiše svoj rečenoj gospodi, za koj' poso nemam vremena ni ja, pa će ga i teško imati g. Topalović. Zato neka ide u ime boga na javnost za vladanje svih kolikih kupaca naših narodnih pjesama, najpače za vladanje g. Topalovića kao izdatelja 2, 3, 4, 5. i 6. sveščića, koji će nadamo se, izaći pravilnije, a mi ćemo ih pozdraviti s obilnijom pohvalom. Pri ovoj prilici ne možemo propustiti na svrsi naših riječi pridati gg. kupiteljima *in forma* molbe još evo ovaj savjet: neka sabirući riječi od pjesama također glas pjesama (napjeve) bilježe. Riječi pjesme nisu još ista pjesma. K tomu spada i napjev. A kod mnogih od naših narodnih pjesama, (najpače ženskih) glavna je stvar (napjev). U tom su dakle obziru napjevi veoma važni. Ali još iz druge strane od velike su cijene. Kao što iz riječi pjesama naši umjetni pjesnici treba duh narodni da crplju, tako će i napjevi vremenom postati voda života, iz koje će negda naši

slagaoci napajati svoje umotvorne duhom narodnim. Skupljajmo dakle i njih. Taj trud nalaže nam dužnost za budućnost.

Hvalimo učtivo slavnom društvu domorodaca što je trošak izdavanja na se uzelo. Skoro izdavanje narodnih pjesama s mnogim je tegobama i nevoljama skopčano, kojih pojedini čovjek ne može podnositi, a najmanje spisatelj i kupitelj. Nadamo se dakle da će sl. društvo vijenac svojih zasluga na glavi tim učvrstiti što će g. Topalovića kod izdavanja nasljeđujućih svezaka podupirati. U istu potporu preporučamo g. Topalovića također gg. pomoćnicima njegovim u sabiranju pjesama. A g. Topalovića molimo neka nam ne zamjeri što smo iskreno istinu govorili. Istina, svaki je početak težak. No baš ova tegoba nalaže nam dužnost da gledamo i savjet tražimo u onim djelima koja su u toj struci jur prije nas na svijet izdana. Da je g. Topalović promotrio i proučio kako je slavno poznati Vuk St. Karadžić svoju zbirku sabrao i uredio (5 knjiga), ne bi zaista ni u jednu napomenutu grešku bio zagazio. Svaki popo u svojoj knjizi vješt, a đak treba da se uči od popa. *Nunc satis est dixisse.*

NB. Zbilja! Čuo sam također nekoju gospodu tužiti se na skupoću, kažući da bi morao da je za te novce i tisak pravilniji i hartija tanahnija. No mi sudimo da se nek onaj koj' hoće da kupi po 20 kr. šenice, koju su golubovi birali, a to još u zlatnu vaganu, odmah odijeli u Misir ili kud mu drago. Valjda će je tamo naći. Kod nas toga još nema, pa će i teško skoro imati.

Q. HORATIUS FLACCUS

Premećući onomadne stare moje knjige, dođe mi u ruke knjižica jedna, koju po veličini i po vezu upoznam da je između onih što sam ih budući đak kupovao za one novce koje mi je mati davala na rastanku, na račun nedjeljnih uštipaka. Otvorim je, a eto ti moga ljubimca Horacija. Zdrav mi bio, stari moj znanče i prijatelju Quinte! reknem ja, raširim ruke i u lice ga poljubim. Da istinu kažem: ja sam zakleti neprijatelj i vrag latinštine, latinštine one, koja se tjerala dosad u školama ugarsko-hrvatskim, tj. školasticizma onog kojim su mladež našu mučili i u nas zatrli onaj narodni bistri i vedri način mišljenja, govorenja i pisanja. No latinštinu, koja sjaje iz djela Horacijevih i drugova dobe njegove, uvijek ću cijeniti i obožavati. Ja dakle i sada s igrajućim srcem primem u ruke Horacija, preberem sve II knjige *carminum* i knjigu *epodon.* Tu nađemo opaske iz školske svoje dobe, kad sam tako vatreno ljubio i čitao ode te rajske i božanstvene, i poljubim svaki pobilježen redak kao ostatak cvijeta ili kose od prve moje ljubovce; zašto baš onako cijenim ja svaku onu slabom rukom zapisanu crticu. Poslije dođem na satire (dvije knjige) i na epistole (dvije knjige): sve krasno. Tu ne nađem nikakve opaske, zašto ja ni satira ni epistola nisam onda cijenio, a to poradi toga što ih nisam razumio. I u njima ima puno žive mudrosti, no one nisu za mladež, nego za dobu mušku, i tu čovjek ne može dobro proći, sasvim ih razumjeti i užiti, ako ne uzme u pomoć komentar kakav. Ali šta poslije epistola slijedi, za mene je nebrojeno blago, zlato žeženo: slijedi naime *Epistola ad Pisones.* Epistola ta ima samo 476 redaka, no svaki taj redak vrijedi alem iz carske krune, i dostoji da se u svakoj školi gdje se

izobražavaju mladi pisaoci i suci pisama, zabilježi sa krupnim zlatnim slovima na čelo dvorane. Koliko ima tu istina vjekovitih, istina za sve narode i pisaoce njihove! »*Epistola od Pisones*« prva je estetika svijeta. I koj' je pisalac ne bi napamet učio i svaki redak razložio i protumačio, kad ih nema više od 476! Da (postavimo) latinski jezik ništa više izvrsnog nema do jedine te epistole, a ono bi već ona dostojala da latinski nauči svaki mladić koj' hoće da šta piše. I ja sa strane svoje preporučam svim mladićima koji se na tu stazu spremaju neka kupe Horacija i neka svaki put prvo nego zarežu pero, ili barem prvo nego šta pošalju u svijet »*epistolu ad Pisones*« pročitaju od versa: *Humano capiti cervicem si pictor equinam* — pa do onog mjesta gdje stoji: *Non missura cutem nisi plena cruoris hirudo;* i ja im tvrdu dajem vjeru da će se mnogih ukloniti pogrešaka, u koje bi drukčije bili zagazili kao u rupu ptičar njegov (vidi Epist. ad Pisones, veras 458).

SUD O SLOGU

Botta, opisujući put svoj po Arabiji, pripovijeda evo što slijedi:

»Šeik-Hasan vrlo se začudi nada mnom što sam mu kao Evropejac pisao list arapski. Još većma začudi se nad prostim mojim perom. U toj stvari (veljaše) Evropejci daleko natkriljuju istočne narode, zašto pišu samo ono što se baš tiče stvari, dočim Arabi misli svoje zakapaju pod gore od oratoričnih fraza, nadsipajući grob taj silom božjom od poetičnog cvijeća. Ovako sudi Šeik-Hasan. No sasvim drugčije mudruje Huiseinefendija, zapovjednik Hodaidski. Taj mi se ne mogaše dosta nahvaliti prekrasna razuma i ukusa Ibrahim-paše. Uzorom preizvrsnog pera navodi mi listove njegove, koji su (kazaše) toli krasno složeni da ti ih je teška muka razumjeti.«

Ne znam jest li živa istina, šta piše g. Botta, ili gola mistifikacija pod koje rukom hoće da se mimogredice sitno naruga stanovitim pisaocima koji se još i u naše vrijeme bore sa školastičkom retorikom, kao i stanovitim štiocima koji njihov naduven i naravi i vremenu protivan slog u zvijezde kuju. I kod nas ima takvih umova koji, u školi školasticizma odgojeni i narodu otuđeni, samo ono hvale što je teško, nenaravski skrojeno, zapleteno na uvoje kao zgrada zahoda kretskog. Osobito teški su prijevodi naši, gdje čovjek mora obično uzimati u pomoć maticu (original), ako hoće da razumije prijevod. No može li se šta takvog hvaliti? Nipošto. Šta je pismo? Pismo je namjestnik usmenog govora. a ja vas pitam, slavna moja gospodo: šta biste vi kazali da sad stane tko u društvu ljudskom onako govoriti kao što mnogi naši pisaoci pišu? ne bi li se svaki od vas krstio i kazao da čovjek taj nije čitav? Istinabog! velika su mahnitost oni dugački periodi na koje svaki zdrav razum

mrzi kao na stvar protunaravnu. I kad se još njima dodaju one dugovrate i dugokrake riječi, one *sesquipedalia verba** koja su došla u običaj kod nekojih pisalaca srpske strane, to bog i bogme nemamo razloga tužiti se na sirote žene i djevojke što ne mare za naše knjiženstvo, kao što se lani potužiše P. S. N. Novine. Da, slavna moja gospodo! ukus naš vrlo je naličan ukusu paša egipatskih, a sud o slogu shodan sudu efendija arapskih. A otkuda to srodstvo? Ibrahim-paša i Husein-efendija istina nisu Slovinci, niti smo mi Arabi po koljenu; već su nas pisaoci naši zaveli perom svojim među Arabe, u pustoš arapsku, i ja svaki dan uzdišem i bogu se molim ne bi li nam što skorije poslao otkud drugog proroka Aarona, koj' će nas u tom obziru izvesti iz pustoši u zemlju obećanja!

* U tu vrstu idu riječi: blagopolučije m. sreća, putešestvije ili putešestvovanije m. put ili putovanje, bogomolstvije m. molitva, sodružestvo m. društvo, nadežda m. nada; sva komposita od — češki npr. dramatičeski, arheologičeski, i k tomu još sila drugih izraza i riječi protivnih duhu i naravi jezika.

O DUBROVČANIMA

(Iz dodatka članku »Prijateljski dopisi o pravopisu ćiriliskimi i latinskimi pismeni« među Vukom St. Karadžićem i Vjekoslavom Babukićem.)

Ako hoćemo nestrano da sudimo o našim Dubrovčanima, treba da njihova djela istražimo bez ikakva zanešenja. Vrhu svega treba da prosudimo duh vijeka u kojem su oni živjeli, i ukoliko je taj duh imao upliv na stvaranje njihovih umnih djela. To je glavno ono gledište s kojeg ih suditi valja. — Gundulić i ostali najbolji pjesnici dubrovački živjeli su prama koncu XVI vijeka i na početku XVII. I svemu je svijetu poznato da je onda vladao u zapadnoj Evropi duh starog klasicizma, koji se već počeo izrođivati u takozvani školasticizam. Iz Italije, koja je onda stojala na čelu prosvjete evropejske, prebrodio je duh izobraženosti zapadne i u Dubrovnik. Tu su se podigle stolice nauci klasika rimskih i grčkih, i pod uplivom duha crpenog iz pjesnika klasičkih rodiše se i odgojiše umjetne vile dubrovačke, a jezik naš uzmahnu se na najviši stupanj izobraženosti. Da su i plodovi romantičke poezije talijanske, koja je onda već dovršavala zlatni svoj vijek, imali upliv na stvore pjesnika dubrovačkih, toga nitko pametan tajiti ne može, koji znade koli usko bio je onda Dubrovnik skopčan sa prekomorskom susjednom Italijom, po blagom vezu trgovine i društvenog života. Koji dvoji o temelju ovih naših riječi, ne treba mu ništa nego da usporedi našeg »Osmana« sa Tassovim »Gerusaleme liberta«. Kao što su vitezi i viteškinje u »Osmanu« samo po imenu slovinski, a srce i duša u njih je romanska, tako isto priznat će svaki nestran istraživalac stvari da su Dubrovčani naši više po licu (formi) jezika negoli po materiji (duhu) ili skladu njegovom Slovinci. Pa tko se o

razlogu tih riječi nije već osvjedočio, toga upućujemo neka postavi naše klasike dubrovačke uz narodne pjesme, poslije toga opet uz pjesnike talijanske zlatnog vijeka, pa da rasudi s dušom jedno sprama drugomu, a ja kriv, ako ne ispovjedi da su po duhu srodniji s Talijanima negoli sa pjesmama naroda svoga, koje su pravo i jedino mjerilo i narodnog duha. Pa kad je ukus prekomorski toliku stekao silu nad stvorma naših pjesnika glede na materiju ili duh, pa kako bi se moglo stati, te se ne bi prilijepio barem ovdje-ondje i forme ili lica? I ja rado priznajem da su Dubrovčanima bile poznate narodne pjesme, no ne mislim da su bile u njih baš u tolikoj cijeni da bi ih pjesnici učili i gledali kao uzore kakve, koje treba slijediti ma u čemu mu drago, zašto da je to tako bilo, drugi bi imala obraz naša književnost onih stoljeća koji bi se sasvim razlučavao od obraza literature prosvijećenih naroda onog vijeka na zapadu evropejskom. Da su Dubrovčani učili versifikaciju od naroda, ne bi ni u metrici njihovoj zavladala tolika jednoobraznost, stegnuta na cigle tri vrsti: na trojestopni, četverostopni i šesterostopni trohej*, da su Dubrovčani učili i cijenili narodne pjesme zacijelo bi im bila omiljela prekrasna raznoobraznost narodnih mjerila, pa bi se njima služili i u umjetnim svojim tvorbama, osobito krasnozvučnim i veličanstvenim peterostopnim trohejem, kojim teku gotovo sve pjesme junačke. U Dubrovčana međutim svemu tomu (koliko se spominjem) nema traga. Ja, dakle slažući se s g. Vukom, svakako mislim i sudim da imamo tražiti u Dubrovčana razlog slobode elizija u vrelu inostranom, ma on isticao od Latina ili Talijana, niti me ona *specimina* iz narodnih pjesama, koje g. profesor navodi, na drugu vjeru prekrstiti mogu. Rado priznajem da u našim narodnim pjesmama ima amo tamo i takvih redaka za koje se čini na prvi pogled da ima u njima elizija, tj. ima redaka takvih o kojima bi čovjek sudio da ih pjevač pjevanjem neće moći čestito izvesti, već da koju slovku izbaci, tj. elidira. No reko bih da tu nema elizija, već mi se čini da tu naši slijepci sebi drukčije pomažu, te pjevajući mjesto troheja čine daktile, jer se

* Mjerilo to sasvim odgovara aleksandrinu ili starom endekasilabu, koje su i Talijani prigrlili za sve svoje veće pjesme.

ja spominjem na nekoje retke u narodnim našim pjesmama, gdje jedna slovka pretiče, bez da se sudaraju samoglasnici dviju susjednih riječi, pa se dakle ni sliti ne mogu. Ta osobina nalazi se mnogo češće u narodnim pjesmama drugih slavenskih grana, a kod nas ponajviše u pjesmama s junačkim mjerilom, a ono u prve dvije stope pred odmorom (cezurom). Vuk bilježeći ih pomaže se otkidajući koji samoglasnik, npr. Momci dojdeš' mj. Momci dođoše (je li pravo il' ne? ne mogu odsuditi, jer nijesam slušao pjevača). — No razgovarajući se o ovoj stvari, porađa se sada evo i drugo pitanje: *Imamo li odobravati elizije i danas nasljedovati Dubrovčane u ovoj slobodi?* Ja od svoje strane mislim da se sadašnjim i budućim našim pjesnicima ima dosuditi ta sloboda, no *sumpta prudenter,* tj. da se elizijama služe što rjeđe, kao što to čine Ostrožinski, Preradović i nekoji drugi našinci; jer svakako bit će shodnije da ona podupire misao, da krasnija i jasnija na vidjelo stupa i cijeli redak glađi i svečaniji ističe, nego da za volju nekakvih pedantičnih pravila misao propada ili zamućiva se, a glatkoća i milina zvuka sasvim iščezava, otkidajući samoglasnike kao što to čine sadašnji srpski pjesnici s riječima: *meni, tebi, sebi, mu, mi, su, si, se, te, ti,* samo da se uklone elizijama. No ne čini se opet nimalo spretno, utjecati se k toj slobodi (elizija), kad nema ni najmanje nevolje, nego kad se to radi samo od ciglog nekakvog zanošenja za starim našim klasicima. Svaka stvar ima svoju mjeru, pa i ova.

Ovo budi dovoljno kazano o elizijama, ukoliko barem s kakvim takvim pravom na nje pristati možemo. No pored toga ima u gdjekojim recima istih najprvih klasika i onakvih elizija koje za se baš nikakvog nemaju prava, te su upravo pogrešne. U taj red idu i tri od onih redaka, koje g. Vuk pod imenom *hrapavijeh* navodi iz Gundulićeva »Osmana«.

Gjurgja despota i Jerine . . .
I od istoka i od zapada . . .
Vodi tri čete iz daleče . . .
Vran štit i vrana ima pera . . .

Drugi između njih, dopuštajući slobodu elizija, pravilan je; treći mogo bi se tim popraviti, kad bi umetnuli riječ »tri« poslije riječi »čete«, te bi redak pravilno glasio ovako:

Vodi čete tri iz daleče...

no ostala dva (prvi i četvrti) ostat će svakako pogrešni, jer se ne daju, premještajući se, nikako ispraviti.

Pogrešnost njihova sastoji se u tom da se u njima gazi ritmus, vrijeđa bitnost i zakoni odmora, kako žive u narodnim našim pjesmama. Pa da sad kažemo što je odmor u narodnoj poeziji. Odmor u narodnim mjerilima stoji u tom da su one stope retka što se nalaze pred odmorom takvog svojstva da se mogu smatrati kao redak za se savršen, a poslije njega da se već počinje redak novi, ili drugim riječima: *odmor rascijepa redak na dva dijela ili dvije strane, kojih svaka opet za se može biti novi redak* (stih). Gundulić je svoga Osmana (kako svi znamo) složio od samih četverostopnih troheja; a kod te vrsti mjerila (tako se potvrđiva u narodnim pjesmama) odmor pada među drugu i treću stopu. Nuder sad polag ovih pravila razglavimo rečena dva pogrešna retka u svoje strane!

Gjurgja despota i Jerine...
Vran štit i vrana im pera...

pa načinimo od dva retka četvero:

Gjurgja despo-
ta i Jerine...
Vran štit i vra-
na ima pera...

Eto ti na prvi pogled da ritmus u ta dva retka ne valja, zašto razdjeljenje slovaka ne odgovara gore navedenim pravilima odmora, čim se reci poslije druge stope ne daju rascijepiti bez rane, niti se sa trećom stopom može počinjati redak novi. Ovi su reci upravo hrapavi i nepravilni, te ih danas ni odobravati niti slijediti ne valja. I sva je prilika da ih danas ni isti Gundulić branio ne bi, i reko bi sam da je i onda znao da su nevaljani, nego ih je metnuo amo samo za prvu tešku nevolju, dok mu se bolji ne udese (barem ih nećeš naći u »Suzama sina razmetnoga«, najkrasnijem i najsavršenijem umotvoru njegova pera). Što ih ima danas u »Osmanu«, tumačiti valja time što je prvo pjesnika zatekla smrt nego je uspio veličanstveno to djelo dovršiti kako valja.

No sve to što sam dosad spomenuo za Gundulića i Dubrovčane uopće neka nitko ne misli da je kazano za umanjenje njihove cijene i slave. Dubrovčani naši jesu pravi alemi-kameni naše starine, zvijezde prethodnice sadašnje prosvjete zapadne. Izvan Talijana i Španjolaca nema ni jednog naroda u Evropi, koji bi se u ono doba jednakim smio ponositi blagom umjetne poezije. Između Slavjana Dubrovčani su prvi podranili na to polje. Drugi bili su Poljaci, no oni se probudiše kada je književnost ilirska u Dubrovniku slavila već zlatni svoj vijek. Što su Dubrovčani nagnali više za klasicizmom romantičkim, zanemarujući uzore narodne, to je bila moda ili ukus, koji je oteo mah u sviju naroda onog i nasljedujućih vjekova, kako su brže pomolili glave na polje duševno ili književno. I tekar u današnje stoljeće krenuo je književni duh naroda drugim putem, vraćajući se k svome pravom čistom izvoru, koji udara ispod korijena živog domaćeg, ispod srca istog puka ili prirodi ostavljenog naroda. Što međutim ima najznamenitije u naših Dubrovčana, moramo priznati. Oni su bili razložni i umnosni pisaoci i osobito vrsni vještaci u narodnom jeziku, da im nije bilo drugova u ni jednom kraju prostranih naših zemalja ni prije ni poslije.

KRITIČESKI PREGLED

K r i t i č e s k i   p r e g l e d   nagradom uvjenčanog djela »Kralj Dečanski, epos u 8 pjesama« od Gjorgja Maletića. U N. Sadu 1846. Tiskom I. Kaulicije. 8 str. 126. Cijena u Zagrebu 34 kr. sr.

S ovim djelom g. G. M. sud kroji »kralju Dečanskome«, a to po strogom estetičnom zakoniku staroklasičkom, grčkorimskome. No ako sud našeg antidečanca valja, zlo si onda bogme po cijenu i valjanost sviju i najslavnijih epopeja slavjanskih našeg vremena i zlo si po Mickievićevog Konrad-Wallenroda, po Gražynu, po Pan-Tadeuša i po sve one prekrasne Puškinove pripovijesti, vezanim slogom pisane! Ako (rekoh) sud g. M. posve valja, onda su kao ništavilo propale i sve pjesni Milutinovićeve; dapače najljepše je spalo cvijetje iz vijenca istog slavnog našeg Gundulića zbog njegova »Osmana«. No mi bismo rekli da to ipak nije tako. Istinabog! rado priznajemo, da je potresavalac amo-tamo po koju zdravu riječ pronesao, no opet sud njegov u glavnosti ne valja, čim »kralju Dečanskome« sud izriče sa stolice i polag pravila starog klasicizma. Drugo ima gledište, s kojeg valja da smatra slavjanski kritik na književne proizvode naroda svog; a to gledište jest *mogući duh slavjanstva,* kako se izjavljuje u književnosti slavjanskoj, sa svom svojom živom prirođenom silom: kako on vlada u naše vrijeme, koji li mu daje oblik sadašnjosti, koji li on udara pečat na isto vrijeme. Taj kriterion treba da uzme na um naš kritik, i vazda pred očima da ga drži kao zrcalo jedno. Da je g. Maletić sudio djelo Subotićevo s gledišta slavjanosti, da ga je usporedio sa slavnim tvorbinama ove ruke, što ima u Rusa i Poljaka našeg vremena, ma ga i sječimice prorešetao i prečice osudio, mi bismo mu svu onu žestinu odbili na račun plemenita zanešenja za obranu slavjanosti u književnim našim djelima,

pa mu oprostili s ljubavi slavjanske. No to nije tako. G. Maletić ni ne napomenu slovca o pjesništvu slavjanskom našeg vremena ni o duhu njegovome. Nema tu riječi ni o Mickieviću ni o Puškinu i epopejama njihovim, već on sa žestinom radikalnom à la Marat sudi nemilice siromašnog »kralja Dečanskog«, prigovarajući mu da nije ono zašto se izdaje, da vara štioce, kvari ukus itd. No pri svemu tome on se kao najokorjeliji konservativac drži ropski pravila i zakona starih, koji doduše posve valjaju, sudeći tvorbine pisalaca starinskih, no ne mogu biti mjerilo ili lakat po kojem se imaju mjeriti tvorbine pjesnika današnjih.* Međutim ipak je i ova knjiga pohvalno pojavljenje; jer posvjedočava, da gg. braći drugovima, pisaocima srpskim, stoji do toga da rasuđivaju djela književna i zbiljnije da ih razglabaju i protresavaju polag pravila estetičnih. Samo bismo još željeli da se to čini s mirnim razborom, bez školskog pedantizma, bez prijekog zanešenja i žestokog zabadanja u ličnosti i bez tužnog zatrkivanja stranputice, spuštajući se u pojedinosti koje se ne drže iste stvari, ne stoje u istom predmetu rasuđivanja. Ta mana hlepi, žalibože! kao gora jedna na sviju gotovo kritika srpskih izopačivajući ih u puke polemike. I ova ti nam je bolest i uzrok da se već i isti pobrkao pojam kritike, te danas pod njom u nas većina ne razumijeva drugo, nego opadanje, korenje, psovanje, obeščašćivanje, riječju: samo *sramotu.* Dapače čini se da je krivi taj pojam o kritici već zavladao i kod istih sudija književnih; jer kojim drugim načinom možemo protumačiti čudno pojavljenje da (dočim se o »kralju Dečanskom« i. g. već napisala čitava knjiga) nijedan srpski list ili časopis do pukih naslova nije dosad ništa spomenuo za prekrasne pjesni »Luču mikrokozma« i »Vijenac gorski!« za pjesni narešene silom dubokih i

* Mi smo kratak naš sud o »kralju Dečanskom« izrekli još ne pročitavši suda g. Maletića. G. Subotić naveo je na vrat to »neštedljivo prorešetanje« g. Maletića najviše tim, da je svoje djelo turio u svijet kao *homo grandia professus* metnuvši mu na čelo onaj kobni motto iz Goethea. Međutim mnogo bolje bi bio prošao da je izostavio na naslovu dodatak »epos u 8 pjesama«, jer djelo njegovo u strogom smislu nije epos, nego puka jedna pripovijest na način narodnih pjesama, zato je g. Maletić i morao pomisliti pročitavši Dečanca na one riječi: *»Amphora coepit institui; currente rota cur urceus exit?«*

visokih misli! za pjesni pravog vrućeg poetičkog nadahnuća! za pjesni kakvih nema svakolika dojakošnja umjetna poezija naša!!! Dvije ima već godine što je prva izišla, a sve još ni jedne riječce o cijeni njezinoj! Valjda su je zbog toga mučke mimoišli kritici srpski, što na njoj nijesu našli bolnog mjesta koje bi napipali, ljute svijetu pokazivajući rane? Eto vam, braćo draga, tuge što nas kolje! eto nemarnosti što nas pred svijetom sramoti!

LJUDEVIT VUKOTINOVIĆ

TRI STVARI KNJIŽENSTVA:

UKUS, SLOGA, KRITIKA

Kad se za ukus u književstvu razgovaramo, treba da riječ (ukus) smatramo u duševnom, nipošto pako u tjelesnom ogledu. Ovaj ukus samo toliko s tjelesnošću stoji u savezu, nakoliko ga uživamo (kao i sve naše druge duševne vlastitosti) pomoću tijela. Ukus je dakle u knjiženstvu (štono Nijemci kažu »Geschmack«, a Francuzi *»le goût par rapport à l'esprit«** svojstvo duševno koje nas čini prikladne da ovaj ili onaj proizvod duha za dobar ili rđav spoznajemo. Svojstvo ovo prirođeno je svakomu čovjeku, kao i ostale (duševne) vlastitosti, samo da se kod jednoga bolje razvilo, kod drugoga dublje spava; kod jednoga pravim putem, kod drugoga krivim ide. Otuda dolazi da se često puta mnogim štogod dopada, što se drugim ružno viđa. Ukus uopće ne imade stanovitih zakona, jer se to propisati ne može da se komu ovo ili ono, ovako ili onako dopadati mora, nego znanosti i umjetnosti imadu zakona i temelja polag kojih treba da budu ustrojene. No glede toga kako tko znade ili umije zakone ove upotrebovati, ili proizvode znanstvene k zakonima prispodabljati (aplicirati) i cijeniti, u tom stoji dobar ili rđav ukus. — Izobraženje duševnoga toga svojstva u književstvu od vrlo velike je važnosti, jer u njem stoji glavni uzrok dobroga ili zloga teženja u duševnom životu cijelih naroda. K duševnom životu spada i politički život naroda; ali neka nitko ne misli, da ne treba oslanjati i politiku, zakonosnu i juridičku (pravničku) stranu na znanstvene temelje. Dakako! to je najpotrebitije. U književstvu viđa se izobraženost cijeloga naroda. Knjiženstvo

* Ukus u obziru na razum

je ogledalo, u kojem se duševne sile viđaju. Ako u njem dobar ukus ne vlada, cijeli je narod duševno bolestan. Učeni su svigdje i uvijek esencija od naroda, oni na izobraženje svojega vijeka imadu najveći upliv. Oni su gledeći cijelih naroda ono što su pojedinomu čovjeku dobre misli koje se u njem samo katkada rađaju.

Ukus nema zakona, on je slobodan, niti mu je moći načiniti pravila, kako god ni mislima čovječanskim. Ipak su mnogi silom slobodu njegovu podjarmiti htjeli. Nijemci stvorili su nauku ukusa »Geschmackslehre« (geumatologiju) misleći da zato što duševno djelovanje rađa kroz ćute upoznanje krasnoga, dobroga i istinitoga, a u spoznanju (kažu) stoji naš ukus, jer čim štogod upoznamo, gane se u nama ćućenje povoljnosti, ili nepovoljnosti, zato, rekoh, kažu da se ova povoljnost ili nepovoljnost kano svrha duševnoga djelovanja složiti može u sistemu znanosti. Ali cijeli ovaj predmet tim se načinom odviše subjektivno (podmetno) uzima. Cijelo duševno djelovanje u nas bi duboko šutjelo da nije izvanjskoga uzroka koj' ga probuđuje. Spoznanje i izvirajuća iz njega povoljnost ili nepovoljnost (ukus) posljedica je samo krasote, dobrote ili istine koju vidimo, iskusimo, i o kojoj se osvjedočimo. Krasota, dakle, dobrota i istina ona su tri glavna i istočna uzroka koja putem naših ćuti stvaraju povoljnost ili nepovoljnost. Krasota upoznaje se ogledanjem, dobrota upoznaje se u činu, a istinu dokučujemo učenjem i smatrivanjem. Znanost ona koja uči što je krasno, i koja postavlja načela, polag kojih krasota u našem ćućenju probuđuje povoljnost ili nepovoljnost, zove se krasnoslovlje (estetika). Krasota je ćutovno (sinnlich) upoznano savršenstvo. Što mi savršenim upoznamo, ono probuđuje u nas povoljnost, a baš porad toga što je savršeno. Pod ovo naimenovanje, uzeto u širem smislu, spada i dobro, istinito, veličanstveno, ugodno, korisno itd. zašto svako od ovih u sebi je savršeno, i kroz to u nas uzbuđuje povoljnost.

O tom nitko dvojiti neće da je krasnoslovlje vrlo potrebno za dobiti pravu izvrstnost, tanahnost i vještinu u literarnim stvarima. I ovo je s druge strane istinito, da može književstvo procvjetati, i lijepih plodova donositi, bez da je znanost krasnoslovlja izdjelana. Estetika ne uči, niti ne može

učiti, kako se krasota stvara, ili kako je tko upoznati može... Glave su same prirođene; njih ni jedan nauk nadomjestiti ne može. Ali sravnati može krasnoslovlje prirođene sposobnosti, nje od krivih mnijenja očistiti, i ukusu dobar put pokazati.

Manut ću se sad svakoga znanstvenoga istraživanja, jer bih nadaleko zabludio od namjere svoje, tj. ukratko govoriti o tom. Ja želim samo nekoliko zrna baciti u polje naše književno, nadajući se da ih neće možebiti pogaziti nesreća, već da plod donose, ako ne toliko za nas, a ono barem za potomke naše. Prije nego na opaske o ukusu književnom prelazim, hoću nekoje da napomenem, što je potrebno za slogu, za dobar napredak, i za slavu literarnog svijeta.

Prvo za slogu! Kod ove riječi ne mogu drugo nego da kažem odmah na početku: Ne primaj ime to isprazno u usta tvoja. Ime to zaista je sveto, i sa riječju »sloga« tako važno, tako uzvišeno je savezano ponjetje, da toga nije moći dostatno izraziti.

Bez svakog straha da griješim, mogu kazati da ih mnogo imade koji o slozi govore, a na to i ne misle šta je sloga?... Imade domorodaca koji dobro znadu šta je sloga, koji su slozi učni, koji su se u slozi i kroz slogu uspeli na tu visost, na kojoj stvar naša domorodna s nama zajedno stoji. Ali imade i takve braće koja slozi podmeću drugo znamenovanje negoli što treba i može biti. Svaka stvar imade, kako praktični ljudi kažu, dvije strane. Oni slogu baš s druge strane smatraju nego što valja da se smatra. Hoćemo dakle predmet taj ab ovo protresti... nego breviter; jedno zato što je malo teže nakratko mnogo izreći, a drugo, što polag moga mnijenja ne samo varietas nego i brevitas delectat... Kratka riječ dugim mislima povod daje.

Što je sloga?... Sloga je slobodno sudaranje raznih samostojnih sila ili živalja u jednu svrhu. Čini mi se da je dosta razložno i razumljivo kazano što pod slogom razumijevam. Ali ipak hoću da se bolje izrazim. Slobodno mora sudaranje biti kod samostojnih živalja, drukčije, kada se življi silovito k jednoj svrsi prigone, to nije sloga, nego silovitost, despotizam, koji se umah, kako sila vladajuća popusti, razlomi i u svoju prvu neslogu rasprši. Življi mogu također razni biti,

drukčije da su svi one iste naravi i vrsti, tada su posve jednaki, i čine jednakost, ili istovetnost (identitatem). Polag moga mišljenja sloga je moguća samo kod stvorenja samoćućem i instinktom nadarenih. Kod neživućih stvari nema nikakve sloge u strankama gledeć jedinosti, nego samo skladnost (harmonija). Uzmimo sad gore rečeni upit (pitanje) slobode, i pripodobimo ga praktički na nas.

Mi domoroci, mi smo slobodni, razni, samostojni življi, jer imajući dušu slobodnu, možemo ovako misliti i raditi. Mi dakle imademo sposobnost da budemo članci, ili življi u onoj cjeloći koja se zove slogom. Mi smo zato opet razni i samostojni u svemu, samo u tom se slažemo što k jednoj istoj sudaramo svrsi. Svaki iz svoga stanja i položaja duševnoga, makar kako razno stojao, a ono opet može i različitim putem k onoj istoj svrsi sudjelovati. To se razumije da svaki domorodac svrhom postavi procvjetanje domaćega knjiženstva. Treba dakle svakomu domorocu u svemu onako živjeti da prvo ništa onakva ne učini, što bi knjiženstvu na štetu biti moglo: drugo, da koliko može, ono učini što ide na korist njemu. Ne stoji sloga u tom da svi o jednoj stvari jednako misle, osobito u književnim predmetima, gdje najveća razumna sloboda vladati ima, jer samo pod krilom najveće te slobode može se knjiženstvo bez svakoga prisiljenja, bez afektacije razviti. U literaturi nikakve druge sloge biti ne može, nego da se sve sile duševne k prosvjećenju naroda sjedine. Čim se bolje sile prepiru, različita mnijenja očituju, pro i contra piše, tim se bolje izjašnjuju stvari, i bliže stupaju k istini koja prosvjetljuje narod. Otuda dolaze disertacije, opugnacije, demonstracije, recenzije, kritike itd. Baš u literarnoj borbi stoji literarni život, i iz ovoga vodi put k prosvjećenju. Pod tom borbom i pod tim životom u literaturi ne razumijevam ja da je komu slobodno ono pokvariti, ono na zlo obratiti, šta je drugi učinio proti volji ili misli našoj; ne mislim ja da je morati ili smjeti osobe one koje se s nama duševno prepiru, gaditi, poštenja ih lišavati, njih zatrti htjeti, i različitim privatnim strastima uzdu puštati... Osoba svakog literatora da se razluči od predmeta; proti osobi, proti okolnostima osobnim, i svakojakim njegovim savezima ne valja niti

pisati niti govoriti. Onoga koji to čini, valja izbaciti ispod krila svete sloge, jer on nije živalj koji k jednoj svetoj svrsi sudara, jer se u boj postavlja s drugim življem, i tako se udaljuje od općenite svrhe; nije dakle član od sloge.

Kritika treba da je zdrava. U literaturi koja se razvija ima biti krotka, i prijateljska, svigdar učeća, a nikada zlobna i porugivajuća. Lako je ono što čovjek s velikim trudom stvori smiješno načiniti bez da se tko iz kritike ili (bolje rekuć) iz takvoga paskvila štagod nauči.

To je u predmetu od sloge najvaženije, da slogu književnu nije treba sa slogom političkom pomiješati. Drugo je sloga u politici, u kojoj ne mogu, i ne smiju tako različna načela, i mnijenja da budu kano u literaturi. Kad bi se u politici mnogo prepirali, moglo bi stanje cijeloga naroda propasti.

Drugo, za dobar napredak u knjiženstvu potrebno je uzajemno spisatelja porazumijevanje (to jest: nakoliko je moguće). Spisatelji koji su susjedi, koji se poznadu, koji općenja među sobom imadu, treba da djela svoja priopćuju, jedan drugomu čitaju prije nego ih izdaju, jer više očiju više vidi. Tako se pogreške koje, nitko sam tako dobro popraviti ne može, spoznaju, i prijatelji koji o istom predmetu pisati žele, ili bolja imadu mnijenja, pozorni čine da se na odgovor ili bolja izjašnjenja priprave. Ali to se nema razumijevati kano da bi svaki bio dužan pisati onako kako mu prijatelji odsude, jer tim bi spisatelji samostojnost svoju izgubili, prošla bi njihova izvornost (Originalität); zašto svaki pisalac imade osobiti način pisanja, i u tom stoji njegov karakter književni. Samo pogreške, načinjene proti jeziku, proti bitnim načelima imadu se popravljati, u ostalom svaki neka misli i piše slobodno, samo da knjiženstvu ne škodi. Još je važnije za dobar napredak: da literatura blagostanju naroda podvržena bude. Svi dakle literatori moradu poznati položaj svoga naroda, jer oni knjigama svojima narod pobuniti i na krivi put zavesti mogu. Literatora dužnost jest da duh naroda jače i vode k jednoj svrsi, k procvjetanju domorodne literature. Tu treba najvećma da bude sloga, jer ako nam se narod pokvari, šta će nam onda literatura?... Kud nam je onda sa svrhom... cvijetom njezinim?... Neka svaki spisatelj, kad piše, opće

dobro pred očima imade, pa neće zabluditi. Nek ne misli na slavu te na slavu. Pa kako je dugo uživati može? Je li vrijedno za ovako kratko vrijeme, koliko je život naš, dugo trajuću kritiku poslije smrti proti sebi probuditi? Dogodovština na svakoga učitelja pučkog pazi; ona mu ništa ne oprašta. Slava od svakoga u slavi čitavog naroda stoji. Nikoga, koj' za narod radi, ne treba prezirati, to bi bila gadna nezahvalnost. Svakoga treba cijeniti i podupirati, to je dužnost naša.

Ako budemo ove dvije gore navedene tačke obdržavali, radit ćemo za slavu literarnoga života i kroz to i za slavu cijeloga naroda. K tomu još osobito treba za slavu literature da se spisatelji s dušom i tijelom naucima posvete. Znademo da je naš život veoma kratak; no koliko truda čovjek ne potroši dok se štogod ne nauči! Domorodni literator neka dakle ništa ne propustiti: u narodu je sve važno, sve je motrenja vrijedno, najvećma kod nas, gdje su sva polja još neobrađena, a osobito polje historije, etnografije, geografije itd. Susjedi naši evropejski većom su stranom veoma izobraženi, i braća naša slavenska velikim su brojem pred nama. Zato treba da se pobrinemo da ih što skorije zastignemo, i dobro pazimo šta pišemo da učeni svijet ne bi stresao plećima nad poslom našim. Usuprot, ako se nauka ozbiljno primemo, štovat će nas narodi ostali, daljni i susjedni i dragovoljno ogrliti kano vrijednu svoju braću. U sadašnjem vijeku osim blijeska od novaca ništa ne imade toliko prevage koliko baš ta inteligencija ili nauka. Duševna sila sada je stoprv poslije borbe i bitva s tjelesnim silama ono uzvišeno mjesto zadobila koje je ide. Sada već nisu oni narodi jaki i silni koji goropadnih ljudi i nebrojenih četa imadu. Pored silnoga carstva ruskoga stoji samovladarstvo Sv. Marina, i njemački slobodni varoši tako mirno, kako pored Engleske i Francuske mnogobrojni ustavi njemački... Toliko biva sad između naroda porazumljenje, tolika duševna uzajamnost, da sada Evropa svaki genije, koga god on bio naroda, odmah osvoji. Inteligencija tako je sada možna da mora jednom da nadvlada. Trsimo se dakle i radimo nadalje pod barjakom inteligencije. Bit će nam pobjeda, te mora da bude. Ako tim načinom postupali budemo, imat ćemo pravi ukus, pravo ćućenje i dobar takat.

Što se pako ukusa tiče, to se mi svi spisatelji trsiti imamo da se onoga najvećma držimo što je narodno. Osim znanstvenih djela, koja su ustrojena više-manje svigdje polag jednog značaja, treba da poetička strana knjiženstva slavenski značaj na sebi nosi. Na tu svrhu jedino nam narodne pjesme služiti mogu. Znano nam je kakvu su pozornost narodne naše pjesme koje je g. Vuk izdao probudile, ne samo kod Slavena, nego i kod drugih naroda. Narodne naše pjesme najbolje su pravilo polag kojega se ravnati imamo. Ondje vidimo osobiti duh poezije, koju nijedan drugi narod nema. Ako hoćemo da se literatura naša u druge literature ne izgubi, i da joj slavenski značaj ne izgine, dužni smo učiti se narodne pjesme, za da njihov duh i formu (obličje) od jezika prisvojimo. To isto valja i o novelistici da držimo. U to ime treba narodne basne i pripovijetke sakupljivati, i iz njih se učiti, kakve pričice i kakav način pripovijedanja narod imade. U narodu leži gradivo koje treba da izradimo. U njem leže življi kojima izobraženje narodno treba da sagradimo; inače donosit će nam trud onakvo voće, koje bude inostrano, tuđinac u odijelu slavenskom. Njemačka literatura veoma je lijepa i obilata u svakom obziru, ali ona već gotovo ništa njemačkoga u sebi ne imade osim jezika (tako se isti bolji Nijemci tuže). Nijemci najvećma su nasljednici Francuza i Engleza. Toga se mi čuvajmo. Nama toga ne treba. Nas nek u svemu vodi duh slavenski. U tom neka bude originalnost naša!

Drugo: da pišemo ono što je stanju naroda našega primjerno. Naša je dužnost dvostruka: jedna, da samoćuće i ljubav k rodu zdravo probudimo, a druga, da izobraženost puka u narodnom duhu rasprostremo. Prvo laglje steći ćemo, ako pokažemo narodu u prijaznoj slici koje su mu mjesto praoci držali nekoć u svijetu, koje su kreposti kod naroda vladale koliko je narod junaštvom valjao itd. Otvorivši tim načinom veliku knjigu od dogodovštine, stavit ćemo narodu našemu pred oči živo ogledalo, u kojem će vidjeti kreposti i slavu svojih djedova, ali pored ovih i pogreške i slaboće njihove. Kada pogled u prošasnost bacimo i kad išta samo u njem veličanstvenoga, slavnoga opazimo, nećemo zaista ni mi da odustanemo od imena, od narodnosti. U onim davnim činima ćutjet

ćemo slavu našu, ćutjeti sile naše kako se preporađaju, ćutjeti želju da i mi budemo onakvi. Pa kad malo promotrimo da smo i mi ljudi imajući one iste sposobnosti duševne mora u nama volja da ustane, da hoćemo i da moramo da budemo ono isto što su starci naši bili... i još više... jer je sada drugi duh vijeka nego je bio onda i vijek taj drugo zahtijeva od nas nego je vijek njihov zahtijevao od njih. Slike ove od prošasnih vremena ne treba čitateljima našim da kažemo u oštrom, ozbiljnom i dugačkom obličju od historije, nego u prijatnoj, cijelim svijetom vladajućoj, čara punoj lako ganjujućoj i upaljujućoj haljini poetičkoj. Bile one pjesme, bile pripovijetke, samo da budu poezijom začinjene, kano zdrava jela solju, jer ono, što je zato stvoreno naša srca da probudi, ono će i srce na hitrom razumjeti moći. Kod znanstvenih, dubokih, teških špekulacija samo um radi, i to hladnokrvno; mi pako hoćemo da ljubav probudimo, ne treba nam dakle ljubav hladokrvnu htjeti stvarati, jer ljubav je vatra. — Da pako izobraženost pravu i čistu u narodu rasprostremo, valja gledati strogo, da budu proizvodi naši kreposni i puni dobrih držanja. Čednost i čisti moral svigdje neka vlada. Čuvajmo se dakle lakrdija kojekakvih. Mi možemo da budemo veseli, mi možemo da budemo oštri riječju, ili prosto bezazleni (naivni), mi možemo da budemo sve, samo ne sirovi, glupasti ili (štono se kaže) trivijalni. Trivijalnost u kojekakve lakrdije obučena najvećma kvari dobar ukus. U dosjetkama ili domišljatim iskrama (Witz) treba da vlada najveća tanahnost. Nečedna pisma kvare čistoću držanja i slabe narod. Naša pako dužnost jest duh naroda jačiti i plemeniti, inteligenciju oštriti. U našoj poeziji neka ne bude niti Apolona, niti Jupitra niti Venera niti nikakvih krivih, tj. tuđih bogova, nego u svetoj naravi i u običajima naroda našega tražimo slike za poeziju: ona neka bude izvor izobražnje (fantazije) naše. Više neko ogledanje svijeta mora da bude u nama kad pišemo. Mi moramo da budemo u poeziji sasvime sinovi naravi, i da onako ganjamo, ili upaljeni vrhu zemlje stojeći ganutim ili upaljenim okom uzimamo u dušu slike koje nam zemlja predstavlja. Naša zemlja, naša domovina predstavljat će nam samo slike naške domaće, i sve ako i ne sve upravo slavenske, a ono opet u duhu slavenskom. Kako prvo budemo tražili tuđih živalja, postat ćemo prisiljeni (afektirani), nenaški, tuđi. U redu naših pjesama neće nikad dobro stojati: Sonet, oda, elegija, *carmen saphicum* itd. i sve, što se mogu i ovakve stvari pisati, kano igra za dobre glave koje pokazuju da je jezik naš toli gibak i okretan, te se i na to privijati može; ali taj značaj neka ne prima literatura naša. Niti k tomu ne bi privoliti mogao da tko u versima čovjeka nauča. Tako zvanu didaktičku poeziju podnipošto ne odobravam. Proza je za znanosti i za poeziju, ali versovi su samo za poeziju. U poeziji vlada fantazija, a fantazija pomaže slagati različite slike u različite forme... u versove; po tom dođe život, skoroća (Frische) u versove. No u znanostima nimalo nema posla fantazija, jer se tamo traži istina, koja se ne može dokučiti putem fantazije. Svi naučajući versovi u očiju su naših veoma suhi, netečni! barem ja ostajem uvijek žedan dok ih čitam... To i kod kritike valja... jer je i kritika znanost, a to velika i teška... Koji hoće da kritizira, i u glavi i u srcu treba da ima, tj. da razumije stvar dobro, o kojoj se govori, i da ima volje govoriti o njoj bez niske strasti, zlobe itd. Ovakvi versovi koji se za kritiku pišu, polag rifa mjere, koliko ih tko hoće, bili oni dugi ili kratki... skoro opet propadnu, i skupo se ne kupuju, niti im ima duge uspomene.

To je opće moje mnijenje o ukusu. O ukusu pojedinih svrži knjiženstva govorit ću možebiti kasnije, kad domorodna naša literatura jednom još bolje procvate.

DIMITRIJE DEMETER

KNJIŽENSTVO ILIRSKO

Mnogi prebacuju našim književnicima da su dosad prosti narod zanemarivali, i samo za gospodu i izobražene ljude pisali. Istina je da to dokazuju sve knjige koje su do sada njihovim trudom u našem jeziku izišle, tako što se tiče tiska kao također njihovoga sadržaja. Ali tko je proučio temeljito naše okolnosti, mora pravo dati našim književnicima. Oni nisu mogli udariti drugim putem, ako su htjeli da okruni barem ponešto dobar uspjeh njihova nastojanja. Umjetnost čitanja bila je dosad rasprostranjena kod nas žalibože samo među velikašima, izobraženim plemstvom, duhovništvom i građanstvom, da. među istim građanima nižega zvanja bila je posve rijetka. Po našim selima pako morao bi čovjek Diogenovom lampom tražiti ljude koji su se čitati učili, a i oni rijetki, kojim u dio pada ova sreća, kod tolike nemarnosti zemaljske gospode za duhovno blago svojih podložnika, morali su, dok su odrasli, zaboraviti i ono malo što su naučili. Istina je da se to većom stranom samo na provincijalnu Hrvatsku i Slaniju proteže; u granici bilo je već odavna u tom obziru mnogo bolje. Ali tamo su se nalazile opet druge zapreke rasprostranjenju knjiga u našem jeziku pisanih. K tomu dolazi jošte veliko siromaštvo i tegotno stanje našega prostoga puka, koje uskraćuje mu sredstva i čini ga nesposobna za svaku plemenitu zabavu. Pri takvim žalosnim okolnostima ne bi li bila jošte pred nekoliko godina prava bezumnost od strane naših spisatelja trošiti svoje duhovne i novčane sile na izdavanje pučkih knjiga, koje nitko nije čitao? Ovaj trud i napor bio bi bez svake svrhe, a kakvo ime bi zaslužio onaj koji bi bez svake svrhe radio i napinjao se? To bi značilo orati po kamenu ili vodu u situ nositi. Naši spisatelji zaslužuju dakle poh-

valu, a ne ukoravanje, da su odmah s početka svoju zadaću tako dobro razumjeli i da su onim putem udarili koji jedini k svrsi vodi. Ako hoćeš da podigneš kakov zavod, prva ti skrb biti mora da se tvoja namjera dopadne ljudima koji imadu sredstva da ga podignu. Kada ovi jednom tvoje mnijenje odobre, i za podupirati ga svoje škrinje otvore, onda stopram možeš se poskrbiti za građu i ljude koji će ga izvesti: ako po toj stazi ne pođeš, nikada nećeš steći svoje svrhe. Gdje nema školskih fonda, tamo neće biti učitelja, a gdje učitelja nema, nema bogme ni učenika, ni izobraženoga puka, ma nakrcao cijele magazine školskim i pučkim knjigama, jer ne znam što bi s njima pri takvim okolnostima drugo učiniti mogao! Tko hoće da na vrh kakve kule dođe, mora se najprije s onim sprijateljiti, koji od njezinih vrata ključ imade, a kad mu taj vrata otvori, onda stopram misliti može kako da se na nju popne... prije je sve zaman! Pravo je dakle da su naši spisatelji odmah spočetka svoga djelovanja gledali, i da još sveudilj gledaju izdavati poglavito takve knjige po kojima jedino naš jezik zavoljeti mogu oni koji udesom njegovim kreću, dobro znajući da je samo maleni korak od ljubavi k jeziku do ljubavi k narodu koji ov jezik govori, a ova sveta ljubav jedino je sidro nade našega jedroga, ali kroz tolika stoljeća zanemarenoga ubogoga naroda! Nemojmo dakle ovo sidro ispustiti iz ruke, nego starajmo se da ga uvijek većma prisvojimo, jer ako ono ne učvrsti slabi brod naše narodnosti, drugoga za sada nemamo da bi njime prkositi mogli uzburkanim valovima koji ga okružuju i prijete mu uništiti ga! S toga gledišta moraju se napori naše mlađahne književnosti smatrati, i onda će zacijelo zadobiti ono odobrenje koje zaista zaslužuju. Prije pojavljenja naše književnosti prezirahu naša gospoda i skoro svi oni naši zemljaci koji su evropejsku izobraženost iole prisvojili naš jezik natoliko da su mislili da nije za drugo sposoban nego za sredstvo po kojem se s podložnicima i slugama općiti i na pijacu zelenila kupovati može. Ovaj predsud morao se uništiti. Kako je to bilo inače moguće, nego da se tako mislećim ljudima činom dokaže da se i u njemu isto tako lijepo i tačno izraziti može sve ono što su u drugim jezicima obožavali. Nismo li dakle naš posao *žurnalistikom, publicistikom i beletristikom* započeti morali? Samo tako mogli smo na se povući pozornost čitateljstva naših pokrajina, budući da je isključivo toj hrani priviklo bilo. Spočetka su nam se posmješkivali, no malo zamalo stali su iz ljubopitnosti čitati, a napokon i cijeniti naše proizvode. Tko ne zna, pako, da je ljubav dijete cijenjena? Tako veća strana od njih zavoli svoj do sada prezirani jezik, kada na svoje veliko udivljenje opazi da se u državnim skupštinama isto tako svetačno i krepko ori, kao obožavani latinski, da se u novelama, pjesmama i igrokazima isto tako okretno i čarobno prelijeva, kao uglađeni njemački, i da u pjevanju isto tako milo udara u uho, kao blagozvučeni jezik Petrarke i Metastasija. Tako se dogodi da se najposlije oni koji ga malo prije prezirahu s njime ponositi i za njega boriti stadoše. Ove naše beletristike i žurnalistike isključiva je zasluga da su na posljednjem općem saboru sjedinjenih naših kraljevina svi stališi zauzeli se jednoglasno za taj jezik i za uzvišenje onoga naroda koji njime govori, da se napokon podigne katedra toga jezika u našoj akademiji nauka, i da se nitko više njim ne stidi, što se zacijelo zbilo ne bi da nismo za više stalište nego za puk pisali. Takvi spisi nepoznati bi ostali našem tako nazvanom izobraženom svijetu, i naš jezik još uvijek nosio bi ime *seljačkoga*, koji bi bez dvojbe naša gospoda zamala zamijenila bilo kojim tuđim gospodskim no živućim jezikom, kada bi polag vremena odbacili mrtvi latinski, koji je do sada u našim pokrajinama gospodovao. Da pako ne misle naši spisatelji da su već ispunili svoje zvanje time što se staraju narodni jezik u više krugove uvesti, nego da im je i do izobraženja cijeloga naroda stalo, neka služi za dokaz što su u najnovije vrijeme počeli i *pučke* knjige izdavati; jer sada već počinje pucati zora ljepšega dana vrhu naše domovine, sada ima hvala bogu već duhovnih pastira, koji se za razviće duha svojih stada skrbe, sada nalazi se gdje po koji gospodin koji malo pomalo uvađa škole u boljem duhu u svoja sela, i premda je još veoma malo u tom obziru učinjeno, ipak nastojanje za puk pisati, nije više tako bez svrhe, kao što je dosad bilo. Mi moramo još uvijek napredovati poglavito stazom po kojoj smo do sada hodili, jer još nam nije jezik sasvim emancipiran, jer je slabo korijenje koje je u

zemljište našega izobraženoga svijeta rasprostro, ali opet osvojili smo već nekoliko bogaza, po kojima i do našega puka doprijeti možemo da mu štogod duhovne hrane pružimo, i zato je sada naša dužnost i na njega se obazreti. U tom obziru zaslužuju dakle veliku pohvalu i oni spisatelji koji su uzeli za zadaću svoje radinosti pučko othranjenje, jer ako i nije jošte kod nas po našem mnijenju ono blaženo vrijeme nastalo gdje bi se to pravim uspjehom činiti moglo, ipak čini se da se već stala bijeliti zora njegova. Među knjigama toga pravca zaslužuje osobitu pozornost *Kolendar* za puk, sastavljen po g. Dragutinu Rakovcu, i onomadne izišavši iz narodne povl. tiskarnice g. dra Ljudevita Gaja, troškom horv.-slav. gospodarskog društva, kojega je tajnik i čuvar rečeni g. sastavitelj. Knjiga je lijepo utištena u 16-ni i ima 4 tabaka i 23 drvoreza. Njezin sadržaj je sasvim svojoj hvale vrijednoj svrsi shodan, jer tamo ćeš naći izvan kronologičnoga djela i puku potrebnih crkvenih (zahodnoga i istočnoga vjeroispovijedanja) izvješća, kao također naznačenja kada se obdržavaju poglaviti vašari (sajmi) po svima mjestima domovine naše i susjednim pokrajinama itd., više cijene vrijednih izjašnjenja o zavodima za puk korisnima i različnim naravskim pojavljenjima, podučavanja kako se gospodarstva poboljšati mogu, deset primjera kao opomena proti mučenju živine sa 20 drvoreza, jasno rastumačenje zakona 9. članka od god. 1840. (o poljskoj policiji), jednu pripovijest punu nauka iz pučkoga života, zatim kako treba postupati kod marvinske kuge i bolesti, koje ponajviše seljacima silne štete čine itd. Osobito za vrijedno hvale nalazimo, što su neki sastavci u hrvatskom provincijalnom podnarječju pisani, i što se uopće obzir imao na hrvatsko i slavonsko podnarječje. Veći sastavci su od gg. Ivekovića, Fr. Veselića, Ljud. Vukotinovića, Iv. Taubnera i Dragutina Rakovca. To velevažno djelce kupiti se može za 6 kr. srebra, i mi ga srdačno preporučujemo svim prijateljima našega naroda, koje se tim laglje rasprostraniti može, budući da je tako jeftino. Dobro bi bilo da bi u onim pokrajinama gdje ima malo ljudi koji čitati znaju, a takvih bit će u našoj domovini žalibože sijaset, gg. duhovnici i drugi pismenici pri shodnoj prigodi članak po članak iz ove

knjižice puku priopćiti izvolili i tako da bi se kao dobri domoroci, što bi im veoma na slavu služilo, poskrbili za rasprostranjenje puku korisnih znanosti, a osobito gledati bi se moralo da svaki seljak koji čitati znade dobije ovaj kolendar, i da mu se naloži, da među svojom braćom usmeno rasprostrani njegov sadržaj. Konačno zahvaljujemo u ime svih domorodaca slav. gospodarskom društvu, koje je za svojega kratkog opstojanja već toliko koristi našoj domovini prinijelo, za ovaj novi dokaz njegovoga svaku hvalu nadilazećega i čovjekoljubivoga nastojanja, i želimo iz svega srca božji blagoslov i najbolji uspjeh svim njegovim spasonosnim poduzećima.

SLAVJANKA

Pjesme našega prostoga naroda tako su izvrsne da svaki koji ih čita pomisliti mora da nas je priroda osobitom ćuti krasote, izvanrednom blagorječnošću, neobičnim razumom i rijetkim poetičnim ushitom uresila, no kada pjesnička djela malone svih naših, osobito ćirilicom pišućih književnika čitati stane, ne može se dosta načuditi kako je moguće da izobraženi ljudi jednog toli poetičkog naroda, kojega pastiri i govedari tako prekrasne pjesme izvode, ni najmanjeg poetičkog čuvrstva, da, ni toliko ćuti krasote nemaju, da bi se barem starali svojim stihovima kakvu takvu blagozvučnost podati. Tu se ne pazi ni na rithmus ni na cezuru — tu se stežu riječi od tri slovke u jednu — tu se elidira i pred suglasnikom, i to po dva tri puta u jednom stihu, tako da misliš da ćeš svaki čas gotovo prelomiti jezik. Što se pako rima tiče, o tome, izuzevši stare Dubrovčane i njihove nasljednike, nitko od te gospode baš ni ponjatja nema, srce i lice, glava i ova, noga i snaga itd., to su kod njih prekrasne rime. Mi smo više puta već o toj stvari mislili i starali se iznaći toga golemoga nedostatka, kojega u pjesmama nijednog drugog evropejskog naroda ne nalazimo. Poslije dugog istraživanja učini nam se kao da se ta mana iz nedostatnog poznanja ruskoga jezika u naš jezik uvukla, i to se po svoj prilici tako dogodi: Svi narodi evropejski imaju dvostruke rime tako nazvane ženske i muške; ženske zovu se one gdje po dvije slovke, a muške gdje se po jedna slovka ili samo posljednje slovo dviju riječi skupa slažu; kod prvih rima pada glasoudaranje na pretposljednju, a kod drugih na posljednju slovku. Kod Rusa je pako drugo glasoudaranje nego kod Ilira, kod njih bo pada, glasoudaranje na primjer u riječi noga i glava, na posljednju,

kod nas na pretposljednju slovku, zato se kod njih sasvim dobro rimaju glava i noga — gdje to kod nas posve nikakva rima biti ne može. Ne poznavajući dakle naši ćirilicom pišući spisatelji, koji su od nekad za uzor rusko knjiženstvo uzeli, ovu razliku u glasoudaranju među ruskim i našim jezikom, pomislili su zašto ne bismo i mi tako rimali, kao što Rusi rimaju, i tako su uveli ovu neskladnost u svoje stihove, koji su time najnespretnijim na svijetu postali, gdje bi po svojoj naravi tako slatki biti mogli kao što su talijanski ili španjolski, jer se naš jezik, što se blagozvučnosti tiče, svim pravom s ovim jezicima usporediti može. Dodaj k ovim nakaznim rimama još nakaznija zgrčenja i osakaćenja riječi, kao na primjer zašt' b' t' rekao, i tima slične apostrofacije, pomisli još k tomu na stran svaku cezuru, pa predstaviti možeš blagozvučnost takvih stihova. Spodobna štogod nećeš u nijednom evropejskom jeziku naći, to je pravo barbarstvo, pred kojim se svakom izobraženom čovjeku uprav ježiti mora. Da u tako izopačenoj formi na krasne i ushićujuće misli ni pomisliti nije, naravna je stvar, jer tko krasotu forme dohititi kadar nije, kako da se popne do duhovne ljepote, što mnogo više duhovnih sila iziskuje? U osakaćenom tijelu rijetko kad stanuje zdrava duša, forma bo je vidljivi izraz duha. Tako su s malim iznimkama dosad naši pjesnici pisali.

Kod tako žalosna stanja naše književne poezije mora prijatelja naše književnosti ushititi već svako djelo u kojem se nalazi barem nekoliko čistih rima neosakaćenih stihova, ma i ne imali oni nikakve unutarnje vrijednosti. Ne možemo dakle opisati veselje koje poćutismo kada smo pročitali prekrasnu knjižicu, koju je ljetos mladež srpska u Budimu pod imenom »Slavjanka« izdala. S ovim djelom nastaje po našem mnijenju novo doba za književno pjesništvo one grane našega naroda koja se ćiriliskim pismenima služi, s ovim djelom uvede se i ovo divno dijete ushićenja u sveslavlje ostalih izobraženih evropejskih naroda, kom djelu malone nema ni traga onih ružnih nedostataka jezika i stihotvorstva koje smo malo više napomenuli, i koji, kao tamni oblaci sjajno sunce, sakrivaju mnogu božanstvenu iskru, i ne puštaju da do srca čitaoca dopre i tamo svetom zabukti vatrom. Kolikom očarajućom

silom prolijeva se ovdje naš krepki i blagozvučni jezik, kolikom slašću napunjuje naše uši ta pravilnost stiha, ta skladnost i čistoća rima. No nije samo izvanjska slika što u tom djelu hvalu zaslužuje, jezgra ove lijepe ljuske također je zdrava i puna najslađeg i najnovijeg soka! To nije zbirka već do gnjusa čuvenih običnih poetičkih izraza i tirada, tu nećeš naći onu prenapetu ćutljivost koja je svojim lažljivim suzama u najnovije vrijeme sve evropejske literature poplavila i malone svu muževnost i krepkost našega vijeka na svojim valovima odnijela; ne, tu je sve istinito, sve teče iz dubljine srca, srca čovjekoljubivog, srca slavjanskog, srca hristijanskog! Ovi mladi, nepokvareni, narod svoj i sreću čovječanstva vrhu svega ljubeći mladići, slijedeći svoje unutarnje nagnuće, svoju duševnu bolju, koju svakomu boljemu čovjeku tolika stradanja ljudskog plemena i zabasanja s pravog spasonosnog puta zadati moraju, dokučili su veliku zadaću pjesnika devetnaestog vijeka, koji mora imati glas, koji se silom groma kao trublje od Jerika ori, da razruši ponosite zgrade koje tamne moći podigoše, a zatim na njihovim razvalinama božje podigne carstvo uživljajućim zvucima svoje bogomile lire, na način onoga koji je nekad milinom svoje čarobne svirale kamenje ganuo da se samo uvis digne i tako sagradi tebanske zidine. Pjesnik nije glumac kojega pjesme svijetu samo za razveseljenje služe, on mora biti svećenik najdubljih tajnosti čovječanske naravi, on mora onu božanstvenu iskru kojom se čovjek od ostalih stvora razlučuje ne samo čuvati da je zemaljske bure ne utrnu već i gojiti je da većma i čistije kroz tmine toga života zablliješti i siromašnim umrlim stazu pokaže po kojoj hodati imaju, da k onom blaženstvu prispiju koje im je blagi stvoritelj opredijelio i od kojeg ih putenost i materijalnost obustavljaju — on mora sići u dubljinu čovječanskog srca i upoznati se s njegovim mukama, boljama, nadama — njegova ćut, njegova ljubav mora ga na krilima ushićenja i preko granica nedostatnog čovječanskog znanja odnijeti — kao žitelj duhovnog svijeta gdje je prošasnost, sadašnjost i budućnost jedno, gdje nikakvih tmina nema, mora ostaloj braći svojoj kojoj zemaljska teža ne dopušta da se podignu u više krajeve, s kojih je moguće i preko međa sadašnjosti u budućnost pogled baciti, koju oni puzeći po nizinama toga života i okruženi golemim brdima sadašnjosti, koje pogled njihov prebaciti nije kadar, i ne slute; on ih mora, rekoh obavijestiti o onom što je on sa svoga višega gledišta, kamo se ljubavlju i vjerom popeo, opazio, mora im kazati da i preko tih brda još nešto ima — jednom riječju, mora biti prorok.

Pjesnik koji se želi podići do onih jasnih visina koje smo opisali u prvoj strani ove naše rasprave nije dosta da ima samo živahnu fantaziju, prirođenu ćut krasote, ushićenja i blagorječnost, ne, on mora imati i srce čisto i bezazleno kao u zdravog djeteta, srce onakvo kao što je proizašlo iz ruku stvoritelja, srce koje nisu jošte izopačile ljudske nauke i podle strasti ovog svijeta, srce koje ćuti svaku tugu i pečal svojeg brata, kao da je njegova vlastita, srce koje je kadro iz sebe sama crpiti utjehu i zadovoljstvo i koje ne zna što će reći zdvojenje, već koje se nada još i na rubu od bezdna i od groba. Pjesnik mora biti čovjek nepokvaren ili izvanredan, budući da je nepokvarenost dan današnji, gdje svaki samo za svoj trbuh skrbi i tamo samo teži da u zemaljskim slastima plivati može, gdje čovjeku njegov besmrtni bogoslični duh nije ništa drugo nego sredstvo da steče ništetno blaženstvo toga svijeta, i zato ga on samo oštri i vježba — budući da je, rekoh, nepokvarenost dan današnji stvar izvanredna. Srce pjesnika mora biti čvrsto kao pećina koja posred morskih valova nepomično stoji i ne boji se njihove bjesnoće, tako i pjesnika ne smiju uskolebati ni stradanja, ni nevolje, ni tuge, koji na njega nasrću. Srce mu mora biti jasni biser, opkoljen okornom ljušturom, da ga ljudske zlobe ne oskvrnu, a taj biser dragocjena suza koja kapnu iz oka ljubavi i koja se svemogućom silom vjere u biser pretvori. Samo u društvu čiste ljubavi i krepke vjere može se njegov duh podići do nebeskih visina, ova dva anđela mogu mu jedino put pokazati kuda se penje u nebo, jer su djeca nebeska, tamo porođena, tamo odgojena i od blagog stvoritelja k nama poslana, da svojom blagotvornom lučju rasvijetle tminu kojom su sile pakla našu lijepu zemlju obastrle. — S radošću opazili smo da su pjesnici »Slavjanke« oživljujućim dahom ovih anđela oduševljeni i zato pozdravljamo ih s ushitom. Premda njihova krila još toliko jakosti nemaju

da ih do vrha one visine odnesu, kamo teže, no ipak to teženje zaslužuje već naše udivljenje. Neka se vježbaju, i ojačat će im ta krila, i oni će svoju svrhu dostići, i snijeti nam božanstvenu luč za kojom čeznemo. No oni okrijepiti neće svoju silu naukom svjetskim, ne smiju se knjigama vježbati, nego životom, neka se umiješaju u svoj narod, neka prouče njegove nade i njegove boli, on je bogu miliji nego ikoji drugi, jer mnogo je prepatio, on je prost i živi po pravilima prirode, nije sišao još s prave staze, duh mu je krepak, srce čisto puno slutnja i vjere — to je izvor iz kojega oni crpsti moraju, to je životvorna ona sila koja će ih okrijepiti. Kada mu duh dokuče i njegov pravi izraz nauče, onda će nam oni biti ono čemu su se nakanili i čemu je priroda tolikim darima naresila. Samo neka budu postojani i neka se ne dadu zavesti od krivih proroka, neka ne teže za svjetskom slavom, već neka traže u sebi zadovoljstvo, neka budu uvijek na oprezu, neka oklope svoje srce i neka ga vježbaju u ljubavi, vjeri i patnji, i oni će svoju svrhu dokučiti. Svaki od ovih vrijednih mlađanih pjesnika zaslužuje priznanje, no najljepši i najjači duh očituje se po našem mnijenju u pjesmama Svetozara S. Miletića i Pavla Popovića. Uredništvo toga lista priopćilo je od ova dva nade punih pjesnika već dvije manje pjesme u našoj »Danici«, i naši čitatelji mogli su se sami osvjedočiti da nije odviše što smo u njihovu slavu kazali. Osobito Miletićev duh čini nam se za visoki polet kadar. Njegova poveća pjesma »Spasova noć« tako nas je očarala da bi je željeli svukoliku malo pomalo u našu Danicu pretiskati, jer istine koje se u njoj izražuju držimo za tako važne za naš narod da mislimo da bi bilo potrebno da se čim najviše rasprostrane. Budući pako da veliki dio našeg naroda ćirilicu, kojom je ta pjesma pisana, ne razumije, zato bi dvostruko željeli da bi k tomu dozvoljenje od g. sastavitelja dobili — samovoljno nećemo da postupamo s povećom tuđom vlastitošću. Ako pjesnik ništa proti našoj želji nema, neka piše potpisanom, i mi ćemo to prekrasno djelo odmah našim čitateljima priopćiti, koji će zacijelo čitajući ga veliku slast poćutiti i iz njega dosta koristi pocrpiti. — Konačno izrazujemo želju da bi nas skoro vrijedna srpska mladež, koja »Slavjanku« izdaje, sličnim djelom opet razveselila.

FRANKOPAN

(DRAMA U PET ČINOVA OD MIRKA BOGOVIĆA)

Ako izuzmemo naše narodne pjesme što slijepci pjevaju po sajmovima i crkvenim zborovima — običaj preostali iz prastarih poetičnijih vremena, kojem ništa sličnoga ne nalazimo kod ostalih sadanjih evropljanskih plemena — izvan kazališne nema te vrste pjesništva koja bi bila za sve razrede društva.

Lirika, novela, i roman — posljednji zastupa u naše vrije epopeju, koja sada broji jedva više ljubitelja negoli starinarstvo — postaše, kao što dandanas opstoje, isklopnim vlasništvom takozvanih izobraženih ili bolje reći čitajućih, tj. mogućnijih razreda, koji su svoju mladost više-manje proveli u gradskim školama.

Ove vrste pjesništva ne dopiru do veće strane naroda, jer ako koja lirična pjesma i dođe kadikad u usta naroda, to ona ne dolazi neposredno iz knjige, već putem žive riječi, moću glasova, tj. tek onda kad je oživi božanstvena glazba, no glazba proizviruća iz dna ganuta srca bez izumljenoga školskoga osnutka i nakita, ploda učenoga umstvovanja, osnivajućega se rijetko kad na naravnu temelju.

Kad je dakle drama namijenjena za vaskolik narod bez svake iznimke, potrebno je, da postigne svoju svrhu, da se posluži takvim sredstvima koja su pristupna svim razredima društva.

Uslijed toga mora ponajprije jezik u drami biti takav kakav je u sadanjem javnom općenju, opće razgovijetan, bistar kao čista voda, nezamršen, neprepleten mnogim dugačkim međustavkama, neopterećen kojekakvim nebitnim nakitom,

ostarjelim neobičnim ili samo u nekim pokrajinama poznatim riječima, što mu priječe hitar tečaj, a još manje smije sadržavat izraz ishitrenih za učene (apstraktne) pojme, koji vas svoj čar gube čim ih preneseš iz školskoga uzduha pod vedro nebo, gdje povenut moraju sadovi odgojeni ishitrenom spravom, umjetnom njegom, budući djeca tuđeg podneblja.

Takvi izrazi mogu se u drami samo onda upotrijebiti kad imaju služiti za karakteriziranje stanovitih izrođenih značaja, inače su za svakog pjesnika uopće savornja, koju valja da baci iz svoje plavi, ako želi da sretno dopre do žuđene obale, no nada svim oni su neshodni za dramatičnoga pjesnika ne samo zato što ima on obzir uzeti na sve svoje slušaoce, od kojih nisu svi učili knjige, već i po naravi stvari.

U drami ne govori sam pjesnik kao u lirici, a stranom još većma u romanu, gdje može uspješno raspačati sve svoje trudom nakupljeno blago iz svake struke čovječjeg znanja i umstvovati koliko mu drago, već on čini govoriti osobe koje predvodi općinstvu, kako izvode kakav čin.

Naravna je stvar da takve osobe koje se nalaze posred činjenja koje ne mogahu predvidjeti, imaju govoriti onako kako slučaj sa sobom donosi, kao iznenada, kao što se govori u običnom životu, gdje nema čovjek vremena da se pripravi na odviš izglađene i iskićene govore, već ti govori moraju biti takvi da se slušaocu uzvidi kao da je misao začela u onom času, kad čin biva, jer u drami, koja ima predstavljati uprav bivajuće djelovanje, ne smije ni značaja, ni čina, ni govora biti unaprijed gotova, savršena, već sve mora pred našim očima nastajati, rasti, postati.

Umjetnim govorima, kao plodu duljeg razmišljavanja, nema dakle mjesta u drami, gdje mora sve glasiti kao da baš sada nastaje, sve biti kao da baš sada biva.

Spisatelji koji ne umiju pisati tako reći iznenada, jednostavno kao što se govori u običnom životu, neishitreno, netraženo, nenačinjeno (a vjerujte, malo ih ima, koji to umiju, koji su tu plemenitu prostotu održali posred vijeka gdje viši razredi jedva su još kadri razlučiti hitrinu od izobraženosti i prenavljanje ili izrođenje od oplemenjenja naravi ili prave finoće, i kojima nije sve što ne udara na školu malone nepoznato ili barem odurno) ti neka se ne late poezije dramatične tim neće nikad biti trudovi ovjenčani željenim uspjehom.

Gospodin sastavitelj drame stojeće u govoru, zacijelo ne spada među ljude ove bagre. On ne traži izraza iz svih kutova naše domovine, ne šara, i ne cifra, ne bani se, poput dodole obložene različitom travom i cvijećem, kojekakvim rijetkim samo nekolicini jezikoslovaca ili u kojem zabitnom kutu naših prostranih zemalja poznatim izrazima (kojom stranputicom žalibože mnogi od naših najboljih glava zalutaše u novije vrijeme, koji valjda misle da u bogatoj frazeologiji sastoji sva mudrost i poezija!), već umije za brzu misao naći odmah i shodan izraz, kako ga natukne trenutak čovjeku, i to različito po različnosti ljudske naravi.

Takav jezik neophodno je potreban po našem mnijenju za dramu, i već zato s radošću pozdravljamo g. Bogovića na ovom polju, na koje stupa ovim svojim djelom prvi put, jer dosad bavio se ne bez uspjeha izvan dnevne literature samo lirikom i novelistikom.

Jedno bitno svojstvo dramatičnoga pjesnika: neprisiljeni, naravni bi reć iznenadni, a većom stranom i objektivni način izražívanja, ne može mu se nikako odreći, premda tim nećemo da rečemo da mu je zato jezik i stih u svakom obziru bez mane.

I u ovom njegovom posljednjem djelu opazismo da još gdjegdje griješi proti takozvanoj *cezuri,* koja u narodnom metru, u kojem je to djelo pisano, ima vavijek doći za četvrtom slovkom, jer inače zapinje stih; isto tako opazismo pokoju enklitiku (riječ nenaglašenu kao što su: *mi, ti, si* itd.) s početka stiha i za cezurom, što je također proti blagozvučju našega jezika i vrijeđa uho slušateljevo; gdjegdje nije ni glagolj sasvim na svom mjestu, a u negativnim konstrukcijama upotrebljuje pjesnik više puta mjesto genitiva akuzativ, što je proti duhu našega jezika, napokon ne može se tajiti da mu se gdjegdje uvukla i pokoja inostrana fraza, što bi možebiti manje pogrešno bilo da čini govoriti osobe iz našeg vijeka, jer se sada više toga u naš jezik, kako ga obično govore, i uistinu ugnijezdilo, no u doba Frankopanovo zacijelo nije bilo još u našem jeziku takvih izraza.

To i slično tomu opazismo i u tom djelu, no to su malenkosti sprema neprisiljenom naravnom tijeku govora, koji sve djelo protiče kao oživljujuća sila, i mogu se malim trudom ispraviti, a mi ih nismo iz druga razloga naveli, već da na njih povučemo pozornost našeg tako nadarenog pjesnika, znajući da učinjen pozornim umjet će uklanjati im se ubuduće, i da pokažemo čitatelju da nam nije stalo do hvalisanja našeg štovanog pjesnika, već do gole istine. Toliko o jeziku, koji, što se tiče njegove temeljne boje, to jest gledišta s kojeg u tom obziru izlazi pjesnik, ako i ne u sasvim podrobnostima izvedenja, dosta nahvaliti ne možemo. Sada prelazimo na sadržaj.

Predmet je uzet iz domaće povjesnice. Radi se o borbi među pristašama Zapolje i Ferdinanda. Junak drame je ban Frankopan, koji je, kao što povjesnica svjedoči, bio duša stranke Zapoljine, jer po njegovoj smrti propade i ona. On je bio čovjek urešen svim svojstvima prava viteza; hrabar, vješt boju i državnoj znanosti, postojan, veledušan i izvanredne duševne sile. On osta vjeran stvari kojoj se posveti do svoje smrti, koju steče na junačkom polju boreći se za pomisao koja mu se činila korisna za državu, premda uspjeh dokaza da nije bila već varalica mašta. Tako ga predstavlja povjesnica, tako ga je narisao pjesnik.

Sad se pita, je li to značaj shodan za višu dramu ili tragediju? Od Aristotela do najnovijih estetikâ, svi jednoglasno vele da je zadaća tragedije *borba čovjeka neobičnoga, izvanrednoga (junaka) proti svagdašnjosti, i propast istoga pretežnošću postojećih sila ili, kako su ih stari zvali, sudbine.*

To pravilo ima svoj temelj u naravi stvari, i zato je neoborivo, istinito, a ne samovoljno, samo iz običaja crpljeno, te po ništetnom dogovoru vještaka ustanovljeno, jer udes samo takva čovjeka može razumna bića zanimati u višem smislu, u njima buditi pravo sućuće i, puneći ih duševnom bolju i divljenjem, činiti na iste dubok, moralan utisak, koji čisteći naša čuvstva i približujući nas čistijim dusima diže nas na časove u vrhzemaljske krugove i tako napaja nas nedokučivom slasti, a to i ništa drugo ne može biti svrha lijepih umjetnosti.

Kada običan čovjek strada, to je žalosno, ali nije tragično; ako je taj čovjek dobar, dira u nas istina i njegov udes, mi ga žalimo, no to žaljenje ne uzdiže nas, ne stavlja nas u ono gorko-slatko stanje, koje čisteći nam čuvstva blaži nas; ako je taj običan čovjek opak, ne samo da njegova nesreća ne prouzrokuje u nama ugodnih čuvstava već nas puni duševnim gadom, pa baš ako i osjetimo kojiput štogod milosrđa; videći patiti biće nama slično, to biva, što nas boli, da se čovjek nadaren tolikim uznositim svojstvima navlaš tako ponizio ili da je bio tako slab ne oprijeti se neprijaznim okolnostima koje su ga tako ponizile. To je pako čuvstvo mučno, čuvstvo potlačno. Ni jedan ni drugi slučaj nije dakle predmet umjetnosti, jer ne sadržaje živalja, kojima bi umjetnost mogla pobuditi čuvstva što uzdižu i blaže, a to je svrha umjetnosti.

Frankopan je bio čovjek neobičan. I on ćutio je u sebi sile zapaočiti točkove neobustavno napredujućih kola, kojima hara prijeka sudbina sve što joj put priječi, i prolazi preko nesmiljeno smrvljenih tjelesa, gradova, carstava. On se smjelo stavi na put sudbini i svojom krepkom mišicom htjede opredijeliti joj hod, i zagrabi u paoke njezinih kolesa. No i njemu, kao tisućama smionika pred njim, preotme vrteće se kolo mah i smrvi ga baš u onaj čas kad mu je začuđeni svijet već stao pljeskati, misleći da će izvesti vratolomno djelo, što preduze.

Tko da se kod takve borbe ne ponese, da je čovjek, tko da ne ustrepti, ne prepade se kad opazi da predmetu njegova divljenja napokon stanu čeznut sile, kad ga vidi da smjelim borcem zavrti najposlije kolo od sreće, i tko da ga ne požali motreći ga smrvljena pod istim. Plače svijet, no i pjeva mu pjesme neumrle hvale, vjenča ga neuvelom lovorikom slave i ublažujuće čuvstvo da takva šta poduzeti usudi se čovjek, nadvlađuje gorku bol koja mu obuze srce i, čisteći ga od zemaljskih podlih izvaraka, diže ga k njegovom izvoru, približuje ga čovječjem dostojanstvu.

Takav je onaj Frankopan, koga povjesnica nazivlje braniteljem svekolike Ilirije, takva čuvstva zavladaju nama kada slijedimo razvitak njegova golema, ljubežljiva značaja, kada suznim okom gledamo njegovu junačku svrhu. Tko da se ne

divi tolikoj snazi, tko da ne žali, koga da ne ushiti toliko junaštvo, ma i ne odobravao stvar za koju se junak žrtvovao?

Frankopan je bez sumnje značaj, i što ga je pjesnik izabrao predmetom svoga prvenca, pruža nam novi dokaz za njegovo dramatično zvanje.

No nismo zadovoljni samo tim sretnim izborom, već i načinom kojim ga je narisao. — Frankopan, kako nam ga pjesnik narisa, čini nam se onaj isti kojeg nalazimo u povjesnici: hrabar, plemenit, velikodušan, jednak u sreći i nesreći, rječit, ljubežljiv, jednom riječju, uzor hrvatskog junaka, junak od oka.

Što nas osobito obradova, jest što nismo u slikanju toga značaja nigdje opazili nikakve nedosljednosti, i to da je pjesniku za rukom pošlo, što nada svim posvjedočuje njegovo izvanredno zvanje za tu vrstu poezije, da ga naslika plastično, objektivno, to jest da nam Frankopana predvodi od početka do konca tako da iz onoga što čini zaključiti možemo njegov značaj; a nije mu u usta metnuo kojekakvih nakićenih tirada i lijepih govora, koji istina nukaju na pljesak množinu, no sasvim su proti naravi drame, jer ona nema opisivati, već predstavljati.

Žao nam je da ne možemo isto kazati o slikanju značaja kraljice Marije. Taj se ne razvija djelima pred nama, kao što bi imalo biti u drami i kao što je načinio naš poštovani pjesnik, kad nam je tako prekrasno narisao značaj Frankopanov, već on stupa gotov pred nas.

Marija odviš rasuđava samu sebe. Mjesto da bi iz njezinih čina razabirali što hoće, što namjerava, kako misli i ćuti, ona nam to sve sama kaže.

Ja sam slaba i mlađahna žena,
Ali što se čvrste volje tiče,
Mogla bi se lako natjecati
Sa mnogimi junaci na glasu!

(Čin I. pr. IV.)

Slušaocu ne treba nipošto da se kaže, a najmanje po samoj činećoj osobi, kakva je značaja, što valja i što more, on će svoj sud već pocrpiti iz njezinih čina, ako su samo istinito

i dosljedno naslikovani, a ako nisu, ne hasne svi takvi samopisi i osiguranja; gdje pako odgovaraju čini istini, tamo su zališni, kao što su potpisi pod slikama osoba koje su nam poznate. Mi ćemo ih i bez potpisa iz njihovih crta spoznati, i tim ćemo više slasti poćutit, spoznavši ih, čim nam ih ništa ne izda.

Mislimo da ćemo moći pogoditi zašto se naš pjesnik koji nam je pokazao da umije risati plastično, utekao tom nedramatičnom načinu opisivanja. Da je mogao kraljicu Mariju, koju je tako veličanstveno osnovao da je time spočetka svu pozornost slušalaca na nju obratio, kroz svukoliku dramu provesti, on toga zacijelo učinio ne bi, ali stisnut na jedan jedini akt, bio je nekim načinom prisiljen ono, što nije imao prostora da islikuje činima, doknaditi monolozima i zasebnim govorima, gdje čini svoju junakinju o sebi samoj zboriti i raskrivati svoju unutarnjost.

Po vašem mišljenju bolje bi bilo da ju je sasvim izostavio, nju i Zapolju, koji također dolazi samo u drugom činu i ni najmanje nas ne zanima (budući ga pjesnik narisao kao značaj neopredijeljen, pasivan, svagdanji) a s njima da su izostala oba prva akta koji ravnomjerju svega djela samo smetaju, a što prinose k razjašnjenju svega čina, to bi se i drugim načinom moglo postići.

Zapoljino djelovanje nije baš nikakvo, zato ga ne bi pogriješili, ako i ne bi izvan njegova imena ništa o njemu dolazilo u svoj drami; Marijin pako upravljajući duh lako bi se očitovao općinstvu iz posljedaka njezinoga činjenja i posredstvom njezinih radila, kao što je poglavito nadvornik Batori, koji dolazi i tako na hrvatsko zemljište prema koncu čina, gdje bi svakako zanimljivije sudjelovati mogao izvršujući čine iz kojih bi slušalac gatati mogao kakva je duha ona koja im je povod dala. Sada pako gdje nam je ona već prije svoju politiku priopćila usmeno, sada nas ne može ni najmanje više zanimati ta makina koje nam je unutarnji stroj potanko poznat. Ona nam nije ništa više već svagdanja sprava, gdje bi se inače divili njezinim učincima.

Uostalom, da je izostala Marija, dobro bi bilo i stoga što se toliko o njoj govori u prvom činu da je, kao što smo već na-

pomenuli, sva pozornost poglavito na nju upravljena, a kad tamo, poslije toga čina nema o njoj ni traga ni glasa.

U drami veoma pači kada glavnih osoba — a takva je svakako Marija, barem kako ju je pjesnik osnovao — nestaje već spočetka; to pako ima svoj naravan razlog u tom što slušatelj želi saznati što se dogodi s osobama koje mu zauzeše dušu, a osobito kada ih, kao što ovdje biva, ne vidi poginuti pred očima, a i ne čuje ništa više o njima.

Vjerujemo da povjesnica o Mariji ne govori više, čim joj za rukom pođe posaditi brata na ugarsko prijestolje — no baš zato, bolje bi bilo sasvim izostaviti je, jer pokazavši se tolikom važnošću, a zatim netom iščezavajući bez svakoga traga, mora svakako prouzročiti da dalji tijek drame, gdje nestane te tako važne osobe, učini na nas onaj utisak koji čini tijelo komu fali glavni koji ud.

Umotvor je ustroj, gdje mora među stranama vladati potpuno ravnovjesje, koje nam se čini u ovom inače prekrasnom djelu uslijed onoga što rekosmo po prijekom iščeznuću tako važne slike, kao što je kraljica Marija, svakako ponešto poremećeno.

Sve to dobro rasudivši, voljeli bismo, da je pjesnik proti povjesnici pogriješio i da je kraljicu kroz svu dramu djelovati učinio, kad je već nije htio izostaviti i njezino djelovanje zamijeniti gore naznačenim načinom, što bi možebiti moguće bilo izvesti.

Što se ostalih značaja tiče, koji dolaze u toj drami, dobro su narisani, većom stranom posve objektivno, plastično, što zaslužuje najveću pohvalu; no ipak ne možemo mukom mimoići, da neki između istih, premda su dobro naslikovani, ipak nisu kao što nam se čini shvaćeni po duhu vremena iz kojeg je crpen predmet drame.

Nada svim pada nam u oči čovjeko i rodoljubiva slika Bakića, istinabog sjajna, dà, obajajuća, i dobro te dosljedno predstavljena, no za ono tamno vrijeme, kad još nije nigdje u Evropi, a najmanje kod nas, ne bijaše čuvstva za ljudska prava i narodnost, malone prava nemogućnost, dakle anakronizam. To lijepo čuvstvo probudi se stopram u mnogo kasnije vrijeme.

Da uzmemo da bi se po nekom čudu i u ono vrijeme takav značaj pojaviti mogao... zacijelo bi ga bili naznačili u historiji kao kakvo čudovište... a da bi baš i sve to bilo, ipak nije ni najmanje shodan karakteriziranju one dobe, a to se od sastavitelja historičnih drama većma traži negoli tačno ponovljenje historičnih događaja.

Preinačenje događaja mora i najstroža kritika pjesniku više puta prezreti, jer ima događaja koji upravo pače pjesničkomu, koji bi točno po povjesnici predstavljeni uništili najveće poetičke ljepote; kod umotvora pako zauzima ljepota prvo mjesto, i zato su istoj pjesnici svih vremena, često žrtvovali historičnu istinu; no bojadisanje vremena ne može biti na uštrb nikakvom poetičnom planu, nikakvoj ljepoti, jer ne preinačuje situacija hoda drame, već daje samo izrazu drugu boju, a značajima drugi kroj, i to pjesnik postići može ne žrtvujući ni najmanje poetičke ljepote.

Dalje i dublje razmatrajući tu stvar, naći ćemo da je shvaćanje duha od vijeka, kojeg je zadaća i historičnih studija, a ne zapamćenje tačnog hoda pojedinih događaja... to je svakako pobočna, uzgredna, ono pako glavna stvar.

Stoga bit će svejedno da li pjesnik sasvim tačno polag povjesnice predstavi kakav događaj ili ga po potrebi promijeni; no nije svejedno kako bojadiše ukupnost čina. To mora odgovarati duhu vremena, inače prestaje drama biti *historičnom.*

Da li onu tamnu dobu, koju naš pjesnik preduze slikovati, može karakterizirati prosvijetljen karakter, kao što je Bakićev, baš da bi se *iznimice* (no o čemu sumnjamo) u kojem god kutu i tada pojavio bio? Mi sudimo, da ne može, i mislimo da će nam svatko dati pravo.

Ništanemanje ne korimo zato pjesnika, drama može biti dobra, dà, pravi umotvor, ako i ne bi zaslužila imena *historične*... i uslijed toga, premda smo osvjedočeni da ta slika ne spada u ono vrijeme, opet je naznačujemo kao jednu od najljepših tvorina poetičkih, koje rese naše novije knjištvo, i ne dvojimo da će, dobro predstavljena, naše domorodno općinstvo raspaliti do ushita.

Isto tako dopast će se i općinstvu bez sumnje i nježna pjesmica Katarinina u četvrtom činu, kojoj se odziva prisluškujući Frankopan; no s višeg gledišta ne može se odobriti, jer je tražena, smjera ciglo na pljesak općinstva i ne osniva se na istini, a samo onaj učinak koji nije navlaš ishitren, već proistječe nehotice iz naravnog razvitka čuvstva, to jest koji se osniva na goloj istini, jest dramatičan, i kritika ga odobrava, svaki drugi nije već opsjena, i zato ga nazivamo kazališnim, premda i on iziskuje od strane pjesnika mnogo lijepih i neobičnih svojstava duha, koja su svakako vrijedna da ih uvažimo i pohvalimo.

Još moramo napomenuti da nam se čini da bi valjalo bilo Zapolju,. kad ga je pjesnik doveo na kazalište, nešto krepčije narisati. On nam se vidi ipak premlitav za čovjeka komu povjesnica u usta meće izreku: »*Si superos nequeo, Acheronta movebo.*« On je morao biti svakako krepčije volje.

Pekrijeva mržnja odmah spočetka, prije jošte nego što ga je Frankopan osramotio na mejdanu, čini nam se također kao da nije dosta motivirana, jer jedino zato što nije Frankopan odveo vojsku na Mohačko polje da se tamo s Turcima junački ogleda, ne može loš čovjek, kao što je Pekri, koji nema ni iskre junaštva u sebi, toliku mržnju gojiti proti istomu. Ili učini li to iz vjernosti prama vladajućoj kući?... da bi to učiniti bio kadar, morao bi biti druga značaja negoli kako je opisan; ili radi li to iz pohlepe za mitom? Toga bi mogao imat i kod druge stranke. Mislimo dakle, ako bi se ta mržnja odobriti imala, da bi se morala osnivati na drugom kojem temelju, koji nam nije pjesnik žalibože naznačio. Isto tako ne vidi nam se u obziru istoga nevrijednoga čovjeka valjano zastupana dramatična pravda.

Značaj Katarine veoma je nježno i psihologično narisan, a ciganičin sasvim je za rukom pošao, slika iz života i veoma zanimljiva, isto tako zaslužuju pučki prizori potpunu pohvalu, no možebiti bili bi još od većeg utiska da su pisani u mjesnom narječju.

Napokon s radošću izjavljamo da, kao što su treći i četvrti akt puni teatralnog efekta, tako se peti podiže do *dramatične* znamenitosti. Tu je sve istinito, nehotice, bez teatralnih titrenka, prava narav. Tu se ne igra, tu se ne pravi kao da što biva, već se uistinu dogadja.

Tko to može, taj je nadaren dramatičnim talentom, taj je zvan da piše drame: Ex ungue leonem!

Ako g. Bogoviću neumornim nastojanjem pođe za rukom stvoriti jednu svukoliku dramu, kao što je stvorio ovaj akt, i ono nešto nepravilnosti u jeziku i stihu, što se u njega jošte pogdjegdje nalazi — čemu se, poznavajući opširnu izobraženost, dobru volju i neutrudnost njegovu, zacijelo nadamo — ispravi, ovjenčat će mu vedro čelo i stroga kritika neuvelom lovorikom.

ADOLF VEBER TKALČEVIĆ

»MEJRIMA« OD MATIJE BANA

Svaka književnost, prekoračivši granice djetinjstva, ako hoće da ojača i muževnim plodom urodi, treba da se podvrgne sudu nepristranih književnika. Jer kano što se dijete dok je u povojima hrani mlijekom i medom, a odrasli se dječak sad hvali radi dobra ponašanja, sad kori s nestašnosti i pogrešaka: tako se mora postupati i s književnosti. Dokle joj se hram ori glasom ugodnih pjesmica, treba ju grijati suncem građanske blagosti i dopadnosti; kada pako počinje zboriti muževnim glasom, treba ju rukovoditi strogim al' i nepristranim sudom, da se ponizna ne poništi a ponosita ne pomami. Tko bi ju hotio u djetinjstvu skučiti pod jaram suda, popario bi ju pogubnim mrazom; tko li bi ju u muževnoj dobi pustio prostu i slobodnu, razmazio bi ju i razuzdao, te bi svakako zalutala stranputice. Mi smo, da istinu otvoreno kažem, u tom pogledu postupali upravo protivno. S početka svoje književnosti, kad bi se pojavio koji novi pjesnik ili pisac, što nije bio odmah savršen, udarasmo na nj svim oštroumljem i svom strogošću, ne bi li se natrag povukao u svoje skrovište i nekolicini poveljenih tobože od naroda pisaca ostavio prosto polje. Tako je mnogi umukao, ne buduć još dorasao do mača i koplja, koji bi bio, ojačav, mnogomu tobože jur ovjenčanom junaku pregrabio lovoriku. Sada pako, pošto smo se zadnjim prevratom osvijestili i snagu svoju spoznali, nitko ne progovara. Ne znam je li uzrok tomu neznanje, ili lijenost, ili koja druga važna okolnost, a po svoj prilici bit će od svačega nešto da se na polju književnosti slabo tko pojavlja, pa ako se i pojavi, mimoiđe se mukom, ako ne uzmemo za rasuđivanje ono izbrajanje izašlih djela što se svake godine u — Kolu — tiskalo. Pisac misli da je sve divno napisao, te kori narod

što ga ne kuje u zvijezde; a narod, misleći da ne može biti ništa dobro što je naški pisano, i ne čita tih djela, te kori književnike što ništa ne rade. Tomu zlu može se doskočiti zrelim i nepristranim rasuđivanjem izašlih na vidjelo djela. Pisac će uvidjeti da — premda je mnogo toga dobro napisao — nije ipak jošte izvrstan, te će nastojati da se sve većma usavrši; a čitatelj, saznav iz suda da ima u naših pisaca mnogo dobra, i uvidjev što je u njih pogrešno, prionut će uz čitanje, bistriti sebi um i gladiti ukus. No da se ova svrha postigne, rasuditelj treba da bude oduševljen ljubavlju napretka, te da mimoišav svaku osobnost o samoj stvari sud izreče. Od ovakva će suca pisac, ako nije tako nadut da misli da je sve sam pozobao, svaki temeljiti savjet rado primiti i ostvariti. — Ako li pako koji pisac i sada još misli da do njegove vještine nije još nitko dorasao, i da ga čovjek vrijeđa ako mu koju pogrešku otkrije, bolje će učiniti da ništa ne piše, jer od njega nema nade da će se usavršiti, a plitko i površno piskaranje narodu više škodi negoli koristi. — Ovako osvjedočen, hoću da napišem što sam, čitajući navedeno djelo, ili dobra ili zla opazio. Prije pako nego stanem suditi, treba da sadržaj rečenoga djela ukratko navedem.

Oholost bosanskih Turaka, osobito begova i njihovo okrutno postupanje s rajom, zabrine divan u Carigradu, ne bi li raja, ne mogući podnostiti turskih zuluma, skršila po primjeru Srblja okove ropstva, te on izdade nov ferman, da se bosanski Turci okane okrutnosti i da se prime blaga načina. Ali-paša visočki pozove begove da slušaju carski ferman. Saslušavši ga, uzme mu svaki beg nešto prigovarati, osobito da je Bosna više njihova negoli careva, i kuditi travničkoga vezira, koji raju proti Turcima huška, pak izreknu jednim glasom, da treba istrijebiti raju. No Ali-paša, mudro i lukavo Ture, nagovori na mir nekoje begove, osobito Osmana, bega krajinskoga, koji mu obeća pomoć, ako mu dade kćerku Mejrimu za ženu, što on i obrekne. U to Novko, bogat kršćanin i prijatelj Ali-pašin, pošto je dočuo da njegov sin Živan kani oteti Mejrimu, bojeći se osvete turske, dođe Ali-paši te mu stvar prijavi. Mjerimu okupe grdni jadi što Živan nije htio da dođe na noćni sastanak, misleći da joj se iznevjerio, što ga je otac za kršćanku Ljubicu zaručio, te se o tom razgovara s Terifom, svojom razboritom i vjernom dvorkinjom. Razgovor im prekine Ali-paša, koji stane koriti kćer radi klete ljubavi prema kaurinu. Ona priznade ljubav, ali osobe ne htjedne nikako kazati, pa ni onda kad je otac sav razbješnjen navalio na nju nožem, a ona se onesvijestila. Osvijestivši se, kaže ocu, na tvrdu vjeru da mu neće ništa biti, ime Živanovo, koga dade Ali-paša dozvati, a Mejrima se sakrije u ormar da sluša njihov razgovor. Živan, uplašen, zataji spočetka ljubav, ali videći da Ali-paša sve znade, prizna ju kajući se s laži. Ali-paša mu obeća kćer i silno blago, samo da se poturči, no Živan se ne htjede nikako odreći kršćanstva. Mejrima čuvši njegove riječi, osvjedoči se da je više ne ljubi, te planuvši gnjevom zamoli oca da ju osveti. Nego, kad nije otac u tako neprijatnim okolnostima htio to učiniti, poduze kći, veleći ocu da će poći za onoga koji je najhrabriji junak. Spočetka htjede Mejrima smaknuti Živana, no kad joj tu nakanu Terifa rastepe, odluči ukloniti Ljubicu, Živanovu vjerenicu, i javi Osmanu da će ju tek onda steći ako to učini. Osman ugrabi Ljubicu. — U šumi sakupi se oko vatre četa mladih hajduka, provodeći razne igre i pripovijedajući kako se svaki od njih odmetnuo u hajduke. Uto dopane Živan sa četiri druga tražeći otetu Ljubu. Arambaša porazmjesti četu, na Osmana se učini juriš, svi se njegovi drugovi isijeku, Osman slobodan se pusti, a Ljubica se otme. Po dovršenoj bici dođe Novko, tražeći svoga sina Živana. Pozdraviv se s Arambašom, svojim starim znancem, pozove ga da mu bude u pomoć kad se kršćanluk i vezirova vojska digne na begove. Arambaša mu ju obeća, primijetiv neka ne radi napolak, inače da nema lijeka. Ali-paša dobije list od paše mostarskoga, gdje ga svjetuje da za ugušenje bune koja pomalja glavu treba pohvatati sve kmetove i tako prepriječiti ustanak; no Ali-paša, ne mogući toga na brzu ruku izvršiti, odabra mirovanje s kršćanima. Uto dopade Osman, komu reče Ali-paša, da kupi svatove i da ide po Mejrimu, koja je u svojoj sobi kukala i jadikovala, osobito stoga, što se je osvjedočila, da je Živan, oslobodiv Ljubicu, više ne ljubi. Njezinoj se tuzi smilova Terifa, te pošavši Živanu, nagovori ga, da dođe Mejrimi na sastanak. U pol se noći sastanu ljubavnici u

Mejriminu vrtu. Na sastanku otkrije joj Živan da Ljubice ne ljubi, da ju je oslobodio od stida što mu je Ture ugrabilo zaručnicu; već da nju od sveg srca ljubi. Mejrima ga stane nagovarati da se odrekne krsta, ali pošto on nije htio to učiniti, odreče se Turkinja svoje vjere, i nagovara ga da uskoče za granicu. Nego Živan ne mogaše sada od sramote ostaviti svoje zaručnice, a Mejrima planuvši osvetom dozove u vrt Turke, da ga uhvate i smaknu. Živan popev se na stablo spasi glavu. U jutru Živanove svadbe, šetajući se Ljubica u vrtu u odijelu nevjeste, dođe k njoj Mejrima, otkrije joj da Živan drugu ljubi, i zagrozi joj se ako ga se ne okani. Pri koncu razgovora dođe Živan, stane tješiti uplašenu Ljubicu, kunući se da nije nikad ljubio druge. — Međutim dočuje Ali-paša da se kršćani čudno kreću, te pozove begove na sastanak. Došavši, stane svaki obećavati vojske da udare na kaure. No Ali-paša, znajući, da su svi klanci zauzeti, odabere mir s kršćanima, odlučiv poslati poklisare travničkom veziru da vide je li on u sporazumku s rajom; onda tek reče da će i on na njega udariti. Na dan Živanove svadbe, dok se na gozbi pjevalo, pucalo i plesalo, uvuče se Mejrima u kršćanskom odijelu u nevjestinu sobu, kamo skoro i Ljubica dođe. Mejrima ju probode nožem i pobjegne, ostavivši krvavi nož na podu. Uto dopane Živan, zagrli svoju zaručnicu, koja mu u naručju ispusti dušu. Živan, dignuv s tla nož, nađu ga svatovi i otac, te ga potvore da je ubio Ljubicu: on pako, ne mogav se opravdati, pođe sam na sud, gdje ga i zatvore. Osman se vrati od vezira veleć da vezir ne drži s rajom, i dovede svoje svatove. Mejrima, dočuvši, da Živan nije htio na sudu kazati ubojice, zavolje ga opet u srcu, te pripravi otrov s koga će poginuti. Živan se u tamnici bori sa svojim čuvstvima, želeći brzu smrt. Uto dođe u tamnicu otac da mu javi da ga je mati na umoru proklela, i da ga on proklinje kano ubojicu i osramotitelja njihova poštenja. Živan u strašnoj žalosti zaprosi oca da ga sluša; otac, razabrav da mu je sin nevin, odluči ga spasiti. Poslije Novka dođe u tamnicu i Mejrima da oslobodi Živana. On, videći da ga ona oslobađa, koja ga je dosele progonila, probudi mu se u srcu opet ljubav, oprosti joj progone, i dade se nagovoriti da pobjegne iz tamnice i da ju sutradan, kad će ju svatovi kući voditi, pomoću hajduka otme. Novko digne bunu, hoteći izbaviti sina, no kad ga ne nađe u tamnici, udari na Turke, ali bude svladan, uhvaćen i u tamnicu bačen. Ali-paša ga ispituje tko je vođa toj buni, tko li ju potiče, ali on ne htjede ni pisnuti, te ostane u tamnici. Međutim dobije Ali-paša list od vezira da je i on ustao na raju; Turci se sakupe i rastjeraju kršćane. Po dovršenom ratu Osman dođe po Mejrimu, s kojom se htio zaputiti i Ali-paša. Mejrima, bojeći se da joj otac od hajduka ne pogine, uzalud ga nagovara da ostane; oni odoše. Čekajući hajduci u šumi jur tri dana svatove, dočuju da će Novaka danas pogubiti, i da su svatovi odveli Mejrimu. Ne mogav se razdvojiti, da oslobodi obadvoje, Živan odabra izbaviti prije oca, pa zaručnicu. Svatovi stanu noćivati. Mejrima u čadoru nasluškuje hoće li Živan skoro doći, no uzalud; čuvši pako gdje mjesto njega dolazi Osman, popije otrov što je u bočici sobom imala. Osman, unišavši u čador, ispituje zaručnicu zašto je tako poblijedila. Uto se čuje strašna pucnjava — Osman ispade; nadošli hajduci isijeku sve svatove do jedinoga Ali-paše, koji se uvuče svojoj kćerci da ju s jataganom u ruci brani. Uto dođu hajduci, Novko i Živan. Mejrima reče da je otrova popila, preporuči Živanu oca i izdahne. Ali-paša, čuvši od nadošlih hajduka i Arambaše da je vezirova vojska svladana i Visoko osvojeno, probode se do kćerke. Živan htjede se ubiti, ali ga zadrži Novko, zaklev hajduke da će se proći hajdukovanja, da će biti složni i pokorni svomu poglavaru, da budu vrijedni slobode. Zastor pade.

Čin te igre biva u Bosni, dakle u zemlji, nakvašenoj kršćanskom krvi našega naroda, u zemlji koja je krasotom i bogatstvom prva, a blagostanjem zadnja između svojih slavjanskih sestara, pa već i zato zaslužuje da joj cijelu svoju pozornost posvetimo. Osnova je igre takva da joj nema prigovora; jer stvar se na posve naravski i dušoslovni način razvija i mnogostručno zapleće, pa opet razjašnjuje tako, da čitatelja sve do pretposljednjega prizora sapeta i napeta drži; pak u tom sastoji glavna zasluga našega pjesnika, koji je niti cijele igre vješto zapleo, i jednu po jednu krasno razmrsio. Igra se osniva na životu bosanskoga naroda, koji je naš pjesnik temeljito proučio i u jasnoj nam slici predočio. Premda se tu na-

vodi jedan slavjanski narod, opisuju se ipak dvije njegove glavne i različne ćudi, koje su odatle postale što je jedan dio ostao vjeran kršćanstvu, pa uza to svim krasnim krepostim koje su s njim skopčane, a drugi se odmetnuo u Muhamedovu sljedbu, uzam na se sve mane koje su s njom srasle. Turci su oholi u sreći, lukavi u nevolji, uvijek okrutni prema kukavnoj raji. Ne poznadu ni vjere ni zakona, ni razloga, samo da zadovolje svojoj divljoj ćudi. Carska im je zapovijed ništa; pošto im se objavi, zabace ju kano ništetnu, rugajući se Sultanovoj slaboći. Nemajući nikakve izobraženosti, duh im je sapet u verige putenosti, te pogiba samo za onim što ih usrećuje. Moć i bogatstvo, to su im bogovi, kojima se klanjaju i o kojima uvijek s nekim ponosom govore. Ženske, zatvorene u haremima, ne razumiju ništa, do jedine ljubavi; za nju će Turkinjica žrtvovati oca, rodbinu, vjeru i poštenje, pa buduć da je njezina ljubav slijepa, slijepo je i sve što se oko nje vrti, ter će ostavljena osvetiti uvredu svakakvim načinom; ljubav je njezina i osveta neizmjerna. Ovo su glavne crte turske ćudi, koje je naš pjesnik vrlo vješto nacrtao. — Kršćaninu je vjera najveća svetinja, za koju će sve žrtvovati. Osim toga ljubi i svoju domovinu, te je svaki čas spreman da na poziv koga vještoga i cijenjenoga vođe ustane na oružje, kao što pokazuje hajdukovanje, koje nije onaj izrod čovječje duše, što kalja hajduke ostalih naroda, već je lijepo izumljen način plemenite osvete proti silnicima. — Otac i majka još su ondje jaki stožeri o kojima se djeca i obiteljski život vrti i kreće. Sin se prepada kad ga stigne roditeljska kletva, te nastoji svakako da ju sa sebe skine. Sveta mu je i ljubav, ali nije slijepa; zabacuje ju kad se ne slaže s poštenjem i dobrim glasom, koji se više cijeni nego zlatan pas. Za bogatstvom ne pogiba, držeći ga za ljagu duše, kad se opire poštenju. Ali je s druge strane praznovjeran, te vjeruje u čarobije i ostale ludorije, kano da su sveto pismo. — Odatle se može prosuditi mnogi čin koji uman čovjek za skrajnu ludost drži. Naš se pjesnik upro u te kreposti, te ih uvodi u neprestani sraz s opasnostima, da se očiste kano zlato u ognju. Pa njegovi su junaci, osim nekoliko pogrešaka, koje ću niže navesti, uvijek isti, uvijek dosljedni i vjerni ili krepostima ili manama, a pobjeda je određena čistoj

kreposti. Tim postaje djelo vrlo poučno i okrepno, premda nije lišeno prekasne romantike koja slična djela začinja.

U cijeloj su igri najvještije izvedeni sastanci i dogovori turski i hajdučki, u kojima odsijevaju gore rečene ćudi kano lice u zrcalu. Tko će vještije opisati oholost bosanskih Turaka i njihovu mržnju proti pravim Osmanlijama nego što riječi Rustan-bega:

Bog ubio travničkog vezira!
On je nama zameo to maslo;
Al' sveca mi, i pokusat će ga.
Već nam mnogo ti fermani carski,
A još više dođ'jaše veziri.
Koj', god dođe, gori od pređašnjeg,
Svi promjene nekakove hoće,
Svi pucaju od žestoke želje:
Da bi tužnoj olakšali raji;
A onamo sva im briga pusta
Da izjedu sami oni meso,
A ostave gole kosti nama.
No, tako mi prorokove vjere,
Još ničije ja ne glodah kosti,
Pak ni sada ne ću osmanlijske.

Ili tko će bolje izreći oholost urođenika nego evo Durat:

Careva je, al' i naša Bosna;
Više naša nego i careva,
On gospodar imenom, mi djelom;
Što imamo, nije nam on dao,
No od davnih imamo djedova,
Prije nego i glasa je bilo
Tim osmanskim carima u svijetu.

Mržnja nizama izražena je kratko, ali vrlo jedro:

A šta veliš, bolan, o nizamu
I posmješnom njegovom odijelu,
Kojim bi nas car nagrdit htio?
Ja, sunca mi, prije bi na sebe
Krst metnuo negoli gad onaj.

I na drugom mjestu:

Pak i sa tim nizamlijam carskim
Ne bi mnogo baš razlike bilo.
Gledam evo što ih je po Bosni,
U nijednom ni nalika nema
Na junaka; mršavi i slabi;
Rekao bi, pod puškom će pasti.
Bog i duša, svaki bi naš Turčin
Odnio ih po troje na zubu.

Ova je mržnja uzrok svih ratova što su carevi s Bošnjacima vodili, te će im zadati još mnogo jada dok ih ukrote.

Ali-paša je plaho Ture, kano i svi ostali; ali uza to mudro i lukavo, klao bi da može, no poznajuć stanje kršćansko, kroti bjesnoću osmanlijsku, nagovarajući ih na mirovanje, te ostaje dosljedan kroz cijelu igru. — Lijepo opisuje stanje kršćansko u Bosni, i način kako bi se Turci oteli pogibelji:

Ti me pitaš
Van oružja šta ostaje drugo.
Nešto ostaje, i to ću da kažem.
Sa šta Sultan navaljuje tako,
Da podsiječe nama krila? Njemu
Već dodija neposlušnost naša.
Mi uprkos svima fermanima
Još držimo raju po staromu,
A raja se nestrpljivo kreće;
Zna za bolje, pak za bolje moli,
I boga mi, ako ne izmoli,
Prê il' poslije ugrabit će silom
U mješinu sve jednako puhaj,
Puknut će ti, bolan pobratime,
Ma i da je od vražije kože.
Tim sultanom otišla bi Bosna,
Kao što im i Srbija ode.

Mi od sebe olakšajmo raji;
Nešto manjim zadovoljimo se;
Ne dirajmo u crkve ni u žene;
Gdje je pravo, dajmo i njoj pravo.
Tko ne ima ništa, i malim je
Zadovoljan; bit će tim i raja.
Strah pobune njene prestati će
Kod sultana, tere nas na miru

On kod naših ostavit će prava.
To je, braćo, još jedini način;
A oružjem mi ne ćemo ništa
Doraditi, okrom propast svoju.

Zatim veli vrlo krasno kano u proročanskom duhu:

Nešto gledam ovo mrko nebo
Gromovima kako je nabreklo;
Al' u crnim oblacima tiho
Spavajući gromovi jošt šute.
Bogme, lijepo, dok se ne probude.
Zlo je slijepcu, samo jedno dobro,
Što nikakve pogibe ne vidi;
Dočim poji tiho na guslama,
Dušman puškom cilja mu na srce;
Puška plane, a slijep pojeć pane.

Najljepše ćemo se rastati s Ali-pašom ako navedemo njegove riječi što ih, videć propast osmanstva, izreče. Riječi su ove vrlo važne, što moraju da su mnijenje svih bistroumnih Turaka:

Svijet se stari srušava u propast,
A iskače iz propasti novi;
Na ovom meni mjesta nema
Ja se dakle među razvaline
Svijeta moga s kćerkom zakopavam.

Golu putenost tursku izražava Osman-beg ovako:

O Alina kćeri,
Istina je dakle, što o tebi
Kazivahu ljudi: ti si lijepa
Kao jedna (sic) Urija s nebesa,
Što su modre tako usne tvoje?
Ali gdje je rumen s tvoga lica?
Mejrimo, il' žališ
Za očinim dvorom? u momu ćeš
Očin skoro zaboraviti; tamo (sic)
Ko carica gledana ćeš biti,
Sto robinja otpravljat će tvoje
Zapovijesti, majka će te moja
Oblačiti svaki dan u svilu
I u suho zlato;
A ja ću te njegovat i ljubit,
Više neg' u glavi oči svoje.

Opis života hajdučkoga, i bune ustrojene po Novku, vrlo je jasan i krasan. Čitajući ga, vidi čovjek kano naslikane sve nebotične planine na kojima hajduci pod vedrim nebom borave, sve klance koji vode iz jedne nahije u drugu, te ih zasjedaju hajduci da se Turci ne sastanu, vidi onu vatru što je u Visokom planula, i važnost onoga mosta za koji su se obje strane otimale; riječju, vidi sve kano da je bio ondje. Da se još življe predoči život hajdučki, dodao je pjesnik prekrasnu pjesmicu, koja mu i glede pjesničkoga duha i glede visokih i smjelih misli i glede krasna uglađena sloga upravo na čast služi, i pokazuje da ima pjesničkoga duha, koji bi se visoko zamahnuo da se pjesnik toj struci isključivo i marljivo posvetio. Evo je:

Oj lijep li je taj hajdučki život!
Na visinah živjeti planinah,
Bliže neba i žarkoga sunca;
Gdje na zlatnim sjedeć oblacima
Vozduh plove oblakinje vile,
I prosiplju na junake sreću.
Ovdje čovjek neima gospodara;
Ne boji se nikoga do boga;
Slobodan je, bezb'jedan, ponosit,
Kano sivi pod oblacim oro.

Oj lijep li je taj hajdučki život!
Kad se nebo svo (sic) crnilom zastre,
Gledat gdjeno sebi više glave
Igraju se ognjevite munje;
Slušat, gdjeno sebi naokolo
Ko pomamni gromovi ti riču;
Čut planinu sebi pod nogama
Gdje se kano iz temelja ljulja;
A ti na njoj posred tih strahoća
Pjevat pjesmu junačku na guslam.

Oj lijep li je taj hajdučki život!
Svrh planine ko burija pasti
Na dvorove turskijeh spaija;
Spajine (sic) odsijecat glave,
Zaplijeniti sve njihovo blago,
A uz blago mlade spajinice;
Pak im dvore ognjem izgorjeti,
Da prokletog ne ostane traga,
I vratit se pojeć u planinu...
Oj lijep li je taj hajdučki život!

Za onaj prilijepak ili epizodu, gdje se opisuje borenje mlada hajduka sa starim, mislim da bi se bio mogao izostaviti. Nije pogrešno uplesti koju epizodu, jer stvar krasi, ali treba navesti takvu koja je, reć bi, srasla s cijelošću i razjašnjuje koji god glavni dio igre. Ova mi se pako čini odviše djetinjska, otrgnuta od cijelosti i nespretna za igranje, jer ne mislim da bi se onakvo koprcanje po pozorištu moglo dopasti uglađenu općinstvu. Ili je možebit pjesnik mislio da mora navesti tu borbu, da s njom skopča onu epizodu gdje se pokazuje vjera harambaše koji je ubio Vuka, što je iz prijevare ustrijelio Osmana. Ali to je mogao načiniti i na drugi način, navedavši Vukovo hvalisanje bez borbe.

Novko je čovjek pun poštenja i razbora: premda ljubi svoga sina kano vid očinji, tuži ga ipak i proklinje kad se kojim činom osramoti. Mudar je ustrojitelj i vješt voditelj bune, otac cijeloga kršćanluka. S Ali-pašom postupa otvoreno i prijateljski, u sreći se ne ponosi, a u nevolji ne poništuje, prije bi mu izgulio jezik nego izvabio koju tajnu o kretanju naroda. Hajdukovanje podnosi za nevolju, no kad se jaram turski skrši, zaklinje narod da se okani toga zanata, riječju, Novko je značaj vrijedan štovanja i ljubavi. Lijep je način kojim osvjedočava Arambašu da ne treba udariti na begove i vezire:

Sve ić mora vremenom i redom,
Ne bi nikad dana bez zorice,
Ni zorice bez sitne danice.
Mali oro želi u visinu,
Ima volje, ali nema snage,
Ter i ako s gnijezda svoga prhne,
Padnuv dole o krš, rasprsne se,
Bošnjaci su orlovi još mali.

Nesmiljen je proklinjajući nevrijednoga sina:

Ja dođoh, da tebi
Donesem prokletstvo tvoje majke,
I prokletstvo tvoje braće,
I prokletstvo roda tvog, i moje,
Moje očino prokletstvo; jerbo
Ja sam već sto puta prokleo te,
I sada te proklinjem nanovo,
I mrtva ću tebe proklinjati,
Do (sic) god duša ustraje u meni.

Strahotu ovoga prokletstva može samo onaj ćutjeti, koji znade da naš narod ne drži ništa za tako strahovito kako ovakvo prokletstvo. I danas drži naš narod da sin koga je otac prokleo ne ima sreće, kud god hodao ili što god radio, i da će se zemlja pod njim prosjesti i mrtve mu kosti izbaciti, a duša da mu neće nikada boga vidjeti; riječju, četvrta se zapovijed božja usjekla u kosti i mozak našem narodu kako ni jedna druga; posljedica, čini mi se, patrijarkalnoga života.

Ćut poštenja izražava Novko ovako:

I zato si pozvao me ovdje (sic)?
Za kakvog me cijeniš? ... Da i jeste
To što sumnjaš, da i ja znam za to,
Ne bi tebi kazao ni riječce,
Nit izdao braću svoju, pašo.
Ma uz život da svo (sic) blago svijeta
Poklanjaš mi, gore nego sablja
Grijeh ubija i sramota pusta
Dva dni više ili manje
To nam nije ništa;
Ali sve je duša i poštenje.

Kakav treba da bude rat za slobodu, kazuje ovako:

Al' ovomu srećnomu početku
Da i srećna odgovori svrha,
Nama treba kreposti premnoge;
Posluha nam i vjernosti treba,
I čovještva i pravde za svakog.

Zatim:

Rat slobode

Rat je sveti, koji hajdučenjem
Neima bit oskvrnjen; zato sada
Izrecite naprijed kazn za one,
Koji tuđe otimali budu;
Tuđe dobro ili tuđu ženu,
To kaursko ili tursko bilo.

Odgovor:

Takvima ćeš ti da sudiš smjesta.

Napokon:

Sad smo ljudi dostojni slobode,
Hod'te braćo da se zagrlimo.

Glede Novka ima u drugom prizoru prvoga razdjela malena pogreška. Hoće da pokaže Ali-paši da mu je Živan nakanio oteti Mejrimu samo iz toga uzroka da ne dopadne jada od Turčina. Ovaj je uzrok odviše nizak i podao, te bi se bilo moralo navesti nešto iz poštenja, a osobito da ne dolikuje kršćaninu uzeti Turkinju, kćer onoga naroda koji tare i gazi časni krst i vjeru kršćansku. Istina da se prost čovjek ne diže lako do ideala, ali ovakve su misli našemu narodu vrlo obične, te mislim da ih upravo nije prosto mimoići, ako ne ćemo da osakatimo narodni značaj. Istina je također da je Novko, proklinjajući sina u tamnici, to ponešto i učinio, al' i ovdje ne bi smjelo manjkati.

Od svih značaja, smatrao tko stvar s ove ili s one strane, najmanje se dopada Živan. Pročitav prvi put ovo djelce, činio mi se Živan mrzak, nego čitajući drugi put, opazio sam nekoliko lijepih svojstva, ali ni sada ne može mi posve omiliti. Istina, da se bori s poštenjem i ljubavlju, ali svakako je ponešto mrtav.

Za poštenje i narodne običaje još se nekako otimlje, ali u ljubavi svakako je studen; ljubi Mejrimu vatreno, pa nema do dima nadutih riječi, manjka mu ono prosto ali vatreno čuvstvo, puno slatkih izraza koji melem u dvojeće srce liju; riječju, u ljubavi je nešto ukočen i suhoparan, te kad ne može uvjeriti dragu o svojem ćućenju, prima se kletva i hoće da joj se pred očima ubije. Ne vjerujem da naš mladić ne bi znao toplije očitovati svoje ljubavi. No i glede poštenja ima u njem do tri grdne mane, koje ću niže navesti.

Poštenje mu je nad sve ino, te kad ga Ali-paša pita ljubi li mu kćer, s prva niječe, no kasnije, videći da je ljubav izdana, reče:

Ona reče, a ja ne odričem.
Laž me mrzi, al' izgovor više.

Kad mu se Ali-paša zagrozi ako se ne odmetne od krsta, odgovori:

Evo ja ti dajem glavu svoju,
Al ne dajem vjere ni poštenja.

U Živanu je uosobljena muka našeg naroda u Bosni, koji već mnogo vjekova podnosi teške progone radi vjere, odbacujući svaku ponudu i prezirući svaku grožnju. Doista, i vjera postaje jača u pogibelji.

Njegovo čudnovato kolebanje i teturanje između Ljubice i Mejrime treba odatle protumačiti što je ovu ljubio, a s onom bio pod silu zaručen, pa znamo kakva je i danas kod našeg naroda sramota ostaviti zaručenu djevojku; ovdje ključa vrutak sve njegove nevolje. Ljubice nije smio ostaviti, jer ju je prstenovao, Mejrime nije mogao uzeti, jer ga je priječila vjera i kasnije stid od ljudi i rodbine.

Ovu svoju smetnju očituje ovako:

Vaj, do moje nema grđe muke.
Hotio bi da sam za sto koplja
Sad pod zemljom, sve, sve je uzalud.
Ja ne mogu... mati, otac, braća
Kleli bi me... od srama od tuge
Umrli bi možda.
Pak i druga zapreka tu biva
Zaručen sam s kćeri Uroševom,
Pošten starac, poštena djevojka,
Gledaju me ko zjenicu svoju;
Grehota je, pred svijetom sramota,
Ostaviti
Pod prstenom nedužnu djevojku.

Pa pošto je Mejrima htjela da se on odreče svoje vjere, primijeti Živan:

Mi se u čas prokleti vidjesmo,
A bio je proklet
I tko nas je prvi sastavio.
Sad odlaziš, i to kažeš meni,
Počem drugu već sam isprosio,
Prstenovo i od otmičara
Preoteo u krvavom boju.
Pak pozvao zatim i svatove!
Ne, od stida već sad ne bi natrag.
Da poda mnom baš propada zemlja,
Van sramotu sve trpjeti mogu.

Vidjelo se komu što mu drago, ovako bi postupio svaki našinac, ostavši vjeran običajima i načelima našega naroda.

Na sastanak ne htjede doći, no čim mu je Terifa napomenula da je Mejrimu stid njegove ljubavi, ciknu kao zmija i reče:

Prezire me, prezire me, reče?
Stid je od mene i ljubavi moje!
Oh, po boga, sve bi pretrpio,
Al' to neću, to jedno ne mogu.

Ljubav svoju prema Mejrimi, koliko se sjećam, samo je jedanput valjano i ukratko očitovao, kad je ona, otrovavši se, umrla:

Brzo pomoć; tko zna lijek za otrov?
Koji god joj od vas spasi život,
Dati ću mu svo (sic) imanje svoje,
Dati ću mu svoju dušu.

Još ću se jedanput sastati sa Živanom, kano s čovjekom, kad je, čuvši, da su mu otac i ljuba u pogibelji, uskliknuo:

Konj gdje mi je?... braćo.
Svak na svoga, a svi na Visoko!
Ja sin bijah prije nego išta;
Počem oca spasim, za djevojkom
Pohitit ću; al' otac prvi.

Sad treba da ga ponešto ukorim. Kad ga je Mejrima korila s ljubavi prema Ljubici, reče da joj je sto puta smrt poželio, pa kad su ju oteli Turci, da se u duši uzradovao. Ja bih kazao da sam želio da se ona u drugoga zaljubi, da mene nestane, da se zemlja poda mnom otvori, sve bih kazao, samo ovoga ne bih. Je li moguće da bi kršćanin, čovjek dobroćudan i pošten, a vrh toga zaručnik, koji ju je svakako htio uzeti, želio onakvoj duši od dobrote, kano što je bila Ljubica, da ju smrt ugrabi, ili još gore, radovati se što su ju Turci ugrabili? Ta najgori kršćanin u Bosni ne bi se, čini mi se, radovao da Turci otmu koju najgoru kršćanku. Nisu li njihove razmirice takve da svaki kršćanin mrzi Turčina poradi uvrede koja se ma kojoj obitelji nanese? Meni se ovdje Živan prvi put ljuto zamjerio.

Kad je Mejrima Ljubici u vrtu pred Živanom rekla da on drugu ljubi, stade se on ovako kleti:

Što god ti je ona izbrbljala,
Uzmi, kao da se tu pred tobom
Izlajala jedna kučetina.
Izvan tebe, za nikakvu ženu
Ja sad ne znam, nit ću odsad znati.

Tu se Živan slagao, a ja bih u njega volio vidjeti sve do laži. Živan, junak, odgojen najvećom pjesnikovom brigom, laže zaručnici i preda od žene. Ovo je svakako grdna ljaga. Pa je li mu bilo od potrebe lagati? Nije. Mogao je priznati da je ljubio prije ovu glavom, ali pošto mu vjera i poštenje priječi ovu uzeti, da se okanio te ljubavi, a ona, ostavljena i osvetljiva žena, hoće da mu se osveti. Ne bi li bio ovako istinu rekao i ljubu umirio, dočim nije onako ni jedno ni drugo postigao, jer Ljubica je morala svakako misliti da onako ne bi mogla govoriti ni jedna žena da nije od te ljubavi baš ništa bilo.

Živan u tamnici moli Mejrimu, koja ga je posjetila s tom nakanom da mu život spasi:

Nabavi mi jedan nož, il' otrov,
Da bar sablji poganog dželata
Izbjegnem i umrem kano čovjek.

Romantika zapadnog svijeta puna je samoubistavâ; pa mi se čini da se za njom poveo i naš pjesnik, zabaciv narodni život, koji inače dobro poznaje. Koliko se sjećam, naši junaci, nahodeći se u tamnici, pišu knjige svojim rođacima da ih izbave, gledaju ubiti tamničara pak uteći ili prose sablju i konja da sijekući porazbiju dušmanske čete koje bi ih stigle; ali sebe ne ubijaju. Naš će narod srnuti u vatru, golima će rukama udariti na cijele baterije topova, zato ima odvažnosti, ali se neće ubiti; tu mu vjera drži ruku. Biti može da gdje u kojoj pjesmi ima takov slučaj, ali istina je živa da se u svagdanjem životu naš narod slabo ubija, pak uz ovo treba pjesniku prionuti, a zabaciti onaj radni čin koji bih

ja zvao najvećom slaboćom, ne pako da umrem kano čovjek. Pametnije i posve narodno misli Živan kad u tamnici sobom govori:

Oh, tko bi mi jedan konjic (sic) dao
I u ruku sablju, pa nek udre
Sto Turaka na me, nek na mrve
Isijeku me, ne marim; u borbi
Bar poginuo bi braneći se
Kao junak. Al' umrijet ovako!
To je stidno, stidno.

Mejrima govori Živanu:

Sa sobom me zoveš, ali znaš li
Svu krivnju moju? znaš li? da ti
Ubih ženu ja, sopstvenom rukom,
Ter dovedoh do ovoga tebe?...
Možeš li mi prostit? odgovori;
Možeš li me još i poslije toga
Istinito ljubit? zagrlit me
Svu njezinom krvi omaštenu?

Živan joj odgovara:

Vaj, o tomu ni riječi ne kazuj...
Ne ću da znam tko je nju ubio,
Sva mi prošlost iščeznu iz duha;
Samo m' iz nje jedna osta miso,
A to miso o ljubavi našoj,
Nju si opet dolazeći ovdje (sic)
U žilama meni raspirila,
Tvoje djelo, najteže mi bilo,
Ne može je više da ugasi.

Tko ne vidi da je ovdje golema pogreška! Istina je da je ljubav slijepa, no samo pram onomu što je maleno, neznatno i površno, ne pako što dopire duboko, što čovjeku srce cijepa. Uzmi djevojku pa joj reci: — Tvoj je ljubavnik teška pijanica i ljuta svadljivica — ljubav je njezina slijepa, te će ga opravdati: — Zato je čovjek da se kadšto među braćom razveseli, a što ne daje da mu svaka kukavica u brk dira, to mi je upravo milo — te će ga ljubiti. Ali reci joj i dokaži da on drugu ljubi, da mu je ona samo igračka, ako nije gadna bludnica,

namah će ga ostaviti; ovdje ljubav nije slijepa. Tako radi žena, nekmoli muškarac. Njemu nije ljubav žene najveća strast; ima on još i drugih dužnosti, to jest: za domovinu i za svoju porodicu. Uzmi našega najkukavnijeg čovjeka, pa mu samo uvrijedi ženu, ako je baš i ne ljubi osobito, planut će gnjevom i tresnuti ti štogod u glavu; žena mu je, to je dosta. Pa Živan, čovjek pošten i bogobojan, koji nije bio baš poludio za Mejrimom, dočim se s drugom vjenčao, čuvši da mu je ona ženu ubila i njega teško progonila ne samo da se ni najmanje ne prepada već ju tako ljubi da mu ljubavi prema njoj ne može ništa ugasiti? To je sve nemoguće. — Ako mu nije omrznula, premda bi bio samo tako spasio svoj značaj, barem da se prepao s tolikih opačina, pa da ga je ona koje ženskom milinom, koje opisivanjem svoje žestoke ljubavi zavarala i umirila. Ovako je postao čovjek bez duše i srca, bez poštenja i časti, te sve ostalo što o kreposti i poštenju bunca, nije drugo do pustih riječi.

Mejrima je prava Turkinja, te ima sve mane svoga naroda; ljubav joj je žestoka i slijepa, za nju ostavlja oca, prezire poštenje, odmeće se od vjere: osveta joj je slijepa i neugasiva, te obara sve što joj na put stane, ne štedeći ni svoga ljubavnika, ali se umiruje čim začuje da je Živan nedužan, baca mu se u naručaj, prosi ga za oproštenje i obećaje mu da neće biti ničija, pak održava obećanje. Ona je milo pjesnikovo dijete, vjerna svojoj ćudi, i obavita čarom prekrasne romantike. Koliko je čovjek mrzi radi ubojite osvete, toliko ju miluje radi čiste žestoke ljubavi i skrajnje požrtvovnosti. Evo nekoliko dokaza. O svojoj ljubavi veli:

On ne će da dođe!... nekima se
Dužnostima svojim izgovara;
A ja, da me na sastanak takav
On poziva gdje god (sic), oh ja bi mu
I u pako pošla, kad bi znala,
Da od tamo ni vratit se ne ću.

U početku, videći da joj zakon priječi družiti se sa Živanom, obeća mu da se neće nikada udati, kako sama veli:

Ali mi smo obećali bili
Jedno drugom, tvrdo obećali,
Da, počem je na putu nam zakon,
Ja se ne ću udavati nikad,
A on nikad ženiti se ne će.
Pak nevjera iznevjerio je.

Nego čim joj je ljubav, potaknuta ljubomornošću, ojačala, stane ga nagovarati da se odreče krsta, pa pošto nije htio da to učini, odmetne se sama od svoje vjere, veleći:

Vjera u vas toliko je jaka!
Njoj vi divno sve pregorijevate!...
Kuku meni! sve bi ja, ali
Ljubav... Vaj, ne mogu samo ljubav;
Pred njom ništa ne vidim na svijetu,
Ne vidim na nebu; njoj i sama
Vjera moja poklonit se mora.
Prosti meni, sveče Muhamede,
Gdje t' ostavljam, a krst na se mećem.
O Živane, vjera tvoja sada
I moja je; eto već nas ništa
Ne rastavlja; ja bogatstvo, blago,
Starog oca, pak i samu vjeru,
Sve, Živane, ostavljam za tebe...
Nu još noćas bježmo za granicu.

Živan osta tvrda klisura, a ona, planuvši osvetom, najprije proganja njega, pa mu se obori na zaručnicu. Strašne su ove njezine riječi:

Ha! eto te pri nogama mojim,
Ja početak osvete već kušam.
Ne, nikakve milosti ja nemam.
Da bi tkogod među rukam svojim
Sad mi srce stisnuo, iz njega
Kaplje krvi istještio ne bi,
No sve samu žuč preljutu. Nikog
Još nijesam mrzjela ko tebe
Mrzost mi je okupila dušu,...
Zaslijepila pamet,... ja ni sama
Izreć ne znam... ti umrijeti moraš.

Mnogim će se ovakva osveta vidjeti pretjerana sudeći po ćudi naših ženskih strana, ali ja mislim da su glede toga sve na jedan kalup udarene: sve će podnijeti, do prevarene ljuba-

vi, svaka gleda da se nevjerniku osveti, te obiru način svaka po svojoj ćudi i uzgoju, koja lijep i fin, koja pako silovit i krvav. Konja ćeš razuzdana stegnuti, zvijer bijesnu ukrotiti, ali uvrijeđenu i osvetljivu ženu nikada. Pa što, ako uzmemo još Turkinju? U ljubavi je i osveti slijepa!

Lijepa je njezina požrtvovnost, ali su još ljepše riječi što ih je umirući izrekla, pune su ljubavi djetinjske i vjereničke, evo ih:

Već je
Sad sve docna... ja izdišem — Babo,
Prosti meni!... Živane, ti vidiš,
Riječ sam tebi održala vjerno.
Ti me razumijevaš... ti dohitaš,
Kako se je slučilo sve ovo,
Bez da ti se ja sad izjasnujem,
I tog starca, ljuće cvijeljam. Njega
Kano oca sopstvenoga čuvaj,
I nesrećne Mejrime se tvoje
Katkad opomeni.

Djelo je pisano peterostopnim stihovima, kakvima je pisan veći dio naših narodnih pjesama, pa i neumrli »Čengić-aga« našega Mažuranića. Volio bih da je pisano prozom, jer se njom lasnije mogu razviti razna ćućenja, kojim treba da svaka drama obiluje; stihovi su svakako okovi uma i mašte. Pa i predstavljanje bi bilo razumljivije za naše varošane, koji su u toj struci tek početnici, ter teško razumiju prozu, kamoli će stihove. Nego kad se spisatelju drukčije svidjelo, neka mu bude. Ali čitajući »Čengića« i »Mejrimu«, svako će opaziti da ondje stihovi teku, a ovdje nekako zapinju. Istina da još nije riješeno pitanje, imamo li u jeziku samih naglasaka, ili pako s naglascima pomiješano mjerilo dugih i kratkih slovaka, kano što imaju Grci i Latini; nego to je svakako istina da u nas ne valja brojiti slovke, kano u Talijana, već da treba imati obzir na tako rečene naglaske, uzimajući ih izmjenice po nekom stalnom pravilu. Jer nemajući sroka, pa još ne pazeći na rečeno pravilo, pisali bismo prozom, ma koliko se pravdali da pišemo u stihovima. Osim toga sam opazio da u peterostopnim stihovima treba da je poslije druge stope odmor (diaeresis), to jest da se uvijek svršava i riječ i stopa; pa niti na ono pri-

jašnje pravilo, koje će biti po svoj prilici istinito, niti na ovo drugo, što je jamačno, čini se da se nije naš pjesnik obazirao, te su mu stihovi podosta hrapavi, a nekoji su upravo izopačeni, kano:

Voljela duboko biti pod zemljom.

Ovdje i nema odmora, i jedna je slovka odviše.

Ovoga otrova poginula.

Nema odmora.

I jel' ga vezir nagna na bunu?

Manjka slovka.

Dušmane imamo. Ej Čamile!

Nema odmora.

Travničkog vezira ovo pismo.

Nema odmora.

Šta da gledaš, šta da poslaješ?

Manjka slovka.

Izrecite naprijed kazn na one.

Naš pjesnik kvari jezik porad stiha, uzimajući ovdje riječ kazn za jednu slovku; pa to je protiv naravi našega jezika. Ugledao se možebiti u jezik staroslavenski; ali i ondje bi trebalo pisati: казьнь, te bi imala glasnik. U nas se mijenja ь u a, dakle kazan, indi riječ od dvije slovke; pa stoga peterostopni stih od 11 slovaka, što je pogreška; bolje bi bio učinio, da je riječ *na one* elizijom stegnuo u dvije slovke, pa pisao cijelu *kazan,* stih bi mu bio hrapav, ali pravilan. Ovakvih stihova ima više, no za dokaz moje tvrdnje neka bude ovo dosta.

Glede sloga pjesnik se odmetnuo od dubrovačkih klasika, pa u tom leži njegova velika zasluga; jer rekao tko o njima što mu drago, slog im je uglađen, ali svakako potalijančen, a mi treba da se bar u jeziku oslobodimo okova tuđinstva, zvalo se kako mu drago. Iz sloga se ovoga djelca vidi da je

pjesnik učio naše narodne pjesme i općeći s narodom naučio narodni jezik u njegovoj čistoći i jedrosti, pa da ga je probavio svojim uglađenim ukusom i podignuo na dosta visok stupanj krasote. Osobito je vješt upletanju prispodoba, vađenih iz života našega naroda, koje mu čine slog živim i posve narodnim; one upravo vrve u ovom djelu. Nekoje sam ja naveo, a ostale će pozoran čitatelj sa slašću čitati. No iz sloga, a osobito iz frazeologije, vidi se da pjesnik ne pravi lasno stihova, ter ili kroji nove fraze, kakvih po duhu nije nikako u narodu, ili meće narodnu frazu, razbaciv ju onako kako mu stih zahtijeva, pa zato ćeš u njem naći čudnovato poređanje riječi i izraza. Znam da je u tom pjesnik slobodniji od prozaičkoga pisca, ali i on treba da štuje temeljna pravila jezika. Između tuđih izraza najviše su mi u oči udarili ovi, što talijanski što njemački:

Prije nego
Svoj posljednji daš odgovor sada.

— *Prima di dare la tua ultima risposta;* mi bismo rekli: prije nego posljednji put odgovoriš.

Ako ti si još pravičan kao.

Talijanstvo stoji u tom što pjesnik ne samo ovdje nego i na mnogim drugim mjestima spreže glagolj pomoću zaimena, dočim ga mi nikad ne mećemo, osim kad hoćemo da koju osobu od druge tačno razlikujemo, pak i u tom što *ti* pred *si;* mi bismo rekli ako si ti, ili bolje, ako si još pravičan; a Talijan veli: *se tu sei ancora giusto.*

Moje srce da svoj bol preboli.

Mi velimo: svoju bol, a Talijan: il suo dolore.

Kažu da je
Tvrd na srcu momak.

Mi bismo rekli: tvrd srcem, ili u srcu; a Nijemac: harten Herzens; — uostalom ne jamčim baš da je ova moja opaska posve temeljita.

Oh, da bi mi jedan konjic dao.
Ako imaš jedan nož pri sebi.

Nijemac, hoteći izreći da je koji samostavnik izvjestan meće pred njega der, dieser, itd., ako je neizvjestan onda ein, a mi mećemo *jedan* samo onda kad hoćemo da jednu osobu ili stvar od više njih razlikujemo, npr. daj mi konja: gib mir ein Pferd; a daj mi jednog konja, znači, da mi samo jednoga konja, a ne dva, kano što si mi ponuđao. Da ovdje Živan nije mislio na takvu opreku, svatko uviđa. — Što sam rekao o njemačkom, valja i o talijanskom jeziku, za kojim se pjesnik ovdje jamačno i poveo.

Pjesnik ili ne zna ili nije pazio na razliku među pristavkom izvjesnim i neizvjesnim, koja budući osnovana na jeziku ne valja da se iz njega izbaci; u svagdanjem govoru neće ni pjesnik kazati: moj je otac stari, nego star; niti će reći: ovo je Markovi klobuk, nego: Markov; pa ipak piše:

Znam, da ljuti od davna si hajduk.
A ja sitni prema tebi mravak.
Vezirovi kavas.

Istina da je pjesniku prosto da od nevolje porad stiha metne kadšto jedno mjesto drugoga, ali on to čini i bez nevolje, dapače i u prozi. Krasno to svojstvo našega jezika ne valja zabaciti.

Isto tako ne zna pjesnik ili nije pazio na razliku među perfektivnim i imperfektivnim glagolima, te ih meće kako mu se svidi, npr.

Da bi meni umanjala žalost.
Da me on poziva gdjegod.
Nju si opet dolazeći ovdje.

Na sva tri mjesta trebalo bi metnuti perfektivni glagol, a osobito na trećem, jer Živan veli:

Nju (ljubav) si opet dolazeći ovdje
U žilama meni raspirila.

Smisao zahtijeva da se ove riječi ovako uzmu: pošto si amo došla i sa mnom se porazgovorila, raspirila si mi ljubav;

ne pako, kad si išla, hodila, dolazila ovamo, prije nego sam te vidio i s tobom se porazgovorio; trebalo bi dakle metnuti: došavši amo. Ni pjesnik ne bi rekao u svagdanjem govoru: Idući u Zagreb, našao sam u Zagrebu sestru bolesnu; već: došav u Zagreb, našao sam sestru bolesnu.

Pjesnik poređuje riječi posve proti duhu našega jezika; npr.

S toga neće
Od mene te ni prst zaboljeti.

Mi bismo rekli: s toga neće od mene itd.

A već tom je vrijeme (a tom je već vrijeme)
Oh, kad to bi učinio (kad bi to učinio)
Prije nego i sam pokajem se (prije nego se i sam)
Vjere mi, ću i ja dobacit se (vjere mi, i ja ću se dobaciti)
To ja ću da ti kažem (to ću ja da ti kažem).

Pak osim toga, valjalo bi više paziti da se ne zgrne mnogo jednoslovčanih riječi, kano ovdje, jer to čini slog hrapavim.

Opazio sam i to da se pjesnik nije upoznao s pravilom da se u niječnim izrekama mjesto akuzativa stavlja genitiv. Istina te ima i u narodu i u piscima protivnih primjera, ali su vrlo rijetki, a pravilo stoji; to je svojstvo slavjanskoga jezika uopće, pa i našega napose. Pjesnik pako meće jedno mjesto drugoga po svojoj volji, tako:

Još ničije ja ne glodah kosti (ničijih kosti)
Pak ni sada neću osmanlijske (osmanlijskih)
Dodaj mu je (ju)
Ja nijesam nju tražio (ja je nisam tražio).

Mi mećemo samo onda akuzativ kad se dvije osobe ili stvari u opreku uvedu, npr.: nisam ti vidio mater, nego sestru; inače malo ne uvijek genitiv. U ovom zadnjem primjeru ima i ta pogreška što je metnuo cijelo zaime mjesto pokraćenoga, pa to je učinio jamačno opet porad stiha; nego ja stihu ne priznajem prava da bi smio kvariti jezik. Glede zaimena *je* slijedi braću Srbe, koji postavljaju genitiv i u tvrdećoj izreci, kano što je ovo: dodaj mu je; no u nas, kad se traži cijela stvar, meće se uvijek akuzativ, pa zato je ovaj način pisanja bez razloga. — Sličnih primjera imade više, ali ovo neka bude dosta.

Pjesnik ne pravi kadšto razlike među samostavnicima živućima i neživućima, npr.

Vidim strahu i uzroka (uzrok).
Svoj vol (svojega vola) hoću da oduzmem, ali...
Oh, da bi mi jedan konjic (konjića) dao.

Ovo posljednje čini se da je uzeto od Crnogoraca; nego čast braći ovoj u onom što je u njih dobro; nipošto u onom, što je zlo.

Tuđinac, učeći naš jezik, pa i pozoran našinac, opaža da je kod nas čestica *da* alfa i omega, bez koje nema skoro nijedne izreke. Ja bih ju prokleo onako kako je Goethe svoj njemački *e*, i svjetovao svakoga da je se kloni kao kuge; jer da i nema na njoj drugoga grijeha, osim što nam je pozobala malone sve infinitive i učinila govor teškim, jednolikim i nespretnim, valjalo bi joj podsjeći krila. I naš ih je pjesnik uveo upravo silu božju; pa kad bi na pravom mjestu, ne bih rekao ni riječi. Latini imaju svoj futurum simplex, a mi ga pravimo pomoću glagola — *hoću* — ili pokraćeno — *ću* — npr. *scribam*, hoću pisati, ili pisat ću; *non scribo*, neću pisati. No taj glagol *hoću* znači u nas po nesreći i latinski: *volo;* da se dakle ne porodi dvojba, ima li se uzeti kano pomoćni ili samostalni glagol, u onim se vremenima, gdje bi se moglo dvojiti, kad znači: *volo*, doda čestica — *da* — npr. *scribam*, pisat ću; *volo scribere*, hoću da pišem, *non scribam*, neću pisati; *nolo scribere*, neću da pišem. Pjesnik naš, ne mareći za to pravilo, ili držeći se braće Srba, kojima inače čast, baca sve u jednu hrpu, npr.

Ne, ne treba, ovo će da prođe (proći će).
Sasvim će mi da iščezne (iščeznut će).
Bašta moja grob će mu da bude (grob će mu biti).
Kad će on najprije da te vidi (kad će te vidjeti).

Ovdje je skrpao stih metnuv *on*, koji amo ne ide, kao i u ovom stihu:

Da izjedu sami oni meso.

Pjesnik je nekoje riječi zlo sastavio, npr.

Kano psečad oko njih se grabit.
Počem tu se kano psečad naždru.

Ovakve se riječi prave uvijek od nominativa, kano: momak, momčad; prase, praščad, pastir, pastirčad; čoban čobančad; dakle i pas, paščad.

Spajinine odsijecati glave.

Ima dvije formative za imena posjedovana: ov, ev, i ski; ona rabi, čini mi se, kad se posjedovanje proteže na jednu osobu, a ova, kad na više, ili na apstraktni pojam, npr.: ovo je susjedovo dobro (jedan susjed); ovo su susjedska dobra (više susjeda); čast sučeva (jednoga suca); čast sudačka (apstraktno); ovdje dakle nije nikakvo dobro *spajinine,* već treba reći *spajinske.*

Naša sila sve to niže pada,
A rajeva skače sve na više.

Formativa muških posjedovnih imena jest — *ov,* — *ev,* a ženskih ili po značenju ili po dočetku jeste: *in,* npr. susjedov, susjedin; bratov, sestrin, dakle i rajin. Jedinu iznimku, čini mi se, pravi otac, koji ima i *ov* i *in,* npr, očev i očin, očinstvo itd.

Nekoje je pako zlo upotrijebio, kano:

Nego baci to smetlište tamo.

Formativom *šte* prave se samostavnici naznačujući mjesto gdje se što radi, pa se prave od samostavnika i od glagola, kano: repište, garište, kupalište, ognjište, dakle i smetlište od smet; pjesnik nije htio naznačiti mjesto, nego upravo smet.

Uvijek lako nož je istrgnuti,
Al' ga nije povuć (zadeti) u nožnicu.
Čest neoskvrnjen (čast, poštenje).

Razliku riječi *čest* i *čast* razvili su Vuk i Šulek i dokazali da ih ne valja jednako uzimati; zašto se ne primi ono što je jasno dokazano? do kada ćemo se protiviti istini?

S vrh planine kao burja padsti (pasti).

U glagolâ prve forme korjeniti se suglasnik zadržava samo kad je b, p, v, npr, grepsti, crpsti; kad je d, t, onda se izbacuje, inače bi se moralo pisati: kradsti, pletsti, kladsti, metsti, predsti itd.

Pjesnik rabi nekoje prijedloge naopako, kano:

A pram nama kroz neslogu slabim
Stoje snažna dva neprijatelja.

Pram znači latinski: *erga;* proti, *contra,* npr. ljubav prama bogu, boj proti dušmaninu, dakle i ovdje proti. — Talijani nemaju te razlike, pa zato se to i pjesniku potkralo.

Trebat će ti mimo nju (nje) da prođeš.
Ja narod
Pored (porad) sina dižem.

P o r e d znači: *cum una, sammt;* a p o r e d: *propter, wegen;* ovamo ide — porad.

Kano što se pjesnik malogdje drži stalno pravila, tako piše i sad m o j, sad s v o j; npr.

Ja to dadoh zaručnici mojoj (svojoj).

Pjesnik piše s v o, a u genitivu s v e g a, ne znajuć da su riječi koje imaju u genitivu — ega, meke, dakle da treba i u nominativu pisati s v e; ne valja se držati krivih provincijalizama, već treba shvatiti duh jezika, koji je jedan po cijelom narodu. Evo primjera:

A na dar mu svo njegovo blago.

Čudnovato upotrebljava pjesnik mjesne prislove, držeći se i tu kojekakvih zakutnih poraba. Istina da i naš narod meće jednako: ovdje i amo, ondje i tamo, te štokavci meću više

ovo posljednje; ali ne sve kano što to naš pjesnik čini. Njemu je amo i ovdje, tamo i ondje, otamo i odonde, gdje i kamo — svejedno. Evo primjera:

Da od tamo (odonde, odanle) ni vratit se neću.
Ljubica te tamo (ondje) zamijenila.
Sad će Živan ovdje (amo) doći, imam.
Gdje (kamo) ideš?
Nju si opet dolazeći ovdje (óvamo).

Pogreške su te potekle iz talijanskoga jezika, koji se našemu pjesniku odviše u pamet usjekao. Talijan veli: *dove sei i dove vai,* gdje si, kamo ideš.

Kad ima u narodu za koju stvar više riječi, valja uvijek pred očima imati da nisu uzalud u jezik uvedene, pa treba istraživati u čem se sada razlikuju, ili u čem su se mogle nekoć razlikovati; jer znamo da se naš narod malone svigdje više-manje iskvario tuđinstvom, te zaboravio one prekrasne razlike koje su mu prije jezik resile, pomeo značenje različitih riječi, koje sada treba svakako povratiti. Tako glede navedenih pogrešaka čini mi se da neću zalutati tvrdeći da sam ovo opazio: Osobna zaimena jesu: ja, ti, on; od ovih se napravilo mnogo zaimena i prislova, te mi se čini da se svako zaime i svaki prislov koji ima u sebi t, proteže na drugu osobu, s kojom govorim, a gdje je on, proteže se na treću, o kojoj s drugom govorim, pak upravo zato i gdje je ov, proteže se na prvu osobu, koja govori. Za primjer neka budu pokazna zaimena: ovaj ključ, znači ključ koji ja u ruci držim, taj ključ, znači ključ koji druga osoba, s kojom govorim, u ruci drži; a onaj ključ, znači ključ koji treća osoba, o kojoj s drugom govorim, u ruci drži. Ista je razlika i među latinskim zaimenima: *hic, iste, ille.* — Što se tiče mjesnih prislova, čini mi se da treba odgovarati onim oblikom kojim se tko pita; na pitanje: gdje si bio? ne može ići odgovor nego: ovdje, tu i ondje; na pitanje: kamo ideš? valja odgovoriti: ovamo (amo), tamo, onamo; na pitanje: kuda ideš? ovuda, tuda, onuda; na pitanje: odakle ideš? odgovarati valja: odavle, odatle, odanle. Da se stvar lasnije pregleda, neka stoji ovdje obrazac svih ovakvih zaimena i prislova s latinskim prama sebi:

ovaj, hic — taj, iste — onaj, ille — ovdje, hic — tu, isthic — ondje, illic — ovamo, huc — tamo, isthuc — onamo, illuc — tuda, isthac — ovuda, hac — onuda, illac — odavle, hinc — odatle, isthinc — odanle, illinc.

Ovo su poveće pogreške, a bit će ih po svoj prilici i više, koje sam čitajući ovo djelo opazio, i dolaze odatle što nemamo jošte valjane slovnice, a pisci neće da se muče prispodabljajući naš jezik s ostalim slavjanskim narječjima, navlastito sa staroslavenskim, već svatko prianja za ono što je u svom rodnom kutu čuo. Nego to još nije dosta. Pisac, ne budući čvrst u slovnici, kuda god prolazi po našem narodu, misli da je i ono dobro što je ondje čuo, te piše posve šareno. Amo ide i ono oholo mnijenje da svatko tko se rodio i odgojio sred naroda, znade toliko naški da može paradirati kano spisatelj. Odatle dolazi da mnogi naš tobožnji pisac nije proučio nikakve slovnice našeg jezika, pa se još čudi kada ga čovjek pita, koje se slovnice drži. S materinim je mlijekom usisao mudrost, pa mirna Bosna! — Vrijeme je već, braćo, da otresemo prah svojih rodnih zakutaka, da se ogledamo po širokom svijetu našega naroda, da ne zatvaramo očiju pred istinom, i da se ne oglušujemo svetome joj glasu, inače nećemo nikad naprijed, nego natrag poput raka.

Pogreške ove, premda grde djelo, ne otimaju mu ipak one cijene koja ga kano vrsno djelo s punim pravom ide. Pjesnik je naš pokazao da umije ne samo više česti tako stopiti u cijelost kano da su salivene već da ih znade i nadahnuti duhom kreposti i narodnosti, po čem mu djelo postaje dragocjeno blago ukupnoga nam naroda, koji mu je dužan što većom zahvalnošću. Ako se ovo djelo kod drugoga izdanja očisti od navedenih pogrešaka, bit će pravi ures naše mlade književnosti, a pjesniku neće potamniti slava, dok bude našega naroda.

NAJNOVIJI POJÂVI NAŠEGA PJESNIŠTVA

Pjesništvo zato vlada u svijetu da ljudski rod u radosti ushićuje, u tugi tješi, u trudu jači, u pogibeljima bodri, u pothvatima potiče riječju, da mu u svakom odnošaju života dušu blago i nježno razigrava. To se pako po sudu svih naroda postiže krasotom, tako da stvar na kojoj se ne vidi ništa krasna, ma koliko se odlikovala drugim svojstvima, ne ide u posvećeni hram pjesništva. Ovoj se tvrdnji nimalo ne protivi što svi narodi i veličajnost puštaju u isto svetište, jer i ova samo pomoću one spada onamo. Grdoba pako može samo kano protimba, da se tim više istakne krasota, biti shodnim predmetom pjesništva.

Al' u pitanju što je krasno, razilaze se i narodi i ljudi na mnogo strana. Uzrok je tomu što krasota spada na čuvstva koja su zbog različitosti osjećala kod raznih naroda i ljudi različita. Kinezu se čini krasnom trbušina i zgnječena noga kod ženskih, a Evropejcu vitak stasić i malena podugoljasta nožica. Za Ljudevita XIV držali su Francezi krasotom našušurene odjeće i kose, a danas se naslađuju jednostavnim krojem kod jednoga i drugoga spola. Videći toliku različitost predstava, ne bismo se nikad mogli nadati rješidbi toga pitanja, da nije blaga narav uza svaku analizu postavila i sintezu, po kojoj se dolazi do sigurnih općenitih pojmova. Pomoću dotične moći duše složili su se i opet svi umniji narodi, veleći da sve što je krasno mora imati najprije više česti. Tko je ikada kladu prozvao krasnom, tko li granatu lipu držao grdom? Pjesmotvor koji uz glavnu misao ne nanizuje nikakvih razjašnjujućih dodataka ne može se zvati krasnim. Ali tih česti ne smije biti odviše, inače bi nam crkva, natrpana spomenicima, žrtvenicima, pjevalištima, klupama, vijencima i vjenčićima imala biti krasnija od jednostavnih, veličanstvenih rimskih hramova. Česti te moraju kod krasote biti sastavljene u savršenu cijelost, inače nam kod svake otrgnute česti ostaje tuga za cijelošću, koja smeta krasoslovnomu čuvstvu. Najizvrsnijim dlijetom isklesan prst teži za šakom, šaka za rukom, ruka za cijelim tijelom, pak ovo tekar razblažuje čovjeka koji uvijek pogiba za potpunom savršenošću. I najkrasniji ulomci starodavnih pisaca ostaju nečitani, dočim se rado čitaju manje vrijedne potpune rasprave. Slog pretrgnut, rascijepan i razbacan, ma se nakitio svim frazeologijskim cvijećem i sijevao svjetlom svih slika, izazivlje ukor svih sudaca, dočim se dobro uređen slog sam sobom hvali. Ali ni cijelost sama ne dotječe za krasotu, već spoj čestica ima biti tako udešen da ga svatko uzmogne pregledati i razumjeti.

Livij, oko koga se moraš potiti, dok mu razglobiš silne periode, nije krasan, dočim je Ciceron, osobito u raspravama o prijateljstvu i starosti, s jasnoće i lasnoće upravo divan. Govor od koga nisi ništa zapamtio imao je jamačno rečenu manu, dočim je onaj kojemu znaš sve niti razabrati bio s preglednosti krasan. Proti tomu načelu ne koristi navoditi, što je jednomu nejasno, to da može biti drugomu jasno, kako se tko ističe većom ili manjom učenošću i marljivošću; jer premda to i mi dopuštamo, stalno ipak tvrdimo da ima nekih međa preko kojih je nešto za svakoga čovjeka teško razumljivo, pa to ne može nikada biti krasno makar se on mukom i dokopao jasnoće. — Napokon svaka krasota mora biti osnovana na glavnoj podlogi svih pojava, na moralu. To će se načelo činiti veoma čudnovato, osobito dandanas gdje se moral malone s dušom bori. Ali budući da prava znanost nije nikad popuštala iskvarenosti ljudskoj i modi, to i mi smjelo tvrdimo da nemoralno ne može biti krasno. Jer ako sve ustanove i zavodi, budi božji budi čovječji, na to smjeraju da se čovjek i glede uma i glede srca oplemeni i usavrši: jasno se vidi da svi pojavi svemira, dakle i krasota, mora biti podvržena nepobitnim zakonima morala. Bludnica, makar naličila i najkrasnijemu pupolju, postaje grdobom za valjana čovjeka; parnica, ma kako umno izvojevana nad prevarenom sirotom, baca sje-

nu grdobe i mrskosti na pravnika. — Svojstva su ta tako potrebna krasoti da se ona razvrgava čim joj samo jedno manjka.

Krasota je dvostruka: naravna i umjetna. Ove se dvije krasote u tom slažu, što ne može biti umjetnički krasno, što se protivi naravnoj krasoti; ali naravna se tim razlikuje od umjetne što je ona izvjesna i istinita, dočim ova može, pače i mora biti bar ponešto izmišljena, samotvorna. Pjesnik koji bi ma što vjernije snimio samo naravnu krasotu ne bi ispunio svoga zvanja; jer bi učinio stvar posve suvišnu, dočim se svatko voli izvorom razblaživati. Pjesnik je dužan podati čitatelju kako je on shvatio naravnu krasotu, pa taj svoj samotvor preseliti u dušu srodna čovjeka; riječju, pjesniku je zvanje svojom mišlju, svojom idejom oživjeti narav, pa ju idealizirati. Madona iz koje ne viri nikakva pjesnička ideja kukavan je portret obične djevojke. Što je ta subjektivna ideja jasnije izražena u krasoslovnu tvoru, to mu cijena sve to više skače. Zato je pjesnička krasota sasvim odijeljena od naravne, ter u tom stoji, ako je dosljedna sama u sebi. Čengić-aga, premda se u tom slaže s naravlju što predočuje kako se harač kupi u Turskoj, u tom se ipak od nje udaljuje što svi oni prizori nisu nigdje bili sakupljeni u jednoj naravnoj slici, već ih je pjesnik iz raznih zgoda sakupio, u cijelost sastavio, svojom idejom nadahnuo i tako razvio da u njem nema česti koja se ne bi s drugima potpuno slagala. Nego kad bi koji pjesnik, opisujući turski život, uveo u nj navade pariških salona, tu bi čest sa češću u sukob došla, a ljepota se razvrgla.

Stvar tako krasnu mora pjesnik predočiti zorno putem slika, inače prelazi u područje sama uma, pa prestaje biti pjesničkim predmetom. Čisti dusi moraju na se uzeti sliku, npr. vila, ako hoće da se pjesnik služi njihovim djelovanjem; bog se može opjevati samo kano starac otac, poduzetan muž, i poput golubice nadahnjujući Duh Sveti. Nevidljivi bog ne može biti predmetom pjesme. Odavle biva jasno da je pjesmotvor tim savršeniji što je u svem slikovitiji. Ali da tko uzmogne takva što stvoriti, treba mu mašte, koja stranom kupi naravne slike, stranom pomoću uma nove stvara. Zato se onaj lašnje popne do bujnosti slikovne, tko je više vidio

prirodnih slika. Mickievič i Puškin tekar su onda sinuli kano zvijezde prve veličine na pjesničkom obzorju, kad je onoga progonom zapao Krim, a ovoga Kavkaz. Tko nije vidio gora, kukova, mora, vodopada, šuma, kasno će se proslaviti pjesničkom slavom. Ali budući da je pjesniku potrebna i tvorna mašta, mora se odlikovati i prosvijećenim umom, inače će, što Horac kudi, djevojci nadjenuti konjsku glavu, pa stvoriti ruglo. Povrh toga, budući da se pjesnik bavi krasotom, razlivenom po svoj naravi, potrebno mu je što razgranjenije znanje svega učiva; stoga su pjesnici svih naroda uvijek bili najprosvjetljeniji ljudi, osobito pako temeljito vješti čovjekoslovlju, jer je najveća krasota, po sudu svih dosadanjih naroda, utjelovljena uprav u čovjeka. Kako su smiješni turski značaji, opisani po bečkom kojem dramatiku, koji nije Turčina nikad ni vidio ni čuo, vidjeli smo više puta i na našem zagrebačkom pozorištu. — Od stida ću ovdje mimoići da pjesnik mora što temeljitije znati i svoj jezik i mjerilo svojih pjesmotvora, jer me mrzi danas takva što i spominjati.

Ovo su po prilici zahtjevi koje sva Evropa ište od svojih pjesmotvora i pjesnika. K ovima dodajem još nekoje, koje bismo imali napose mi zahtijevati. Zna se za ideal svega našega naroda, smjerajući na slobodu braće naše na Istoku; zato nije ni čudo ako se oko toga stožera kreću malone sve narodne pjesme i velika većina naših umjetnih pjesnika; ali glede toga bih mislio da to treba činiti samo do sita, ne do dosade. Imamo mi i drugih tuga, u kojima bi nas imali pjesnici tješiti, i drugih radosti, kojima bi nas imali ushićivati: sjajna prošlost naša neturska, domaći prošli i današnji život, narodnost, a osobito svestrana budućnost naša, to su stvari koje već sada silno traže pjesničkoga nadahnuća. Kod nas neka se ne opisuje junak koji nije što doprinio k izvedenju tih ideja; djevojkama neka se samo onda kuje slava ako ih krasi rodoljublja vijenac, kano što to vidimo u vijekom slavnim »Krijesnicama«. Općenitih krasota dosta su opjevali drugi narodi, pa ih mi, vješti mnogim jezicima evropskim, možemo ondje naći, ako nas osvoji želja krasotom se razblaživati. Ako uvijek ostanemo kod Turaka, moglo bi nam se prigovoriti da smo vještiji barbarstvu nego civilizaciji; ako li budemo pleli vijenac slave lje-

poticama, onda mlatimo izmlaćenu jur hiljadu puta slamu, pošto takvih pjesama ima i kod drugih naroda i kod nas sila božja. Istina, da je ljubav prema ženi blago svih ljudi, da se ona može drugačije pojaviti, pa da je i svatko vlastan svoja čuvstva izražavati; ali neka naši pjesnici samo onda to čine kad im se što budi drugačije, budi ljepše prikaže, a imadu moći da to tako na vidjelo iznesu. Tko hoće danas da poslije Gjorgjića, Vraza, Demetra, Preradovića, Trnskoga, Nijemčića i drugih naših temenjaka o ljubavi što napiše, mora dobro promotriti hoće li ga krila ponijeti u veće još visine i miline; inače će bolje učiniti da se primi drugoga po se i po narod korisnijega posla. Laglje se podnesu epopeje i drame kod kojih različitost predmeta zanima čitatelja, ako ga pjesnik i nije razigrao novim slikama i ushitio drugim cvijećem. Zato odlučno osuđujemo one pjesnike koji svaku pjesmicu koju su kad na brzu ruku ispjevali vjerenici šalju u svijet kano da je ovomu stalo do djetinjih igara njihovih. Još više pako osuđujemo one naše pjesnike koji, nenadareni nikakvom maštom, nevješti pripravnim znanostima, mucaju tekar jezikom i grdobno nahramljujući pjesničkim mjerilom hoće da pjevaju, te pjevaju, ne mareći za to zijeva li općinstvo ili se ushićuje čitajući im nepjesničke pjesme. Ovi se neka sjećaju onoga latinskoga: *Est Deus in nobis, quo agitante calescimus ipsi*, pak ako ćute da mjesto boga stanuje u njema nevješta baba, neka se okane jalova posla. Nadahnuća, znanja, ukusa, uglađena dugotrajnim općenjem, razmatranjem, vježbanjem, treba čovjek koji hoće da ikako sijeva na pjesničkom nebištu našem.

Ali da vidimo sada koliko su se krasoti primakla četiri pjesnika koja danas osobito razmatram: Pucić u »Cvijeti«, Sundečić u »Krvavoj košulji« i »Vršidbi«, Kovačević i Tomić u svojim prvenama.

»Cvijeta« je tim odskočila od krasote što su joj česti, kojih dosta imade, tako spojene da nije lako shvatiti naravi spoja; po čem se i ne zna koji je glavni predmet toga pjesmotvora. Neki uzimaju topografijske i povijesne reminiscencije o gradu Dubrovniku, koje čine dobrani dio svega pjesmotvora; ali se ovakve stvari uvijek mimogredno uzimaju, da rasvijetle čin, izvađen osobama; ne preostaje nam dakle drugo

nego uzeti da je pjesnik sav svoj umotvor osnovao na običaju dubrovačkom da se ljudi u pogibelji zavjetuju da će se, ako se izbave, vjenčati s grešnicom, to jest s bludnicom. U tu se svrhu opisuje položaj, trg, hramovi, škver gradski i oluja na moru koja vodi mladog kapetana Draga u nesuđene naručaje žene bludnice, jer ona prije umre negoli se s njim vjenča; u tu je svrhu navedeno nekoliko ljubavnih pjesama, odnoseći se na to vjenčanje. Tim hoće pjesnik da dokaže, kako je Dubrovčanima od svih stvari najdraža i najsvetija čistoća žena, pa to je predmet djelomice moralno krasan, ter proti njemu s te strane nemamo nikakva prigovora; ali što tako bludnice mjesto kazne stječu bez nikakve njihove zasluge nagradu, izgrđen je s druge strane taj predmet, koji se nikako ne može ukrasiti čudnim dokazivanjem popa da su sve žene koje se kod njega ispovijedaju grešnice, odnosno bludnice; niti tim što je Cvijeta prije vjenčanja od prehlade slučajno umrla, jer pjesnik u tumačenju kaže da zavjetnici ispunjuju zavjet poslije pogibelji. Dakle dio glavnoga predmeta moralno je grd, ne može se dakle sav predmet smatrati shodnim za pjesmu, makar i zašutimo da je odviše lokalan, te gubi višu cijenu i vrijednost. Ali kad se i ne bi dvojilo o potpunoj krasoti predmeta, treba priznati da su neke epizode suvišne, kano potanko opisivanje jednoga štacuna, svih crkva i škvera, jer im je tako pjesnik podijelio više prava nego što ih ide da rasvijetle onaj zavjet, jer ih je s neke strane učinio drugim glavnim predmetom istoga pjesmotvora, što je glavna pogreška takvih proizvoda. Po mojem bi sudu bilo dosta opisati onaj hram u kojem se ima obaviti vjenčanje, i buru na moru; ali kako se u Dubrovniku trguje i brodovi grade, to nikako ne spada onamo. Nadalje epizoda pod brojem VI, gdje se navode neke crte povijesti dubrovačke, naslanja se na proročanstvo ciganke, izrečeno Cvijeti, da se ne zna odakle će joj vjerenik doći, zato neka prestane zazivati ljubav; pa tu ne vidim nikakva saveza niti među epizodama samima, niti među epizodama i glavnim činom; čini mi se da je pjesnik samo zato naveo tu epizodu da prokune francesko gospodstvo, koje je vlastelu lišilo privilegija, što je opet nepjesničko.

Neugodno dira čitatelja i govor popa s kapetanom Dragom, jer ili pop pod grešnicom razumijeva ženu koja uopće griješi, a onda je to puki dosjet, koji nikako ne ide u ovako uzvišenu pjesmu; ili pod grešnicom razumijeva, kano što se iz konteksta i vidi, bludnicu, a onda je griješno kazati da su sve žene koje se kod njega ispovijedaju bludnice; još je pako grešnije i ružnije i posve neistinito kazati da Drago, vjenčajući se s bludnicom, hotimice čini što svaki drugi zaručnik nehotice radi. Riječju, ja ovdje ili ne razumijem popa, ili ne shvaćam pjesnika, a oboje se protivi jasnoći kojom se ima svaki umotvor odlikovati. Isto tako posve nepjesnički je povod Cvijetine smrti, da je od prehlade, uslijed pogora svoje kuće za one burne noći poginula.

Cvijeta je ispjevana ponajviše desetercem, jer ljubavne pjesme i psalam drugoga su mjerila; a deseterac taj ima sva svojstva naših narodnih pjesama, među kojima i ja i drugi nalazimo dosta hrapavih neblagoglasnih stihova, ter skrušeno molimo neke naše pjesnike, neka nam nešto ugodnije zazuje, poimence pako neka nas ne muče onim strašnim elizijama kakvih narodna pjesma malo pozna, a oni su ih dosta puni.

Ta u pregipkom našem jeziku dade se glatko pjevati, samo ako ne misle naši pjesnici da se posve valjana pjesma može preko noći sastaviti. Mi barem ne moramo s Goetheom kazati: *Ein Dichter wäre ich geworden hätte sich die Sprache nicht unüberwindlich gezeigt.* I neke gramatičke pogreške i znatne pravopisne nedosljednosti, koje će potanja kritika izbrojiti, kvare krasotu ove pjesme.

»Cvijeta« dakle ide po mojem sudu u red nesretno izvedenih pjesama, ali se svakako odlikuje nekojim, prekrasno sastavljenim epizodama, koje bi mogle biti pravi umotvori da se iz ovoga spoja istrgnu i samostalno naštampaju, kamo spada 1. i 2. odsjek II dijela, gdje se živim slikama vrlo vješto opisuje more i oluja, što će svatko s osobitom slašću čitati, a i pripovijest Cvijetina kako je u oči naroda postala grešnicom dosta je okretna i zanimljiva, te se stoga može ovo djelce za čitanje preporučiti.

Sundečić, koji je ispjevao mnogo manjih pjesama, u *Krvavoj* nam se *košulji* predočuje kano pjesnik širega zamašaja,

ter je vrijedno progovoriti nešto o tom pjesmotvoru, da toga svakako nadarenog pjesnika sjetimo na neke stvari kojima bi se mogli ubuduće usavršiti njegovi plodovi. Predmet je pjesmi izvađen iz crnogorske povijesti, gdje udovica Milka pokaže svomu sinu krvavu košulju koju joj je nosio vojno kad su ga Turci ubili, ter zakune Vulu da osveti oca: ovaj pođe putem punim zapreka, stigne u Hercegovinu pod grad krvopije Muje, izazove ga na mejdan, odrubi mu glavu i donese ju majci, koja se stoga veoma razveseli. Predmeti su nam ovakvi poznati, kano hiljadu puta ispjevani u narodnim pjesmama, ter nam *Krvava košulja* nije nimalo zanimiva. Ali predmet je veoma neznatan i jednostavan, samo glavnu misao od početka do kraja žurno tjerajući, te nam se nikako ne čini krasan, dakle niti ovakve pjesme dostojan. *Krvava košulja* mogla bi nešto vrijediti kano epizoda većoj epopeji, u koju bi razjašnjujući ulazila. Slika ima u njoj malo, pak i to običnih, iz narodne nam pjesme poznatih — riječju, čitatelj ovdje uzalud traži maštu, tu glavnu rodicu valjanih pjesama. Sva je zasluga te pjesme što joj je jezik čist, narodan, pravilan, kakvim se odlikuju svi pjesnikovi proizvodi, ali o vrsti stihova imam jedan prigovor. Premda on opisuje junački čin, te je za mjerilo obrao junački deseterac, krnji ga ipak vrlo često raznim načinom bez ikakva razloga, tako da je pjesma sličnija ditirambu negoli epskoj pripovijesti. Ovakvo se titranje svakako protivi važnosti junačke pjesme, pak i tu molimo svoje pjesnike neka promisle da svaka misao ište svoj način izgovaranja, ter bi bili na primjer Grci i Latini zauvijek osudili onoga koji bi epos bio ispjevao safičkim mjerilom, a ljubav opjevao heksametrom. Tako rade svi narodi, pa ćemo i mi za njima u onom što je očevidno valjano! — Inače treba priznati da je pjesnik metnuo u svoje stihove mnogo glazbe, al' u kojoj nema glavnoga takta, već je sve ispremiješano: ozbiljno, šaljivo, nježno, kako se gdje slučajno zbilo. Ja glazbu tu smatram tekar kano zametak na kojem će umjetnik koji, po načelima general-basa narodne glazbe, sastaviti potpunu simfoniju.

Da Sundečićeva *Vršidba* nije puko nasljedovanje Schillerove *Pjesme o zvonu*, mi bismo se neizmjerno ponosili ovim

prekrasnim pjesmotvorom; jer i misli i jezik i stihovi služe upravo na čast pjesniku. Osobito ga dobrodošlicom pozdravljamo glede duha toliko nam potrebite sloge među plemenima, kojoj ništa ne priječi ni vjerozakonska različitost, već treba da svi stališi jednako prionu uza zajedničku prosvjetu, bez koje nam nema spasa. U ovoj je pjesmi svaka misao mana, svaka riječ čisto zlato, ter bi ju svaki našinac imao naizust znati. Osobitu je pako vještinu pokazao u sastavljanju veoma mučnih stihova, kojima se upravo ponositi može, osim što se ja barem nikako ne mogu sprijateljiti s glazbom onakvih deseteraca kakvih ima nekoliko na 12. strani. Jedno, što bih prigovorio toj pjesmi, jest da pjesnik, slaveći prosvjetu uopće, ponavlja na nekim mjestima iste misli kano što je na str. 14. samo šira repeticija onoga što je na 12. strani rečeno, dočim bi imao tačno razlučiti misli. O onom strogom nasljedovanju tuđega načina, napominjemo da to baš smiju činiti pjesnici, ali se moraju odreći slave izvornosti, koja ih jedina diže do nebesa.

S osobitim veseljem pristupam k dvojici naših najmlađih pjesnika, koje tim radosnije pozdravljam u dvorovima naših vila umjetnica, čim ih se manje pojavilo ovo zadnje doba. Uzrok tomu stoji što u praktičkom smjeru našega vremena, koje više traži ozbiljna znanja negoli zabavne slasti; što pako u tom što se mladež, koja se najrađe diže na pjesnička krila, na nekim našim učevnim zavodima slabo ili nikako ne vježba u toj umjetnosti; pa čemu nije tko u mladosti zametnuo klice, ono mu se ne da početi u muževnoj dobi, koja više tvori negoli se pripravlja. — Tako bi se moglo dogoditi da bismo se najedanput našli bez pjesnika, kadrih zamijeniti slavne nam dobnije temenjake, a to bi bilo vječna šteta za pjesničku zemlju našu.

Tko bi od mlada pjesnika, iznosećega na vidjelo svoj prvenac, zahtijevao potpunu savršenost, tražio bi u duhu mlijeka, jer krila treba da dobro ponarastu prije negoli se poleti nebu pod oblake. Zato se i mi primamo ovih prvenaca kano pokusa od kojih bi se s vremenom mogla razviti potpuna savršenost. — Oba ta pjesnika spadaju u školu koja nastoji ne samo što će nego i kako će što izreći. Oba se odlikuju gorućom

ljubavlju naroda svoga, dosta jakom maštom, znanjem narodnoga jezika i vještim tvorenjem stihova, ter je vidjeti da su prigrlili one misli koje su u ovom časopisu razvijene o našem stihotvorstvu, pa već sada stoje na tolikoj visini do koje se nisu mogli popeti neki dobniji pjesnici naši. Ali da zaredimo posebice.

Kovačević nas je nadario dvjema pripovijestima, Zulejmom i Hajdukovanjem, i lijepim brojem ljubavno-domorodnih pjesama. Mladić ovaj ima mnogo pjesničkog dara, ter sam se na više mjesta upravo začudio bujnoj mu mašti, nježnosti i krepkoći. Istina, da ima u njem dosta tragova reminiscencijama iz starijih naših pjesnika, što se osobito vidi u Hajdukovanju, skrojenu glede glavnih misli po »Čengić-agi«; ali pjesnik ih je umio tako posvojiti da se čine rođene sestrice onim mislima koje su se očevidno u njem porodile. Mladu se pjesniku ne može zamjeriti, pače mu se može i preporučiti da se ugleda u koga uzornika, koga će tako nasljedovati da uza nj samostalno stupa. Ta i drugi naši pjesnici bili su od početka odsjev što Dubrovčana, što narodne pjesme, dok se nisu vlastitom snagom digli nad iste uzore svoje. U tom smjeru ne mogu nego pohvalno spomenuti marljivost kojom mi je pjesnik posvojio ljepše slike i izraze ne samo narodnih pjesama nego i drugih umjetnih pjesnika. Deseterac pako junački, osim nekih iznimaka, tako je on vješto i blagoglasno udesio da se već sada ugodno čita. Neće proći mnogo vremena, pa će se posve priznati da se sva, ma kako duga pjesma, dade sastaviti valjanijim stihovima nego što su neki od naših narodnih pjesama.

Ali s druge strane treba priznati da naš pjesnik mora još mnogo učiti prije nego se bude mogao prozvati pravim pjesnikom. Među pripravnim znanostima neka mu bude preporučeno čovjekoslovlje, osobito pako dušoslovlje, bez koga se umjetni pjesnik niti pomisliti ne da; jer proti toj znanosti ima u njegovim pjesmotvorima dosta pogrešaka. Tako na primjer Zulejma, od poroda u kuli zatvorena, ne vidjevši još nikad muške glave, tako govori o ljubavi kanda je sred Pariza rođena i othranjena. Tu ona namah znade da ima na svijetu i muškaraca, od kojih joj jedan pod prozorima pjeva, kojemu

treba ne samo smjesta hrliti u zagrljaje već ga i prva nagovarati na otmicu. Isto tako, kad se sastane dvoje ljubavnika, ženska prva traži cjelov i draganje, mjesto da ga odbijajući stidno prima. Ta valjda se znade da je čednost prirođena ženi, koja samo u iskvarenom vijeku, kano što je možda naš današnji, navaljuje. Pjesnik ne smije nikad samo kopirati života, već ga mora plemeniti, ter se marljivo uklanjati svim pojavima čovječjoj naravi protivnima, osobito pako nepristojnima ma koliko oni vladali u životu naroda svakako pokvarena ukusa. — Isto je tako pogrešno kad hajduci u šumi, spremajući se da udare na četu Turaka, počmu pjevati ljubavne pjesme, pa se među njima kano s neba i žene stvore. Među većim pogreškama spominjem u »Hajdukovanju« onu, gdje je otac Radoslav od Turaka utekao u špilju, pa se najedanput kašnje našao kod svog sina u šumi; jer pjesnik mora svaki svoj i najmanji čin obrazložiti i s drugima ga jasno spojiti, da se ne čini kao Deus ex machina, kakva pjesnička umijeća ne valjaju više danas.

Ali najviše zamjeravam pjesniku što je u opisivanju ljubavi prenježan, pače razbludan. Nije zadovoljan da se dvoje grli i cjeluje, već se moraju i za grudi, dojke ili sise dirati; pa na takvo draganje mora žena izazivati i u svakoj ga zgodi spominjati; njemu nije dosta da se djevojka grudi prozirnom koprenom pokrivene pokaže na prozoru, već mora ona koprena posve pasti da se svijetu pokaže, mjesto krasote, prostota i grdoba; po njem se ne rone samo suze niz lice već i padaju u žlijeb među dojke. Takve se slike protive pravomu pojmu krasote, koja mora biti čedna, stidna, moralna. Ženske dražesti onda zaslužuju to ime, dok se izdaleka, kroz maglu tek naziru; na dlanu postaju predmetom ranarskih operacija, lišenih krasote, dražesti, pjesništva. Takve prizore osuđuje svagdanji ukusniji život, kamoli ga neće pjesništvo, stojeće nad njim plamenećom snagom svojom. Stoga upravljam goruću prošnju na mlade nam pjesnike neka ne oskvrnjuju dosadanjega djevičanstva knjige naše, osvjedočeni budući da će ona biti tim izvrsnija što bude uz temeljitost moralnija. Zato ih sjećam da riječi sise, dojke, koje i drugi neke pjesnici, povodeći se za prostaštvom narodne pjesme upotrebljavaju, ne

mogu nikad biti estetične, ter ih se valja tim više kloniti što za istu stvar imademo riječi: prsa, grudi, njedra, posvećene porabom svih ukusnih pjesnika naših.

Tomić nam je u Ljeljinkama razgalio svoje srce, grleći vjerenicu kano ljepoticu i kano rodoljupku, pak u tom je pogodio pravu žicu. Mašta je toga pjesnika mirnija negoli prvoga, ali je i urednija, prikladna da čovjeka blago razigrava; radnja mu je samostalnija, ali ne tako mnogostrana; misli su u nekim pjesmama, osobito koje je kašnje ispjevao, uzvišene, dočim su u starijim, pjevanima u premladoj dobi, navedene, kadšto manje vrijedne za pjesmu; tehnika njegovih pjesama već se sada odlikuje tolikom vrsnoćom u svakom obziru da se od njega, ako ustraje na putu učenja i vježbanja, imamo nadati mirnijim doduše, ali vrlim plodovima. Pjesme: Što je cjelov? Slavonac braći, a osobito Nevjera, pa možda još koja, tako su već sada valjane da bi se njima mogao i ovjenčan pjesnik ponositi.

Nego s druge strane treba i to reći da i ovaj mladić odviše grli, cjeluje i s grudima se vjerenice srašćuje, ter mu pjesme gube ono djevičanstvo kojim se obično mlad pjesnik razblažuje. Odlučno mu pako kano neestetičnu i nepsihologičnu osuđujemo pjesmu: Razlike, gdje izrijekom kaže da zaručnica njegova tako navaljuje na nj tražeći cjelova i grljenja da on već ne može da smaže; kano što ne bih htio više doživjeti da Tomić sagradi još koju pjesmu na tako prostom nepjesničkom motivu kano što je na str. 132 učinio o kurjem oku. Ali ovi nedostaci nimalo ne smetaju da ne očitujemo svoju pravu radost s njegovih Ljeljinaka.

Potanje ocjenjivanje ovih pjesmotvora spada u potanju kritiku, na koju će se tko drugi dati; ja se zadovoljujem s ovim glavnim opaskama kojima, ako su temeljite, želim potaknuti pozornost nekih naših pjesnika na neke im nedostatke, i uopće naznačiti smjer kojim bi imalo udarati naše pjesništvo. Iz ovih i drugih nekih pjesničkih djela uviđam da nekim pjesnicima fali takozvana invencija ili izum, po kojem se od malih zametaka znadu stvoriti veće cijelosti, na koje se oni ne mogu nikako odvažiti; da im manjka znanje pomoćnih znanosti, kano psihologije, estetike, povijesti i poetike, ter

pjevaju kadšto u slavu božju, samo da se napiše i izda knjižica; nekim, što je najžalosnije, oskudijeva znanje jezika, koji još sada njima vlada mjesto da ga oni sasvim podvrgnu svojoj moći. Ako se ovi nedostaci dokinu marljivim učenjem, onda će mašta, kojom smo dosta nadareni, pomoću slikovnoga i posve pjesničkoga nam jezika, u društvu ukusa, uglađivana čitanjem i učenjem pjesmotvora od prosvijećenih naroda, skoro stvoriti djela kojima ćemo se zbilja ponositi.

J A N K O   J U R K O V I Ć

MOJA O KAZALIŠTU

»Ridiculum acri
Fortius et melius magnas plerumque secat res.«
Horat.

Iskreno ispovijedam da sam malo članaka u ovom listu čitao s tolikim zadovoljstvom kakono »Školske ulomke« od g. Gj. R. Ja u njih nalazim toliko praktične mudrosti, toliko skupocjena iskustva, toliku jedrinu misli, združenu sa krepkim, predmeta dostojnim, izbranim izrazom, da moram upravo g. spisatelju čestitati na sretnom izboru predmeta, a još više na valjanom izvedenju svoga zadatka. Članci njegovi imadu biljeg duboka osvjedočenja o stvari o kojoj raspravlja; u njima se vidi hvalevrijedna revnost čestita učitelja i prijatelja prosvjete narodne; vidi se postojan trud kojim se o tom predmetu bavio, no vidi se napokon i lijepi plod kojim mu je trud njegov urodio. I ne čestitam toliko njemu, koji je to napisao, koliko onim koji su ga valjano čitali; a žalim svakoga, osobito učitelja, koji ne imade prilike ili ne htjede da ga prouči. Ono nije toliko gradivo za neposrednu porabu, koliko gradivo za doživotno razmišljanje koje misao ne sapinje, nego je naplođuje: lijepo sjeme u svaku dušu srodne vrline. I zato sam ja članke one s osobitom pozornošću čitao i njima se naslađivao, te ostavljajući drugima ostalo, što je u njim lijepo i istinito rečeno, da to dalje ispredaju i razglabaju, ja sam evo uhvatio iz posljednjega (31) broja »Nevena« onu misao o koristi i shodnosti čitanja šaljivih spisa sa moralnim postavom, kao sredstvu pouke za mladež koja čita i hoću da nešto malo progovorim o njenoj uporabi, bez posebnoga obzira na školu, u prostranijem krugu društvenog života, te velike, brit-

kim trnjem obasute i prebujnim korovom obrasle velike škole u kojoj smo svi đaci i učitelji, gdje je najveća sloboda učenja i naučanja, samo s tom žalosnom razlikom da je ovdje od dobrih đaka, a rđavih učitelja sve zlo proizašlo.

Za *kazalište* je već toliko puta rečeno: što je i koju korist imade, da mi o tome ne treba ni riječi. Nego što mi se u tom poslu malo smiješno čini, jest to: da se kod nas piše i govori kakvi bi imali biti igraoci našega predstavljališta, kakvo bi imalo biti kazalište samo itd. a ne pita se: eda li mi odista imademo kakvo kazalište, kakve igraoce itd. Ja sam to jošte lani pomislio kada sam u ovom listu čitao članak g. Lj. V., a i sada evo moram da mislim, jer se i sám u tom protislovlju nalazim. Ja bih rekao da mi (pravo govoreći) niti imademo narodnoga kazališta (osim ako je zgrada sve što se hoće), niti narodnih igralica; a hoćemo li ih kada imati, o tome se radi. Što se tiče igralaca, to je pitanje koje se neće samim perom riješiti; tud će se htjeti više negoli malo crnila i nešto dobre volje. Taj čvor ja ostavljam drugima, a ja ću o drugom gdje je malo lašnje govoriti i gdje samo govoriti nije kapom vjetar po zraku tjerati. Daklem o kazalištu. Gdje je malo novaca, kao što je kod nas, tud je zgrada, dok je nema, stvar prva; a kada se imade, onda je stvar posljednja. Zgradu imademo. Dakle meni je govoriti o onom čime se zgrada imade oživjeti.

Prvo je pitanje: možemo li mi imati narodnu dramu? Pitanje veliko, ali sreća po nas, te mislim da je ubrzo riješeno. Ako kod velikih dramatika ostalih naroda odbijemo one što su uzimali iz tuđe, osobito stare, grčke i rimske povjesnice, zatim ono što su sami izumljivali, a ono će i nama jamačno u riznici naše dosta slavne prošlosti ostati toliko blaga, koliko ga imadoše oni, samo ako se nađe tko da ga htjedne i umije povaditi. Tud mislim tragediju. Naša, prem siromašna i teško opustjela povjesnica, zabilježila je opet nekoliko muževa, nekoliko zgoda, u kojima će tvoran duh i vješta ruka naći dovoljno gradiva za tragične komade. Mi smo uopće bogati na tragičkim momentima i ne treba nam ih hvatati po zraku; imamo ih u povjesnici. Ako je nekoliko redaka Tacitove Germanije bilo dovoljno vještomu piscu poznatoga njemačkoga

komada »D. Fechter von Ravenna«, ako je naš D. Demeter mogao istjerati iz slaba sjemena podobro jalova izvješća Polibijeva o starim Ilirima, zalijevajući gojenče svoga duha plodonosnom rosicom pomnje i truda, svoju »Teutu«, i drugi druge slavne komade, zašto da se ne bi iz onako bujnih zarodaka, iz onako velikih zametaka, kao što ih imade u našoj povjesnici, mogle roditi drame, slavne kao Shakespeareovi: Rikardo, Hamlet, Julio Cesar, Koriolan itd. I imade kod nas ljudi koji na tom majdanu kopaju. Meni su dosada poznate tri drame iz naše povjesnice, sve tri davno gotove, ali ni jedna ne štampana! da li srećom ili nesrećom? — Dvojim veoma. Jedno ću samo reći, da je to posao o komu prije valja mnogo misliti, pa onda raditi.

A šta ćemo za komediju? E, za nju nam je lako!

Drugo je pitanje: šta bi za nas ovakve kakvi smo i kako stojimo bilo probitačnije, ili da se više radi — oko tragedije ili oko komedije? Tragedija je istina uzvišenija vrst drame, i svatko hoće da bude veći u većem i plemenitijem radu;

»Rebus in excelsis decus est et gloria maior«;

no valja i to reći da će u toj struci za sada još slabo tko ubrati lovorovih vijenaca. Tu se hoće cio život, te i taj pun duboke svestrane nauke; a ja znadem kod nas tvornica gdje niču drame kao gljive u šumi iza kiše. Pa onda, recimo, da bi i bilo kod nas ljudi sposobnih za tu struku spisateljstva, valja da pobliže ispitujemo korist kojoj se od tragedije, kakvim je pravcem danas uopće udarila, imademo nadati? Takvoj drami, kada bi se po današnjem kroju i najvještije napisala, ako bi bila historična, ostala bi gola historička vrijednost, a kazališne vrijednosti, koliko ja stvar poimam, ne bi imala velike. Zašto? Ono pravilo što ga postavi Horac u svojoj zlata vrijednoj poslanici na Pisone:

»Ficta voluptatis causa sint proxima veris,
Ne quodcunque volet poscat sibi fabula credi«

slabo se pazi, osobito u novijoj dramatici. Sa riječju »ficta« ne označuje se samo jezgra drame, koja kao historična može biti istinita, nego također čin iliti izvedenje njeno. Vara se

svaki koji misli da će kojekakvom varkom (Flitter), to jest onim što nije prirodno zaslijepiti i zavarati srce ljudsko. Začas može; ali što je začas, to začas i vrijedi;

> *»Format enim natura prius nos intus od omnem*
> *Fortunarum habitum«;*

a koliko puta se nađe u novijim dramama, osobito u tragedijama, gdje sve kipi od same sentimentalnosti, takvih situacija, koje su psihologično posve neistinite i nimalo se ne podudaraju sa prirodnim načinom kojim čuvstva u nama postaju ili se izražavaju. Koliko puta npr. dolazi da umirući junak tragedije prije svoje smrti sred najljućih boli drži najumjetnije govore; gdje je spisatelj rabio svu svoju retoričku vještinu da ih iskiti što više može. Tad ljudi koji umiru i već mač u grudima osjećaju mudruju i prosipaju kojekakve cvjetaste fraze, govore kojekakve besposlice, kao da se to imade kada na času samrtnome. Takovo krivo slikanje čuvstva čovječjih ne može imati nikakva postojana učinka; pače, ako se pretjera, može i da posve protivno ispadne;

> *»Si dicentis erunt fortunis absona dicta,*
> *Romani tollent equites peditesque cachinnum.«*
> Horat.

I recimo da se kod nas pedites (Gallerie) ne bi smijali, nego bi možda, osobito slabije ženske, začas suze točile, kao što to često biva; no da li se za ove pišu drame, i je li to njihova svrha da izvabe iz razbluđenih srdaca po koju suzu na oči, koje se još i ne osuše, a već se zaborave? Razumni ljudi koji znadu što je kazalište zahtijevaju više od te toliko slavljene škole života. Glavni dakle uzrok što tragedije današnjeg vremena tako slabo uspijevaju, jest njihova nenaravnost, ono prekoredno apstrahiranje od istine, od života. Dočim naši junaci svi umiru kao pretjerani stoici, vapije nesretni Edip Sofoklov u svojoj prevelikoj tuzi neprestano:

> *ἰού, ἰού, ἰού, οἴ μοι, οἴ μοι*
> *(jao, jao, jao; jao meni, jao meni),*

a Filoklet u svojim jadima ne znade ništa da rekne, već sve jednako vapije:

> *ἀᾶ, ἀᾶ, — te opet — ἀᾶ, ἀᾶ*
> *(joj, joj — te opet —: joj, joj).*

Tako se trpi, tako se umire, a ne s kojekakvim deklamacijama. Komu nije već dodijalo u našim tragedijama ono neprestano razlijevanje čuvstva u kojima mora da se svaka misao utopi: ono neprestano umiranje, kao od besposlice; one stereotipne ljubezne intrige, bez kojih naša nijedna drama nije i u kojima je toliko malo istine da se čovjek tuzi u oči mora smijati, a od premnoga škakljicanja otupiti.

Ali će reći tkogod: dakle smo mi ti, koji imademo dramu reformirati? Ne velim ja da se drami spoljašnji lik mijenja i da se zato nova pravila ustanovljuje; da se od današnje forme, koja u vremenu i okolnostima našega današnjega života svoj osnov imade, vraćamo na staru formu grčkih tragedija. Da je ova za naše okolnosti neshodna, to su pokazali pokusi što su učinjeni u Njemačkoj sa predstavljanjem starih grčkih tragika. I što je krivo, npr., da se Racineovi komadi onako teško predstavljaju, negoli stara forma koju im je dao: dugački dijalog i korovi? Spoljašnji dakle lik, kao što je razdjeljenje u čine i prizore, zatim osoblje, dijalog i sva ekonomija drame jesu okovi kojih se danas riješiti ne možemo, i ako bi se našao koji tako oporan duh, te bi se htio otresti tih okova, taj bi imao postarati se ujedno da se za nj sagrade posebna predstavljališta i da steče posebno općinstvo. Ja govorim samo o gradivu. I prvo, što se po mome mnijenju hoće da tragedija djeluje onim uspjehom koji odgovara pravoj svrsi dramatičnih predstavljanja, jest da se drama specijalizira, to jest da se osnuje kod nas dramatika narodna. Za tragedije da se uzima gradivo iz naše povjesnice i života narodnoga, drugo, da čin drame odgovara prirodi čovječjoj uopće, napose pako našim osebnim nazorima.

To što rekoh za volju tragediji, rekoh znajući potpuno ovažiti njenu vrijednost i prednost pred ostalim vrstama drame i želeći iskreno da se i kod nas njeguje, ali onako kao

što bi se mogla i imala; a oni da se ne rugaju božanstvenoj umjetnosti, štono misle da je tragediju napisati kao komad hljeba izjesti.

A sada dolazim na komediju.

Ponajprije velim da ni κωμῳδία nije komedija. Mnogi ljudi misle, a i ja sam njegda mislio, da nije na svijetu lašnjega posla nego lakrdisati. I to je istina; lakrdisati neslano i bez ikakve koristi i svrhe. No ja u komediji nalazim, potanje stvar razmatrajući, istu muku koju u tragediji. I čime se na posljetku razlikuje jedna od druge? Time što se o istoj svrsi radi na dva različita načina: u tragediji pozitivnim, a u komediji negativnim načinom. I ne reče uzalud prvi vještak stare grčke komedije:

κωμῳδίαν διδασκαλίαν εἶναι χαλεπώτατον ἔργον ἁπάντων

Ako to reče on koji je umjetnost istjerao na vrhunac savršenosti, šta valja da mislimo mi svi drugi, učenici njegovi? I nije šala; valja tud potanko i temeljito poznavati život i ljude, ne samo ljude kao ljude nego sa svim različnostima stališa, spola, ćudi; sve i najmanje zakutke srca čovječjega; sve strasti koje njime kreću, svu prirodu čovjeka, po tom valja znati onaj pretanani način kojim se najbolje može istina reći ljudima, štono se veli u brk, da se s jedne strane nitko ne uvrijedi, ne razjari, a s druge da se nitko na zlo mjesto na dobro ne navrati. Komedija imade u svemu svoje granice; ako si daleko od njih, slab si, ako si ih prešao — prejak si — to jest opet slab, i gore od toga. Jezik valja znati savršeno; jer tud nije svejedno ta rekao ovako, ta onako. Višeputa je u izrazu sva snaga dosjetke. Drugo je koljem umlatiti, a drugo strelicom u srce pogoditi. Jalov izraz gubi se bez da ikoga pogađa. No ta britkost izraza ne smije da se provrgne u prostačinu; jer ako je prostačina samo prostačina, vrijeđa dobar, uglađeni ukus; a ako je k tomu moralno — pogana, a ona i grijeh plodi. To sve i još mnogo koješta, jedno s drugim jest mučan zadatak za spisatelja komičkih igara, ako će da budu ono što biti imadu. Ali je opet mnogo lašnje s komedijom stoga što je bliža životu i što se osniva na iskustvu svagdanjemu; samo se toga valja vjerno držati.

Drugo, što tvrdim, jest da bi se, ostavljajući tragediji njenu nepobitnu vrijednost, s komedijom mnogo više kod nas moglo opraviti. Mi ne treba da naše općinstvo pretjeranom sentimentalnošću tragedije mazimo; tud su učinili sve što se može tužni novi franceski romani, novele, a i novija tragedija. Mi treba da ta čuvstva sa stranputica trijeznim naukom na pravi put izvodimo i od prekomjernosti na pravu mjeru dotjeramo: riječju, ne da *a defectu,* nego *ab excessu* liječimo. I osim drugih nebrojenih mana našega današnjega života, i sama ta bolest pruža upravo najobilnije gradivo za komediju. Time je ujedno riješeno pitanje da li mi možemo imati našu, neću reći narodnu, nego domaću komediju, kao što je gore riješeno za tragediju. G. Gj. R. sve je to uzeo pod imenom satiričkih spisa. Prosto bilo svakomu pisati i satire u strogom smislu no mi smo toga mnijenja da živa riječ uvijek više valja negoli mrtvo slovo. Gdje opstoje kazališta, tamo je suvišna pisana satira, ona je rimski proizvod, jer tamo se kazališni živalj kasno razvio i nikada se pravo ne udomio. Mršava rimska muza hranila se od mrvoljica pretile grčke muze. Kod Grka ne nalazimo satire, ako nećemo u tu struku uzeti jambično pjesništvo Arhilohovo i Hiponaksovo, spise Lukijanove itd. No u samoj stvari nema nikakve razlike. Svrha je ista: korba ljudskih mana, u osebnom i javnom životu, da se svijet popravi. I obje se jednom hranom pitaju: manama ljudskim svake vrsti (otuda i ime satura=satura lanx = potpourri = svašta po nešta), a rađaju negativnim načinom krepost. Eto ti lijepe žetve kod nas! Javni život danas ne spada na kazalište; zato se drugi brinu bolje i uspješnije negoli kazalište. I privatnoga života manama imade postavljenih stražara i liječnika, no moć njihova nije dovoljna; oskudijeva im sila pozitivna zakona, nema primoranja. Vlada crkve i škole jest vlada moralna; njima se pridružuje čestito kazalište; čestito, velim, jer ja ne mogu inače uzeti na se da crkvu stavim uporedo sa kazalištem. Tu, dakle, gdje sile nema nadomješta nju jedino shodan način u komu je moralno primoranje. A da sada uzmemo razgledati šta bi se danas sve kod nas imalo koriti! Naš današnji društveni život imade sto lica, i to sve gubavih lica! kod starih je on bio mnogo jedno-

ličniji, i da komediji nije pritekao u pomoć javni život, to bismo malo danas od njih imali i što bismo imali, bilo bi s malom razlikom sve jedno te jedno. Uzmimo npr. Terencija i Plauta komedije. Šta tu nalazimo? Škrce, lukave i hitre u svemu robove, bludnice i još nekoliko karaktera koji bi se upravo mogli pobrojiti. A glavno je to da osobito u grčkom životu imade ženska slabo znamenovanje, dočim kod nas bez nje nema ni dobra ni zla. A gdje su drugi hranitelji pokvarenosti, za koje oni niti znali nisu, a život je naš od njih sa sviju strana opsjednut? Da ustane kod nas koji Lucil, Horac, Persij, Juvenal, Aristofan, Terenc itd., zar ne bi i on mogao pisati o grđenju jezika, koji ubogi nigdje nije toga patio što kod nas (Lucil. Sat. V); o babilonskom metežu u pravopisu (Lucil. Sat. IX); o rđavim pjesnicima (Sat. X); o pokondirenim tikvama (Horat. Sat. VII); o kvarenju jezika (Sat. XII); o nadri-naučenicima (Pers. Sat. I); o hinjenoj pobožnosti (Sat. II); o gizdi (Sat. III); pa gdje su naši novi grijesi!!!

Reći će tkogod kako je moguće da čovjek koreći nauča? Ta svatko se od zaušnica brani i kako neće od grdnje? Ja sam ne znam kako je to, ali evo jest i bilo je od nekad. Aristofan se sâm sâmcat bacao na vas puk atenski i vladu njegovu neprestano kalom sopstvene pakosti njihove, tako da se čovjek čuditi mora kako je mogao silni demagog Kleon podnijeti one grdnje što pjesnik metnu na njega po onom kobasičaru u komadu »Vitezi«, htjevši ga omraziti puku i mjesto da ovomu u to ime laska, grdi i njega da je grozota samo čitati a kamoli nije bila slušati; pa mjesto da ga prognaju, da ga traže, oni ga jednim vijencem za drugim vjenčaju! Pa onda je još bio taj običaj da se nije nikomu izdaleka natirao hren pod nos, nego bi mu se reklo u brk i poimence.

Kako ćemo to razjasniti? Evo ovako. Čovjek, kada je kriv, uvijek je rad imati sukrivca, i kada se tko kori, odmah mu je lašnje, dohvati li šibika ukora i drugoga s njime. Tako slušateljstvo u kazalištu slušajući gdje se opća mana kakva rešeta i ukorava, svaki znade je li mu pčelac za klobukom — jedan drugoga pogleda pa pomisli u sebi: nisam ja sam, i ovih se tiče, — i tako se jedan drugomu smiju, i ako nisu sasvime ljudi opaki, opet se krene u njima svijest i pri-

znat će manu svoju; a od priznanja do poprave imade samo jedan korak. I tako komedija djeluje šaleći se i u šali šibajući. Slatka je, puna je meda — dobre volje, ali imade i žalac, preoštar žalac!

Najveći posao ostaje na svaki način piscu komedije. Ako je on čovjek, učinit će sto ljudi za jednu večer.

Osim toga svega opazio sam, i ne samo ja, nego i drugi ljudi, da svijet naš ljubi veoma tu vrst pisanja i oprostit će tri puta prije istinu i tri puta radije poslušati kada mu se šaljivim načinom kaže, nego kada mu dođeš s doktrinerskom ozbiljnošću.

Ja sam dakle toga mnijenja da, ako se imađe kod nas uopće raditi štogod za kazalište, a ono neka svaki koji na tom polju ushtije poslovati, ogleda prije svoje sile, pa ako mu je dao bog veselu ćud, čisto srce, dosta pomnje i nauke, neka se lati obrađivati našu komediju, da vidimo neće li više opraviti:

»tincta sanguine Lycambeo tela«

Horat.

negoli tragičke

»ampullae et sesquipedalia verba«

Horat.

Ja znam i takvih u nas, koji se bave komedijom iz života narodnjega; no neka dobro gledaju eda li su udarili pravim putem, da im ne bude trud uzalud. Bolje je ništa ne raditi negoli raditi rđavo.

NAŠI KALENDARI

Prošla godina, kao što je inače svim omahnula, urodila nam je tolikom množinom književnih proizvoda, da, ako i bude glada s nerodice, duhu hrane jamačno oskudijevati neće; dapače, kada već bude dosta praznih žitnica i pustih komora, ležat će od ove bujne godine mnoga knjiga još nerazrezana.

Dakako da je veliko pitanje ne bi li bolje bilo da je urodila bjelica pšenica i loza vinova, da su se voćke okitile svojim plemenitim rodom, da su puniji hambari, podrumi i komore, nego što je obrodilo ovako polje duševne hrane — što su se napunile police knjižnične.

Izobilje i oskudica stvari su relativne. Tko nema kokoši u loncu, mora se zadovoljiti kiselicom; kada nestane pšenice, dobra je i zob i sirak; a kada ni toga nema, dođe red i na hrastovu koru. Gdje se ne da uskinuti pitoma jabuka, dobra je i divljaka; mjesto grozda s trsa u vinogradu ubiraju se divlje vinjage po grmlju, slatke su i trnine i šipak.

Tako će biti mnogomu s prošle tužne godine; no ne samo onomu tko je kruha gladan; no i onomu tko živi od duševne piće. Mnogi će već biti spao na hrastovu koru i šipak, a još će mnoga knjiga ostati nerazrezana. Uza oklizotine bit će se hraniti i oporim divljakama. Tko je pametan, štedjet će smoka i prislade za golemu lončinu suhoparna i nezačinjena variva.

Mislim da me svatko razumije; pače bojim se da me tko i odviše ne razumije.

Što se je kod nas prošle godine toliko napisalo i izdalo — stvar je neobična; da sve to valjano biti ne može, — stvar je naravna; no da je više kukolja negoli pšenice — stvar je dosta žalosna.

Uzrok tomu ne znam da li ću pogoditi, ali ću ga ipak kazati. Ja nalazim da se kod nas većma izvrgao pojam o spisateljskom zvanju. Dopustit ćete mi da drugom prilikom o tom progovorim napose. Kad Eneja htjede sići živ u pakao, valjade mu, po naputku prorokinje, poći u neku gustu šumu i u toj gustoj šumi potražiti na još gušćem stablu sakrivenu zlatnu grančicu, te uskinuv je s njom dolje poći; jer to kraljica pakla zahtijeva da joj donese kao *suum munus*. Tim se hoće da kaže da je to posao mučan, i da ih je malo kojim je dano. Tako ja smatram i spisateljstvo, od kojega se kod nas evo hoće da načini nasred puta stojeća vrba, s koje je svakomu prosto uskinuti, te je Paladi, kao tobože njen dar, ponijeti. Zbilja bi željeti bilo da ljudi ne misle da je nekom naredbom prošlih godina sloboda obrtništva protegnuta i na fabriciranje knjiga. Ima ih, te misle da je umjeti pisati i spisateljem biti svejedno. Nu rekoh da ću o tom govoriti drugi put. Za sada samo uopće velim da mi se čini da je otud trgao na polju naše književnosti tolik korov da se onaj po gdjekoji cvijetak od njega već i ne vidi; i da se tu nikomu pomoći ne može, već da je došlo vrijeme te treba zaći motičicom i taj usjev bez milosti tamaniti, ako se opet kadgod želimo nahraniti slatka i zdrava kruha od pšenice, bez ovolike snijeti i kukolja.

Prostor mi ne dopušta da pojedince ogledam svaku biljku u tom našem vrtu. Uzeh za predmet ove svoje rasude jedino kalendare, i to u najširem smislu; jedno zato što je to po mom mnijenju vrlo važna struka efemerne književnosti; a drugo, što će biti prilike tom prigodom progovoriti nekoliko riječi uopće o našoj beletristici.

Preda mnom leže dva kalendara, i to »Koledar za godinu od Isusova narođenja 1862, troškom Mije Krešića«, drugo: »Dragoljub, hrvatski kolendar za god. 1862«.

Da našemu narodu stoje otvorena, kao nama književnicima, tolika vrela pouke, nešto u domaćoj, a još više u inostranim književnostima: ja ne bih toliko govorio o važnosti

kalendara. No kod njih valja uvažiti: prvo, da su knjiga koju svatko tko čitati umije imati želi, da imati mora, te su tako po narodu rasprostranjeni većma negoli ikoja druga knjiga, pa da je od zlata; drugo, da su knjiga koja se kroz cijelu godinu i nehotice dan na dan u ruke uzima; treće, da prosti puk osim nje obično druge i nema. Kada se to sve na um uzme, ne znam da li bi se ikoje znanstveno djelo s tolikom pomnjom i s tolikom obazretnošću pisati imalo, kao upravo ta prividno neznatna knjiga. Velim prividno, jer sudeći po tom kakvi su nam naši kalendari, rekao bih da se to većini ljudi i zbilja priviđa.

Stoga dakle što je knjiga bi reći obligatna, te se i onaj koj' druge nikakve ni pogledati neće s njom sprijateljio, valjalo bi se prijateljima puka tom okolnošću mudro koristiti; i budući da opsegom već i cijene radi golema biti ne smije, valjalo bi paziti na svako slovo koje se u nju uvrsti, da bude plodonosnim zrncem, a ne ništetnom pljevom.

Dakako da se pri uređivanju kalendara imade gledati poglavito na to komu je namijenjen. Izdateljem ovogodišnjih kalendara valjalo bi se dakle bez iznimke ispričati da se opravdaju tim da ih nisu namijenili prostom puku; a reknu li-to, nisu se riješili prikora, jer ne shvatiše svoje najvažnije zadaće. Puk je temelj na kom nam je graditi, pa se na nj zaboravlja; za njega kalendar imade najveću važnost, pa drugi su njima obasuti, a on ostade praznih ruku. Tu se opet obistinilo ono što veli sveto pismo: »Tko ima, još će mu se dati; tko nema, uzet će mu se i ono što ima.« Jesu li pako ovi kalendari ili isključivo ili djeloma namijenjeni puku: to, da ne okrajam, velim ukratko, da su svoju svrhu posve promašili; i onda je žalosnije; jer umjeti, a ne htjeti: tud promijeni volju, pa opet može dobro biti; ali htjeti, a ne umjeti, tomu nema pomoći.

Ja sam nekom drugom prigodom rekao da narod od nas treba pouke, a da se on umije zabavljati i sam, i da nije spao na našu umjetnu kukavštinu u tom obziru. Nauke mu treba i suviše; a i drugi po iskustvu tvrde, da puk naš ljubi nauku, osobito kad mu se umije predložiti načinom uma i duha njegovomu pristupnim. Zato bi sadržaj pučkim kalendarima imao

biti bar pretežnijim dijelom poučan, otprilike dobri i lijepo pisani povijesni članci kojima se budi svijest i ponos narodni, zatim praktično od suhoparna doktrinarstva prosto upućivanje u raznim strukama gospodarstva, da se duševnome napretku uhvati sigurniji temelj podignućem i materijalnoga blagostanja nad pukom.

Prema tim zahtjevima mogao bi još najprije zastupiti pučku knjigu te vrsti kalendar Krešićev. Odbivši »Smrtnu osvetu«, koja teško da bi imalo zadovoljila nepokvarenu ukusu našega naroda, zatim »Strica Juru«, koj' je također biljka na tuđem zemljištu nikla i za presad nesposobna, ostalo bi prilično odgovaralo ukusu i praktičnim potrebama puka. Kao građansko-poslovni kalendar može po svom podnijeti; i ako se u tom pravcu još ponešto popravi, bit će nam svake godine dobro došao! Što je g. izdatelj namjeravao onim uvrštenjem pjesama iz raznih — da, svih slavjanskih narječja, ja upravo ne znadem. Ako je ono što ja slutim, i osim čega se drugo lako ni pomisliti ne može, to mi se čini da imade praktičnijih težnja, oko kojih nam oživotvorenje najprije nastojati valja. Naša zadaća mora prije svega da bude svestran razvitak svoje narodne individualnosti; slavjanska uzajemnost mora se prije obistiniti kod nas samih u nekim užim i posve naravskim granicama. To g. izdatelj vrlo dobro znade.

»Dragoljub« je više onim što se obično almanahom naziva negoli kalendarom; ili da pravije reknem, nije ni jedno ni drugo. To se tiče forme; a glede sadržaja mogu u krugove rasude poteći odmah i »Ladu«, koja je prvi almanah bar po formi. Sravnivši jedno s drugim, dajem glede sadržaja svakako prvenstvo »Dragoljubu«. U njem imadu dva, tri članka, za koje je šteta što su se našla u ovakvu društvu. Tud mislim osobito »Noć grobarovu« i krasni opis »Zagrebačke gore«. »Lada« iskreno govoreći teško da će koga zanijeti golim imenom, kada joj odgaliv koprenicu pogleda u lice. Na njoj, budući boginjom ljepote, valjalo bi da je sve bar lijepo. I na to se inače gleda kod knjiga te ruke: da im bude osim uresna spoljašnjega lica i sadržaju odorica što ukusnija; da miriše cvijećem, ako će biti i bez osobita ploda. No ovdje nema niti jednoga niti drugoga. Uopće uzamši opet obje te

knjige pod jedan sud, uvjeravamo vas da, ako u svemu napredujemo, a ono nam se u beletristici baš ne da te ne da. Dapače, još ću više reći da su stariji proizvodi te struke dobrodošlom oporavom iza ovih mizerija novijeg vremena, nad kojima bi čovjek upravo morao zdvojiti. Zdvojiti velim, jer kada pomislim da su to jedini vruci iz kojih bi po koja lijepa ručica katkada zagrabiti htjela, a uza to promotrim svestrano barbarstvo koje je u toj struci književnosti zavladalo, bojim se da nam ona neće još za dugo biti sredstvom za približenje i izmirenje između obih spolova, nego će drugi spol još većma odbiti od narodne knjige. A kako neće, kada me odonud, gdje sam cvijet ubrati rad, kopriva ofuri; ili ako gdje sam rad zahititi bistre vode, izvadim kala i mulja. Naše lijeposlovno knjištvo postalo je mjesto đulistana, u kom da ruže cvatu i slavuji biljišu, smradnom močvarom, u kojoj haluga raste i žabe se legu. To polje, pridržano ljudima bistra duha, prosvjećena uma i uglađena ukusa, postalo je od nekog vremena vježbalištem nezvanika bez dovoljna znanja, a upravo nikakva ukusa. Zar ti ljudi misle da je novelistika puka besposlica? Ona je u prozi, što drama u pjesništvu. Hoće se znanja, hoće se iskustva, hoće se žive razmnive i dubokih psiholagičkih studija, tko na tom polju uspjeti želi. A što da reknem o jeziku? Ta to je zlatni ključ kojim se otvaraju vrata vodeća u srca ljudska.

To je ozbiljna strana tih, kakono ih mnogi smatraju, literarnih igračka. Namjesto da zadaću ljeposlovna pisca s nje proučavaju, olakšali su sebi posao neki književni parveniji, te se nasloniše na profruštane literature nekih inostranih naroda, te mjesto da učenjem i vježbanjem narodnu, našemu duhu i životu odgovarajuću novelistiku stvoriti nastoje, pokupiše kojekuda otrovne mrvoljice otpavše od tuđih orgija, te njima truju i ovo još zdrava duha našega naroda. Zar smo mi na to spali da ližemo ono što su drugi — budi mi prosto reći — iz svoga pokvarena želuca povratili? O tom bi se još puno kazati moglo; ali za sada neka je uopće dosta.

Mi vičemo na iskvarenu njemačku i francesku beletristiku, te svoje ljepotice neprestanom vikom odvraćamo od tih proizvoda propala ukusa, zabludjele razmnive i izopačena života; no ja pitam kakva je razlika između najgore njemačke ljubovne povijesti i naših nekih u novije doba postavših tako zvanih novela; osim što su tamo nosioci čina razni kommercienrathi, husarenmajori itd., kojima je već Schiller prigovarao; a kod nas drugi ljudi, do kojih je naposljetku malo stalo; i što tamo takve kukavštine pišu emancipirane žene, zaljubljeni akcesiste i aktuari, često i trgovački commisi, a kod nas nezreli i neiskusni poletari i prčeviti zaljubljenici.

Vičemo na polagano pero Paul de Kocka, a može li ikoja poštena ženska glava pročitati u pripovijeci »22. svibnja«, strana 4, i u pripovijeci »Ljubav do groba« stranu 73, da ne porumeni, da joj se ne zgnusi?

Vičemo na pariške tajne Eugena Suea, a nisu li u prvoj pripovijeci neki značaji karikature, vrijedne svojom grdobom takmiti se sa Surimanom i sličnim značajima one kužne lokve zločinstva? Kakvi je značaj Savkin otac u gorepomenutoj pripovijeci »Ljubav do groba«. Ono je zvijere, a ne čovjek, a kamoli otac.

Jedina sreća što kod nas takve hudobe ne imadu kano tamo privlačive moći Sirena. Kod Nijemaca i Franceza rabe se u takvim spisima sva moguća sredstva stilistike, te se otrov pruža u lijepu namamljivu zavitku; hvala bogu, toga kod nas evo nema. Tko je i počeo, teško da je išto dočitao, osim znalična književnika i ustrpljiva recenzenta, kojega je zapala nesretna zadaća da o njima sud izreći mora.

To isto valja i glede osnutka pripovijesti i motivacije pojedinih čina. Množina krivih situacija i posve nepsihologičnih obrazloženja! Što ćeš više kad u jednoj od tih pripovijedaka, valjda u ime originalnosti, moraju umrijeti roditelji mjesto nesretno zaljubljene kćeri!

Još jedno! Nisu li neki od tih novih pisaca ikada išta čuli o plagijatu i zakonima za obranu duševne svojine?

Rekoh i odlanu mi!

No budući da mi je zadaća bila govoriti o našima kalendarima, to ovaj članak zaključujem željom, da g. Krešić izvoli uvažiti što smo rekli za njegov kalendar; za pučki kalendar čujemo da će se pobrinuti Matica ilirska; a što se tiče almanaha, ako boljih imati ne možemo, prudnije će nam biti, da budemo još donekle bez ikakvih.

PISMO

NEKOMU MLADOMU PRIJATELJU O SPISATELJSKOM ZVANJU

Lijepo je bog uredio da se redom umire te da u postupnoj razlici ostaju sve stariji s mlađima da se međusobno rukovode, da jedan na drugoga prikazuje, da jedan drugomu bude vođa, savjetnik i pomoćnik. I zato, kao što u drvenjaka puno hvalevrijedna nalazim, tako mi se osobito lijepim čini onaj običaj starih Grka, po kom između mlađih i starijih postojaše neka, od mnogih uopće krivo shvaćena sveza, koja svoj temelj i razlog imađaše u tom da svaki stariji stečenim u životu iskustvom i pribavljenim naukom može, a i dužan je odgojiti prema sebi još kojega valjana državljanina među mlađim naraštajem. Istinabog da taj upliv mogaše gdješto biti poguban za pitomca, padšega u ruke nevaljalu vođi i odgojitelju; no s druge strane, imadijaše stara Grčka možda upravo tomu običaju, tomu odnošaju između starije i mlađe dobe zahvaliti mnogo svojih najslavnijih muževa. Lijepo je dakle i korisno da stariji uopće druguju, naučajući i upućujući na sve što je dobro, plemenito i lijepo, s mlađima. A najprijatnija je tomu upravo ona postupnost u razlici između dobe i dobe; jer da izvadiš srednje karike lancu, ne znam kako bi ikada spojio vodu i vatru, ozbiljnu, da, često zlovoljnu i ćudljivu starost s nestašnom mladošću. Stoga najpouzdanije među sobom opće vršnjaci, a ovi sa svojim najbližnjim prednjacima i tako dogrobnici s onima što ih zovemo živim grobovima. Tim posredništvom između postupnih doba postaje sav poklad nauke i iskustva općim blagom svih doba, prelazeći po potrebi od jedne na drugu.

Ugledav se i ti, mladi prijatelju moj, u svoje mile drevne uzore, eto te k meni iznenada s prošnjom, koje bi se bio poplašio i mnogi između njih, osim staroga Sokrata, jer on bi ti bio odgovorio ukratko. Dok si me pitao kako bi najprečim putem naučio franceski da ti bude otvorena slavna i bogata knjiga i toga naroda; dok si se s menom svjetovao tko bi ti najbolje otvorio oči glede pismene umjetnosti — dotle sam ti lako odgovarao; ali sada bi mi trebalo biti ili bogu sveznajućemu ili kakvu proročištu da ti ukratko odgovorim. To nisam, a ni izmicati se odgovoru neću; jer si mi mio i drag, i stalo mi je do tebe koliko do sama sebe. Hoću dakle da ti odgovorim, ali ne ukratko — jer to ne mogu.

Pitaš me eda li bi se već mogao latiti spisateljstva. Veliku si i smjelu misao zamislio; zato ne čekaj da ti reknem piši ili ne piši, nego odgovori sam sebi iskreno na pitanja što ću ti staviti, pa onda ili smjelo piši ili odvažno ne piši.

Prije svega moram Ti reći da neki ljudi o spisateljskom zvanju imadu čudan pojam te, kao da gledaju upravo na *etymon* riječi, misle da tko pisati umije da je gotov spisatelj. I ja umijem šiti — možda i ti — pa ne znamo nijedan sašiti ni hlače, ni čizama. Svakomu poslu hoće se priprave; vojak, trgovac, zanatlija, ratar — svaki se uči — sam spisatelj da se ne uči, njemu samomu da ne treba nikakve priprave, već da izlazi gotov kao Minerva iz lubanje Jovove? Čudne stvari! Umjetnik valja da najprije očuje u sebi glas srca, nutarnje ono nukanje koje ga goni za idealom, pa koliko mu uza to trudnih godina treba provesti u nauci i neprestanu vježbanju dok iziđe savršen slikar, vrstan glazbenik — a kolikim je i to dano? Sam *Musarum sacerdos* on ne treba druge ponuke do svoje taštine, druge priprave do pera i crnila. Poznata su ti misterija kod starih Grka. Novi primljenik bio bi malo pomalo idući od najnižega do najvišega stupnja uveden u tajne toga bogočašća. I spisatelju treba najprije proći μύησις* a za njom dolazi ἐποπτεία **. On je svećenik misli, a misao je iskra božanstva, dakle — *odi profanum vulgus!*

* Uvođenje u misterije.

** Najviši stupanj u misterijama.

Otuda, što se spisateljsko zvanje tako zlo shvaća, dolazi da se oko te svetinje kupe zvani i nezvani, i da ni jednomu ni najprostijem poslu ne ima toliko prtljanaca i kvariposala koliko upravo tomu. I gdje takva zloporaba zavlada, te joj se za vremena odvažno na put ne stane, tu spisatelji, mjesto da se pojavljuju kao nove zvijezde na nebu, niču kao gljive nakon kiše iz zemlje. Tako je sa svakom, ma koliko uzvišenom zadaćom kad je dotaknu nečiste ruke samozvanika. Uzmimo kazališno-predstavljačku umjetnost, pa gledajmo kakvi su se uza one polubogove pozorišta, štono ih za njihovu savršenu umjetnost slavi i blagom obasipa sva Evropa — kakvi su se pokupili adrapovci i bankalozi, čeljad bez ikakve važnosti i cijene — pa se i oni zovu i drže za svećenike božice Talije. Istim načinom nalazimo pogrđene već spomenute cijenjene umjetnosti slikarsku i glazbenu. Iza leđa slavnim vještacima kojima se ime daleko spominje, a posao zlatom i dragim kamenjem važe, kakva se kukavna mazala i brundala po svijetu ne potucaju, a istim se imenom zovu. No još jedanput velim da nijednomu poslu nema toliko prtljanaca, i da se po nijednoj svetinji toliko ne przni, koliko po spisateljstvu. Zašto? — što nesrećom malo tko ne znade pisati. Tim načinom postaje ono, kao i slikarstvo, od umjetnosti zanatom. Jao selu u kom tko hoće popuje, tko hoće liječi, a jao narodu u kom svatko piše. Znamo ga, gdje pero ko šilo i igla hrani, knjige se kao roba prodaju, a tiskarne su im u pravom smislu tvornice; gdje je nestalo onoga nimbusa štono negda okružavaše knjigu i onoga plamen-vijenca štono negda resijaše kakono sveca glavu spisateljevu. No tada je bilo manje i jednoga i drugoga.

Ja, koji domovini svojoj dobro želim, molit ću se uvijek bogu da je i od drugih, a navlastito od toga zla sačuva. I kao što vjerujem u neodoljivu silu smišljena živa slova i u božanstvenu moć umna pera, tako želim da ne govori svatko tko govoriti znade, niti ne piše svatko tko pisati znade.

Al ne čini li se tebi da i kod nas od nekoga vremena nastaje spisatelja više negoli bi ih trebalo. razumijevajući, dakako, da ih valjanih mnogo biti ne može. Ne rađaju se svaki dan Cezari, a lje ni Ciceroni. Ja bih rekao da su i kod nas

neki ptići prije doba propjevali, a neki kojim to nije nikada ni suđeno bilo. Reći ćeš, ako se ptici prije doba glas otvorio, ili joj krila ponarasla, zašto da ne zapjeva, zašto da ne poleti? Nisam protivan; ali imade nekako u naravi svačemu svoje vrijeme. Treba se donekle hraniti iz majčinih usta, pa onda opet donekle tuđom mukom, dok dođe da možeš ti druge hraniti. Ne budi more lud! ne daj svoje papice dok je tebi nužda; a i neću je, zaudara mi na mlijeko. Kod nas se dosada slabo tko plaćao da piše; pa gle čuda! evo nas doskora dotle da će se ljudima morati plaćati da ne pišu. Sjećat ćeš se što pripovijeda naš Ciceron u svom govoru za Arhiju o jednom od onih pjesnika kojima iza svake koju zapjevaju viri poznata ona sljepačka: »daruj, rode plemeniti«. Takov jedan dođe u tabor rimskom Hayanau-u, diktatoru L. Sulli, te mu predade neku kukavštinu kojom ga slavljaše, ne znam zašto. Upravo se plijen rasprodavao, i diktator zapovijedi kvestoru da onoj gladnoj nesreći štogod dade, ali pod tom pogodbom da više nikada ne pjeva. Otud vidiš da je već negda trebalo mecenata i za one koji pišu, a valjalo bi da se toga okane.

Međutim, prije negoli dalje pođem, valja mi ispraviti nešto o čem sam se odviše općenito izrazio. Rekoh da se mladeži treba ustrpjeti, preranu pohlepu za slavom, koja se obično sramotom dovršuje, uspregnuti, te pero vježbajući se marljivo ogrizati, a ne već kao žezlom njim služiti se. No imade iznimaka! Englez Pitt bijaše mladićem ministrom najustavnije države u Evropi, a mnogi u šezdesetoj godini nije dalje dotjerao od pisara. Pompej isto golobracem vrhovnim vođom vojske, a mnogi sijedi brk nije u njegovim godinama dotjerao ni do kapurala. Nađe li se dakle koji *»Albae gallinae filius«*, te se prije doba prolupio: — neka iziđe, neka se pokaže; naše će brade pred njim poniknuti, naše sjedine poklonit će mu se; njegova slava i naša će biti. No da to nije tako lako moguće, uvidjet ćeš po onom što se zahtijeva od spisatelja. Imade stvari koje se jedino postižu »vremenom«, a u njem nema skoka — *»truditor dies die«*.

Tko kani biti spisateljem, moram ga prije svega pitati da li se valjano za to pripravio. Tko u boj polazi, valja da je

vješt oružju, inače će ludo izgubiti glavu; tko se bez valjane priprave pera lati, bezumlje će sijati, a sramotu žeti.

Znat ćeš pako, da imade dosta ljudi koji krov prije temelja grade i s repa mjesto s glave počinju, stoga se ne čudi ako li svoga budućega spisatelja prije svega natiho zapitam: »Reci mi, prijatelju, da li si proučio slovnicu jezika kojim si naumio pisati? Po tvom čestitom uvjerenju — za koje te hvalim — to ne može biti drugi negoli materinski — narodni. Pitam te dakle još jedanput, jesi li proučio temeljito slovnicu svoga jezika?« Što me tako gledaš? Ne čudi se, ne srdi se! Ne pitam te bez uzroka. Znadem ljudi koji se pri takvu pitanju pozivaju na žive slovnice. No tako se naučio i gavran graktati, i jagnje blečati, i svaka zvijer govoriti svojim jezikom; a koliko je svijesti u jednih, toliko u drugih. Ta pasivna nauka, taj besvjesni navičaj nije ni dovoljan za tvoj posao. Od tebe zahtijevam da se svjesnom djelatnošću u nj udubiš, te se najprije po pojedinim udima sve do najmanjih podrobnosti, a zatim po organičnom ustroju temeljito proučiš, rastavljajući ga vještinom vrsna anatoma i sastavljajući umjetnošću savršenoga graditelja. Istina je da se čovjek i bez takva znanja jezika spasiti, te i za ovoga života sretnim, slavnim i bogatim postati može. Stoga praktični sinovi današnjega vijeka ostavljaju mudro taj jalovi posao jezikoslovcima, držeći se one poslovice: dok se mudri namudrovaše, dotle se ludi naživovaše; no što tko rekao da rekao, temeljito znanje jezika nikomu nije od štete, a mnogomu bi bilo i od velike koristi; spisatelj se pako bez njega, kakono ni konjanik bez konja, ni pomisliti ne može, te pravo reče neki Francez:

»Sans la langue en un mot l' auteur le plus divin
Est toujours, quoi qu'il fasse, un méchant écrivain.«

Otuda, istina, ne slijedi da nema i rđavih spisatelja. Ima ih, i to dosta. No nije dostojan imena tko ne odgovara zvanju; niti je govor o onom, što biva, nego kako bi biti imalo. — Reći ćeš mi da i bez znanja teorije jezika i onih mikroskopičnih slovničkih i stilističkih tančina spisatelj može puno mudra kazati, a čitatelj silu dobra naučiti. I to je istina, no kao što je ljepša zdrava duša u zdravu tijelu, isto tako lijepa misao u lijepu odijelu. I u neskladno zidanu stanu da se prebivati, ali je ugodnije u ukusno načinjenoj zgradi. Što je arhitektura građevini, to je jezik misli. I po njem ću sudit o samom spisatelju. »*Le stile c' est l' homme*«; urednost i simetrična pravilnost sloga odgovara urednosti i simetriji duše; i kao što čovjek čedan neće izići med svijet u spavaćoj kapi i haljini i s papučama na nogama, a estetično čuvstvujući čovjek neće pometati po sebi odijelo bez svakog reda i ukusa: tako ni lijepo misleća duša neće moći podnijeti da svoje misli zaodije istom u kakvegod dronjke.

No reći ćeš mi: čemu toliko razgovora kad ti ja velim da sam jezik proučio, upravo kao što ti zahtijevaš?

Dobro, prijatelju, a ti stupi za korak dalje te stani na ovom stopuću. Odovud ti je poći. Biraj stazu kojom ćeš. Tamo — tamo! daleko — dokle oko ne dopire, čeka te nagrada. Uzalud ćeš je usput zgledati; okrenuo se kuda mu drago — na kraj ti je istjerati — tamo ćeš je naći. Ne biraj kuda je lašnje — svuda ti je teško. Cijena je slavi trud. *Τῆς ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν ἀθάνατοι.* Tko od mlina bježi, i od žita bježi, rekoše stari; tko se hoće vatre nagrijati, valja mu se i dima nadimiti, riječ je kod naših. Biraj! — Pitaš me kuda je put na Parnas? Čezneš dakle za pjesničkom slavom. Eno ondje — preko oblaka! Okušaj jesu li ti ponarasla krila, jesi li vrstan poletjeti u tu visinu. Tud se nogom kuda stati nema; to nije put ni za pješaka ni za konjanika. Ima konj koji bi te ponijeti mogao — i taj krilat. Pazi dakle, da mjesto njega ne sjedneš na kakvugod kljuverinu — jer si s njom ostao na zemlji. Ili da ti ne govorim u slikama, pjesnik valja da je nadahnut onim božanstvenim duhom štono ga uzdiže nada sve što je zemaljsko; to je Pegaz — taj krilati konj. Iz pjesnika bog govori, i zato ga Plato zove tumačem i sinom božjim, a Ovidio pjeva:

»Est deus in nobis, agitante calescimus illo,
Sedibus aetheriis ille venit.«

Otud mu i obično ime proroka — vates; a mogao bih ti ih nabrojiti i više. No čemu? Vidiš da pjesnik nije običan čovjek; da nije svakomu njim biti dano; da valja biti ljubimcem

bogova; da se treba roditi, a postati da je vele mučno, da ne reknem baš nemoguće. Komu se Melpomena nije nasmijala u zipci, možebiti da mu se podobri poslije. Duh čini pjesnika, a ne ona kukavna krpnja riječi. Tko se nije napio iz svetih izvora Aganipe i Hipokrene, zaudara mi izdaleka po žabnjaku zemaljskom. Promisli dakle dobro, prije negoli si poletio, da ti ne bude kao Ikaru, sinu Dedalovu. Prokušaj se do dna duše, vidiš li da ne možeš gore, a ti ostani dolje. I ovdje je slavi prilike. Onamo su traci na sve strane raspršeni, a ovdje na malo prostora stegnuti; usredotočeni sveznalica o svačem govori i piše, a sve mu je kao ljuska šuplja oraha.

Treba i pješaka. *Oratio pedestris,* kao što je zvahu Rimljani, ili proza, leži kod nas još sveudilj na ugaru. Sve hoće da bude pjesnikom. U najbogatijim evropskim književnostima nije ta struka tako bogato zastupljena kao kod nas. Ako li pako te jednostranosti ne možemo pregorjeti kod one zlatne dobe klasičnoga pjesništva, kako da ne budemo ozbiljno zabrinuti za stanje naše knjige danas gdje su i valjani pjesnici mnogo rjeđi. Narodni Parnas napučili su nam bez broja nadripjesnici i stihokrpi, te ne moguć im se dignuti u vrhove, gmižu po obroncima, i već je došlo do toga da bi trebalo upravo dignuti lov na te kreštalice, futavce i ose, štono nam svojim krečanjem i zujanjem kvare užitak rajskoga sklada nadahnutih pjesama venuzinskih labudova, lezbičkih slavuja i keoskih cikada, združena nebotresnim romonom žica višega pjesničkoga zbora, i svojim krilima zastiru, poput štetonosne gamadi, sjajuće u visini sunce; a na polju razriješena govora nisu učinjene bi reć ni prve zakopine. Pođemo li tražiti uzrok toj nevolji, naći ćemo ga začudo upravo u bjeganju od ozbiljna posla, težnji za jeftinom slavom. Svatko hoće da se prstom za njim pokazuje: *hic est!* — a ovo mu se čini sredstvo najlašnje, put najpreči. Dok je vijeka i svijeta, ostat će pravomu pjesništvu vrijednost ujamčena, štovanje osigurano, i bit će kao što je oduvijek bilo, dar rijetkih izabranika Muza. No gdje svi pjevaju, tud je siguran znak da narod ozbiljnosti života još shvatio nije. Tim se i kod drugih počinjalo. Pjesništvo označava djetinjsko, a proza muževno doba naroda. A mi valjali bi da smo već odavna ispjevali i da se latimo ozbiljnijega rada. »Ženi ga da ne pjeva«, veli se kod nas; ženi ga da se prođe obijesti i lakoumlja; jer kad padne sljeme na tjeme, kraj je svakoj pjesmi. I nama je evo palo sljeme na tjeme, gledati nam je kao narodu da se okućimo; a kuća je briga; a tko od brige pjeva, mahnit je. Bit će, rekoh, i nadalje tko će nam pjesmom život sladiti; ali manimo se da svi pjevamo gdje nam je raditi. Ta ozbiljnost života izražava se u prozi. Tko dakle ne osjeća u sebi osobita zvanja, osobita dara božjega: neka ne bude stričakom, nego neka pristaje uz mrave. Evo ti dosta staza za pješaka, za muža istine i ozbiljnosti. Ako ti nije suđeno biti pjesniku, ne otimaj se; prosto ti je biti mudracu, povjesniku itd., no i to ne po volji, nego po sklonosti i sposobnosti. Biraj dakle trijezno i razborito, kao što se bira stališ života.

No velim ti, biraj jedno; *non omnia possumus omnes.* Ne velim predmet, nego struku. Bit će ti dosta rada svega života. Bolje je biti savršenu u jednom negoli polovičnu u mnogom. Ne hlepti za slavom sveopćega genija. Enciklopedično znanje mnogo ne vrijedi. Drukčije svijetli svjetiljka u tijesnoj sobici negoli pod vedrim nebom. Malo ih je koji bi bili savršeni u dvojem, u trojem — a u svem nitko. Cicero bijaše dobar govornik, a rđav pjesnik; Virgilio slavan pjesnik, a valjda nikakov govornik.

A kada si izabrao što misliš da će ti najbolje prijati, onda — »piši«! — Bože sačuvaj! uči se! I to svom ozbiljnošću, svim naporom sila da predmetu i opseg iscrpiš i do dna da ga pronikneš. Ne staj na pol puta; tjeraj na kraj — tamo te čeka nagrada: slava; a da ona bude potpuna, treba da ti je i posao potpun. Il budi kovač ili ne gari ruke.

To postignuvši, otari znaj s čela, odmori se, pa stupaj dalje. Izaberi predmet. Ne piši o svačem najedanput; to rade sveznalice — neznalice što ne znadu, krpajući drugim što znadu. O tom predmetu zrelo i zadugo razmišljaj da ne bude nedonošće. I majka nosi dijete pod pojasom i koka jaje dok ne bude na tom doba — da se rađa, da se nese. Ne trgaj jabuke dok nije dozrela. Svud ga sobom nosaj: s njim lijegaj, s njim ustaji; s njim na prošetnju izlazi, te kao i trudna maj-

ką ne zagledaj se u svašto; duša i srce ljudsko jest živi svjetlopis, i u tinji čas svašto će se na njima otisnuti.

Imajući tako *rem potenter lectam, provisam*, sada već možeš — »pisati«! — ne, u pisanju vježbati se. To je drugi posao. Učio si se ne da pišeš, nego da uzmogneš pisati. Najslavniji govornici, najvieštiji igrači vježbaju se, ne učeći se već stvari samoj, nego načinu kako im valja glasom mijenjati, kretanje tijela udesiti, da djeluje, da uvjeri, da raspali, da srdžbu, milosrđe i druga čuvstva i strasti probudi. Ta umjetnost nužna je i učitelju; a što je spisatelj? Vidim te neustrpljiva; smrdi ti vranilo, zanjušio si tiskarsko crnilo. Ustrpi se. Bolje je počekati negoli se osramotiti. Dok ti se prvi listak tiskalom posveti, valja nešto i košu žrtvovati. Slavni pjesnik Eneide, kojega nam se taj neumrli umotvor prikazuje kakono veličanstveni hram od najuglednijeg mermera, poskladana u slici mozaika divne raznolikosti i ljepote, te mu se punim pravom diviše i dive svi vjekovi — htjede ga, kako nam pripovijedaju stari, sažgati i zauvijek uništiti, što mu se činjaše da nije još dosta izglađen, ispravljen. On se s onakvim djelom ustezaše izaći pred svijet; a tebi je žao žrtvovati nekoliko prvenaca još nevješte ruke. To je upravo nesreća našega vremena, što je nestalo onoga nimbusa koji je negda okružavao tiskano slovo. Nestalo je one čednosti i bi reć religiozne bojazni kojom je negda mladež sama sebe od prerane javnosti osobito na književnom polju usprezala, i za tom slavom koja se danas na juriš otima samo u potaji uzdisala. Vježbaj se dakle marljivo; imaš o čem, a imaš i po čem. Kako mi se čini, naumio si prigrliti ljeposlovnu struku. Tu imadeš uzora, i to vječitih uzora, o kojih su se uzgojili veleumni svih vremena. Od opće priprave koju si sobom ponio iz škola nemoj ničega posve zanemariti; ne znaš gdje će ti dobro doći. Ali jedno ti osobito preporučujem, a to je klasična književnost starih Grka i Rimljana, bogata sadržajem i izvrsnom formom, zlatne jabuke u srebrnim ljuskama. Ako je istina što veli Herder: »Tko mladeži pod kojom mu drago izlikom istrgne iz ruku djela starih pisaca, ne može tu štetu ničim nadomjestiti« — kako da ne osudim onoga koji je to blago, već stečeno, sam povrgao. Tko toga blaga ne poznaje, taj će umrijeti, a prave ljepote ni

vidio nije; tko na tim vrucima duha ne okrijepi, taj ništa velika proizveo nije. S ta dva stabla urezani su cjepovi kojima se oplemenjivao duh svih vremena. Sve i današnje književnosti hrane se još, kao što netko reče, mrvoljicama te božanstvene gozbe. Svaka i najbolja stvar imade dakako svojih hulitelja. No napadači staroga klasicizma ili su pokvareni sinovi današnjega vijeka, kojim je najviši ideal puna kesa i mastan lonac; koji bi sva pismena pretvorili u brojeve, sve knjige u računice, a sva učilišta lijepih znanosti u tvornice; ljudi koji *crasso obducti sensu nil praeter corpora norunt;* ili su pako slijepi suci o bojama kojim bi se moglo reći jedno: *ignoti nulla cupido*. Ja ne znam kojim pravom takva čeljad može govoriti ob onom čega ne poznaje i čega se nikad okusila nije. To imenito valja za grčki jezik, koj' se tek u novije doba kod nas nešto malo udomio, i mladež ga voljeti počela, a već evo barbarstvo podiže svoj glas proti njemu. No hvala bogu nalazi mu se zaštitnika, i to takvih kraj kojih mu se nije bojati da će propasti. Ne slušaj ni onih koji ti zavide neposredan užitak te duševne slasti, te te upućuju na prijevode da ti tobože vremena prištede. Mjesto mene neka ti odgovori čovjek nepristran, glasoviti sjevero-amerikanski pravnik Story: »Prijevodi naliče rukotvorenim ružicama... Kao što se po žuborećoj rječici sudi o silnom šumu mora, a u jutarnjem sumraku naslućuje potpuna svjetlost dana, tako se iz prijevoda poznaju stari klasični pisci.«

Pri toj vježbi valjat će ti potražiti starijega koga prijatelja, Kvintilijana, koji će, razgledavši posao, iskreno ti reći: *Corrige sodes hoc et hoc.* I to mnogo vrijedi — više očiju više vidi.

Tako spremiv gradivo i uvježbav se u građevini, možeš se u ime božje latiti posla i — pisati. Pri tom se pako drži slijedećih pravila.

Ne misli da ti valja mnogo pisati. Piši malo, ali valjano. Zadovolji se slavom vrsna spisatelja, a ne traži uza nju i onu Terencija Varrona. Ne broji svezaka, nego im važi sadržaj. Malo ih je kojim je dano i jedno i drugo. Pohlepa za množinom mnogoga je zavela i pribavila mu mjesto časna imena pisca pogrdno ime mazala. Napast je velika. Treba se obuzdati.

Od uredne naslade postaje kod mnogih bolest koju bih ja nazvao skribomanijom — svrab neka za pisanje. Toga se čuvaj i misli da će na primjer Čengić-aga slaviti, i koliko je malen, svoga pjesnika, dok je naroda i knjige narodne, te služeć *aera Sosiis,* preživjeti mnoge folijante koji će poći putem svih rđavih knjiga *»in vicum vendentem thus et odores et piper et quidquid chartis amicitur ineptis«.*

A da ti ono što pišeš bude valjano, ne vjeruj nikada prvoj ruci. Savršeno ništa se ne rađa, nego postaje. Kada si spis dogotovio, spravi ga za neko vrijeme, neka počiva. Tada ga opet uzmi i pregledaj, te ćeš jamačno već prvi naći dosta čemu će trebati ispravaka. Opet ga sahrani i za neko vrijeme budi mu po drugi put Aristarho; i tako više puta: *nonum prematur in annum.* I drugi su, te veliki pisci tako radili. Za Virgilija kažu da je svoja Georgica pisao sedam godina, a za Isokrata da je na jedan svoj govor potrošio ih deset. Tako i iz lošijega posla mora naposljetku izići djelo izvrsno. Gle, što veli neka basna. Međedica okotila međeče, ružno da se ne mogaše pogledati. I bojeći se da joj se ne bi rugale druge međedice što je omeđedila takvu nakazu, ode k svojoj susjedi vrani i zapita je: »Što ću, kumo, od ovoga čuda? dođe mi pa bih ga razdrla na komade.« »Nemoj, ako boga znadeš« reče joj vrana; »vidjela sam ja i više njih u takvoj nevolji! već hajde pa ga liži što više možeš; pa ćeš vidjeti da će izići međeče lijepo i pristalo da te neće biti stid s njim.« Međedica je u tom posluša, pa stane čedo lizati, i domala bude puno ugledniје, i naposljetku se učini od njega lijepo momče međeče. Onda ode pa vrani lijepo zahvali: »Hvala ti, kumo; da ne bi tebe, bila bih zlo počinila, dijete zadavila; a ovako sad uživam u njem.« — Nauk ti se sam kaže.

Još nešto glede jezika. Kada sam te ono prije spisateljske radnje riješio daljnjega računa o toj tački, nisam mogao više misliti, nego da si proučio slovnicu i da si se opskrbio s dovoljno, ali još neuređena, razbacana gradiva. Sada pako, pošto si se latio pera, moram te opomenuti i na valjanu porabu toga gradiva, i to ne bez uzroka; jer sam opazio da se od nekoga vremena jezik upravo s te strane počeo nemilice kvariti i natrag udarati. Ta opomena valja osobito za one koji pišu

prozom; jer kao što znaš: *»pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas«.*

Mladeži je već nekako prirođena težnja za novim i neobičnim. U stvarima koje su po svojoj promjenljivosti podvrgnute zakonima mode budi joj to prosto; ali jezik nije odijelo, te imade svoje stalne zakone, po kojima se samo razvijati može, ali samovoljno preinačivati ne smije. Osim gramatične i sintaktične hoće se i leksikalna i stilistična pravilnost. A tu pravilnost postignut ćeš pazeći pomnjivo na stalnu porabu govora: *»Consuetudo certissima loquendi magistra, utendumque plano sermone ut nummo, cui publica forma est«,* veli Kvintilijan. Sastoji pako pravilnost, o kojoj je govor, u tom da za sve što hoćeš da izraziš biraš čiste i obične, naše oblike, riječi i izraze, a da se kloniš neobičnih, tuđih i nevaljalih. To je za naš jezik tim važnije što se istom razvija; te svakomu našincu mora biti do toga da se već spočetka ne uvlači u nj, što bi se poslije i onako trijebiti moralo: tim više što, kao u fizičnim bolestima, tako i ovdje lijek sporije djeluje negoli bolest. Što se tiče čistoće: kod nas, zaokupljenih tuđim uplivom sa svih strana, teško je, istina, otresti se najedanput svih barbarizma: germanizma, latinizma i talijanizma; ali nakoliko se može, da što nije odmah, bude po vremenu. A glede neobičnosti, ne treba nam se toliko čuvati, koliko ne tražiti je, i odreći se taštine i afektacije. U tom osobito moram prigovoriti nekojim mlađim piscima koji, uklanjajući se onomu što je obično, te hvatajući po svim zakucima novo i neobično, padaju više puta u najveće nespretnosti, kujući riječi proti svakoj analogiji i naravi jezika, zatim dajući pojedinim, slabije poznatim značenje koje nikada imale nisu, ili ih spajajući gdje jedna s drugom ne idu. Težnji za novim proizilazećoj, kao što rekoh, ponajviše iz mladosne i zavremene taštine i afektacije, protivno je sistematično navlačenje na staro, također neobično. Takva težnja zastupana je kod nas već čitavom školom, te se ne smije ignorirati, i tiče se ponajviše forme, premda gdješto i kvari jezika. To nije ništa nova. Eno nam kod Rimljana Sallustija sa svojim arhaizmima, eno nam satirika carevske dobe. Kod pojedinih ljudi može se to nazvati kapricom, za razliku od neznanstva; a gdje uopće

zavlada, pokvarenim ukusom. Kako mi dakle sudimo o tom; mi porabu govora postavljamo za načelno pravilo. Tko misli da tim zakonom nije vezan i pokoravati mu se neće — slobodno mu je; i mi ćemo ga držati i za originalna i za veleumna spisatelja, i za sve, samo ne za uzorna. Možda ćemo mu se i diviti, ali ga ipak nasljedovati nećemo. Ako se i kod nas ukaže koji uman sudija, kakov Pollio, naći će i on jamačno za naše Sallustije shodan označaj, kao što su i Rimljani naši za svoga — *obscuritatem Sallustianam.*

U našim okolnostima nastaje, istina, često nužda kovati nove riječi. No to neka ne bude posao svačiji, nego vještaka: *nova non sine quodam periculo fingimus,* te neka biva po analogiji i prama naravi jezika.

Ako se napokon uvijek i u svim razvijenim literaturama razlikovao slog prozaički od poetičnoga, to bi valjalo da se ni kod nas ne miješa jedno s drugim. A to ne biva. Tu mladež opet hoće da sve cvijećem kiti i resi i pada u onu manu štono joj Grci bjehu nadjenuli ime κοινισμός. Ozbiljnu mužu ne dolikuje kitnja; dosta mu je ako je ukusno naredan i čist. Strogo dakle u pisanju luči ono što je poetično od prozaičnoga; ili, bolje rekavši, ne miješaj jedno s drugim. U prozi reci hljebu hljeb. No o tom, ako ushtiješ, drugiput više.

A U G U S T Š E N O A

NAŠA KNJIŽEVNOST

Zaista će se svaki pošten Hrvat veoma smutiti videći kakva nam je u taj par naša književnost. Ma bio kako velik rodoljub, bio kako velik optimista, to se neće smjeti oteti istini, da nam knjiga do rijetkih iznimaka čami u mlitavilu i mrtvilu, da gotovo sve što se dandanas u Hrvata piše nije od velike cijene za duševnu emancipaciju našega naroda! Koji je tomu razlog? Ima razloga kojima mi krivi nismo, pa im se tako lako othrvati ne možemo; no imade i takvih koji u nama stoje; pa se časomice na nemalu štetu našega duševnog i družnoga života povraćaju. Prvih se nećemo ticati, jer svatko ih znade, no govoriti nam je dvije-tri o drugima. Glavni naš grijeh, koji nam se dosljedno u svoj povijesti našega naroda javlja, jest vječita nestašnost. Ima tu časova gdje je narod listom planuo, najčišćim i najplemenitijim žarom se ushitio i veleljepna djela počinio, kojima ćeš katkad u inih naroda zaman ravna tražiti. No imade pri tako sjajnim zgodama i crnih časova, gdje sve pada u mrtvilo, gdje prvašnjemu ushitu ni traga nema, gdje će i plemeniti rodoljubi ovu nemarnost sveopću gorkim posmijehom pratiti, dok koja silna inicijativa sav narod opet do plamena ne uspiri. To valja u politici, u družnom životu, to valja za naše narodne zavode, a najpače za našu knjigu. Mi znademo do koje živosti, do kolike radinosti znameniti događaji ilirske dobe naš narod uznesoše. Kako su nove misli sav naš život, sve naše odnošaje probijale, kako se tu pisalo na takmu; no mi znamo kakvi smo bili kad nas je iznenada tuđa, donekle Hrvatima neznana nevolja prikvačila, kako su se svi zlatni sanci o crnoj istini raspršili, kako se sve sleglo i obumiralo, kako je silna četa pisaca ilirskih spala na šaku ljudi, pa kako je

opet tuđinstvo nemilice među nama haračilo. Kako smo g. 1860. uskipjeli i navalice na rad se dali, tako je suha donle knjiga počela lijepo listati, toga ne treba natanko spominjati; kako je ovo vrijeme po nas jalovo, i po knjigu neplodno, to svatko znade. Ono nesretno kolebanje biva istinabog sve slabije, misli sve jasnije, jer nas zle godine boljoj pameti nukaju, no prestalo nije, nit će prestati, dok ne nestane drugih nevolja. Stoga boluje naš narodni život, stoga i boluje knjiga naša, koja bi narodu imala mezimicom biti. Naš život donekle ne bijaše nalik sjajnoj zvijezdi kojano tvrdo i stalno s neba sjaje, nego zvijezdi bludnici koja tek katkada se sjajna oku javlja: naša knjiga donekle nije probila sve živce našega naroda i družini mu život redala i odgajala, već je izim političkih listova bila tek preživanjem samih pisaca. Stoga joj i nema tvrda korijena, stoga može čovjek lako razumjeti sve one pozivnice-jadikovice naših beletrističkih listova, gdje općinstvu podvikuju: »Pomagaj, jer inače propadoh!«

Reći će mi možebiti tkogod da sam pesimista, da sve crno vidim. No na to je lako ukratko odgovoriti. Uzmi u ruke popis svih knjiga što su lanjske godine ugledale bijeli svijet, pa će ti se brzo lice smrknuti sred onoga praznila naše književnosti. Jedan samo pojav probudit će u tebi radost; mada i ne bude bilo godine 1864. nikoje druge hrvatske knjige tiskane do te jedinice, hrvatska književnost imala bi se čim dičiti! Ta knjiga je naš vrli »Književnik«! Slavni pokojnik Vuk Karadžić, probrav prvi svezak »Književnika«, čestitao je Hrvatima što su tako daleko dospjeli. Mnogi su već i otprije snovali i redali strogo znanstveno gradivo; no tako lijepo, tako ozbiljno ne pojavi se znanost Hrvatima u hrvatskom ruhu nikada prije! Stoga možemo reći da je »Književnik« početkom složna znanstvena rada u Hrvata, a mi mu želimo od srca da dugo potraje, jer on nije samo učitelj naroda, već i ljut stražar proti nametništvu diletantizma koji je osobito *in historicis* i *philologicis* donekle cvao bujnom koprivom!

No ljuto bi se čovjek prevario kad bi mislio da je to, za da se sada otmemo lijepoj literaturi, dosta onoj struci koja do malo iznimaka sačinjava našu književnost.

Već otprije spomenuh da nam knjiga ne djeluje na naš socijalni život kako bi trebalo. Ja mislim da je upravo u svem našem razvitku i pokretu socijalni momenat najvažniji. Dok nam ne bude seljak obraženiji, dok se duh narodni ne uvriježi ne samo u svakom gradu, u svakom uredu i u svakoj školi već upravo i u obitelji, koja je pravi temelj i narodnoga i državnoga života, dotle nema ni razgovora krepku, složnu narodnom životu!

Zadaća, osnažiti i utvrditi narodni život, ide upravo popularnu, poučnu i zabavnu struku književnosti.

Strogo znanstvena struka ne djeluje nikada tako neposredno, tako intenzivno na sve socijalne krugove, ona ostaje vazda manje-više svojinom strukovnjaka; da se i šire općinstvo ponešto dirne, tomu se hoće upravo visoke civilizacije, koje dakako u nas još nema.

Osobito su znamenite ove struke u onih naroda koji su nakani stvoriti *samostalnu civilizaciju,* da sačuvaju svoj individualitet proti tuđemu uplivu. Kod takvih naroda mora da je književnost tendenciozna.

Najsjajnijim nam je u tom primjerom književnost poljska.

Svi tjemenjaci poljski, kao Mickiewicz, Krasinski, Kraszewski, Slowacki, Zaleski itd. pisali su i u pjesmama i u prozi tendenciozno, a treba li dokazivati koliko ti ljudi tim blagotvorno djelovahu na poljski narod?

I najmanja knjižica, pisana za poljsku djecu, odiše poljskim duhom, budi poljsku dušu!

Takve tendencioznosti treba osobito u nas.

Da još nismo uredili kuće kako treba, da naš pokret stoji na slabim nogama, osobito kad pomislimo na gotovo besprimjernu nemarnost našega općinstva naprama našoj knjizi i novinarstvu hrvatskomu, poznate su stvari.

Razvraćenost i nestalnost naših okolnosti imade istinabog svoj razlog u naglom, nenaravskom probudu našem, ali pokraj svega toga dalo bi se ponešto bolje raditi nego što se žalibože sada radi, o čem govorit ćemo drugi put.

Rad književni u nas izim strukovnjačke znanstvene radnje morao bi udariti dvojim putem. Prvo bi naši pisci morali gledati da se popularnim spisima privlači u kolo čitalačkog

općinstva naš, u tom obziru toli zanemareni puk. U puku stoji prava sila naroda, on je od svega naroda najviše spojen sa zemljom, a bude li u njega obrazovanja i samosvijesti, ni sve sile svijeta neće narod krenuti s puta kojim udariti mora; zaman su sve tuđe spletke, zaman svi vanjski pokušaji da navuku narod na svoje — on stoji tvrdo ko dub, jer je dubu silan korijen, a taj korijen je puk!

Intelektualne razlike među pojedinim krugovima društva neće nikada nestati, ali ona ne smije tako silna biti ko što je to u nas. Svi krugovi društva moraju biti spojeni tako da se napredak i razvitak proteže ne samo na kaputaše neg' i na čohaše, a bude li sav narod jedna cjelina duševna, tko će mu braniti napredak, ma i kako nezgodno vrijeme došlo? Najbolji primjer su nam u tom Česi.

Veli se, dakako, kad bude više škola, bit će svega. Istina je to: bit će bolje. Ali i to mi se mora dopustiti, da od puka ipak jedna strana čitati umije, i da bi u onim školama što ih sada ima trebalo za mladež takvih spisa. A šta da onda puk čita? Za ratara bi bio naš izvrsni »Gospodarski list«. A šta više? »Šoštar«, »Osiječki i požeški koledar«? Kršna i silna im štiva! Kušalo se za to koješta, al' badava. »Prijatelj puka« god. 1848. bio je anakronizam, a naše društvo za popularne spise šta je, šta radi? Bog bi znao! — Teško je to, da, najteže pisati za puk, a mnogi, koji bi imali za to žicu, misle da to nije vrijedno, da tijem ne možeš izaći na glas ko literat, zato će mjesto kratke kronike za puk radije veleučenu disertaciju »O slavenstvu Tribala«, mjesto poučne kakve povjestice tursko-romantički galimatias u formi pripovijetke napisati. To je dakako predsuda, ko što ona da pučki učitelj imade manje zasluga nego sveučilišni.

Dva čovjeka među našim književnicima imadu bar izvrsnu žicu za tu struku: Frane Kurelac, i onako najbolji hrvatski prozaista, i Janko Jurković. »Đoka« u »Fluminensia« i »Tri lipe«, to su stvari za puk, to će ga dirnuti. A tako bi se htjelo da pišu i druga gospoda pisci, osobito svećenici, a prije svega da pišu izvorne stvari, što se tiču života, mana ili predsuda našega naroda, to će više koristiti neg' Šmitovi, Hofmanovi prijevodi, više neg' »Babica« Němcove, jer to pre-

sađeno voće ostaje uvijek tuđim, ma kako fino cijepljeno bilo. Govorio sam tu dakako samo o jednoj struci, al' to valja za svaku. A puk će zaista rado prigrliti što se njega tiče, o čem vidi da je samo niklo, da je to zrcalo njegova života. Ima za to primjera veoma zanimljivih u historiji naše literature. Baš u ono doba kad je knjiga naša tako reći obumirala, postalo je začudo najviše onih knjiga što su ih puk i niži zanatlije prigrlili.

Nije to baš biser naše književnosti, al' su to najpopularnije knjige. Eno vam Relkovićeva »Satira«, Kačićeva »Razgovora«, eno vam u kajkavskih »purgara« kronike stoljetnoga koledara, »Grabancijaša đaka« i »Diogeneša«. To su spisi u nas u pojedinim predjelima najpopularniji, a to zato što su jednostavnim jezikom i baš narodu po žici pisani. U tom svakako treba početka, i to ne kojekakva, gdje se danas izdade knjiga, a poslije godine dana kaže društvo što ju je izdalo da ne valja. Cijela društva svakako mogu uspješnije raditi nego pojedinci. Ne bi li se mogla naša Matica, da joj krvca opet nešto oživi, dati na izdavanje popularne enciklopedije za puk, u veoma jevtinim svescima? Ne bi li barem mogla raspisati nagradu za pučku hrvatsku kroniku sa slikama i povjesnicu popularnu, dakako drukčiju pisanu nego što je Tkalčićeva kompilacija? Takvu bi i gospoda čitala.

Drugi put da naša knjiga narodu u život segne jest beletristika, tj. novelistika i pjesništvo. Naša novelitika? Jao i pomagaj! Kad čovjek poznaje ponešto hrvatsku i srpsku povijest, gdje mu se javlja toliko zanimljivih zgoda, toliko sjajnih glava, kad motri naš sadanji tako bujni i raznoliki život, a kad gleda naše izvorne pripovijetke, kako da mu je onda pri duši? Mnogo toga nemamo, a što imamo, do malo iznimaka je cigli korov. Da znadu drugi ljudi za to gradivo, glave moje, ako ne bi o nama cijele »Leihbiblioteke« romana i novela pisali. Ili zar nije sramota da su gospoda Dudevant i Alfred Musset o našim Uskocima, Herlossohn o Crnogorcima novele pisali, da Düringsfeldova dalmatinske pripovijetke sastavlja, da je Chocholoušek jugoslavensku historiju novelistički izradio, a mi? Ništa te ništa.

Otkad se Bogović novelistici iznevjerio, nema pripovijetke spomena vrijedne.

Nikolić bi možda za to imao žicu, al' drven jezik i svagdanje sentimentalne fraze po njemačkom kalupu ne dadu da mu kličica izađe na svijet. Glavni pako grijeh u naših pisaca jest što ne umiju ili neće birati zgodna gradiva, te mjesto novelističkog obično uzmu epički čin. Ta svatko znade da dvije trećine naših izvornih pripovijesti pričaju o turskom ratu. Dakako, učenje je drugih dijelova naše povijesti mučnije, tu se moraju lica i kulturno stanje tačnije crtati, tu nisu dovoljne fraze »o časnom krstu i slobodi zlatnoj«. Ova nemarnost za našu povijest, za ćud i historički razvitak naroda, nukaju naše noveliste da grade svoje pripovijetke i spletke po tuđoj šabloni, da mjesto oštra crtanja lica opisuju sto puta sunce, mjesec, zvijezde i sve kreposti nebeske frazama hrvatskom uhu groznima, riječju, sva pripovijest nema ništa tipičkoga, te se mogla zbiti prije i u Tatariji i Tunguziji nego u Hrvatskoj. O romanu neću ni govoriti. »Požeški đak« je pripovijetka za mladež a ne roman. Vi ćete mi opet reći da sve kudim, a ja vam kažem šta biste na primjer preveli Nijemcima il' Francuzima, da za našu novelistiku pitaju? Odgovorite sami. Prijevodi tuđih pripovijesti nisu mnogo bolji.

»Neven« i »Pozor«, pokojnici blažene uspomene, valjano su doduše u toj struci radili, i izbor i jezik prijevoda je bio čestit, ta tu su radili Vežić, Trnski, Veber, Jurković i fino pero našega Jose Miškatovića. Moramo i žaliti, što g. dr. Jak. Užarević, osobiti vještak našemu jeziku, usteže pero svoje našoj knjizi.

No sad je većinom izbor predmeta za naše općinstvo posve nespretan, ili je jezik dozlaboga rđav. Navest ću vam primjer. Šta će hrvatskomu općinstvu južnoamerički roman »La Gitana«, il' zašt' se Hrvatima vrsni roman »Ledena palača« od Lažečnikova iz njemačkog rđavo preveo? Nam se hoće štiva što je našemu narodu bliže po ćudi, što će na nj djelovati, jer romani i pripovijetke ne pišu se samo za to da se »Leihbiblioteke« napune, ne čitaju se samo zato da se vrijeme prikrati.

Al' mnogi naši prevađači, ne poznavajući čestito nikakve literature, prevest će prvu novelu koju im je slučaj u šake namjerio.

Toj gospodi bismo uopće preporučili i to da marljivo uče narodne pripovijetke, da im pero bude malo čistije.

A sad pitam, kako hoćete da nam djevojke budu narodne, kad nemaju šta čitati u hrvatskom jeziku? Il' ćete im možebit »Gospodičnu Clairon« ili znamenito djelo »Pravda uspije« dati? Ako to, onda si propo, hrvatski narode!

Valja nam jošte koju reći o našem vilovanju. Da — pjesništvo imamo. Mažuranić, Preradović, Trnski bili bi ponosom svakomu narodu, »Čengić-aga«, »Prvenci«, »Krijesnice« resile bi svaku književnost. O mlađem naraštaju nije lako govoriti; taj se tek razvija. Zasad još junakuju na vilinjem mejdanu sve stariji književnici, a prije svega Trnski, komu u hrvatskoj lirici para nema. A noviji plodovi? Teško te preteško bi bilo literarnomu povjesniku karakterisati novije pjesništvo. Jedni pjevaju po narodu, veleći da je i pjesnik n a j v r s n i j e hrvatske pjesme, tj. »Čengić-age«, udario tijem putem. No nije ga još majka rodila, koji će se dokriliti »Čengić-agi«, a pjesnici po čistoj narodnoj žici obično nasljeđuju vanjski lik narodne pjesme ne mareći toliko za nutarnje krasote narodne vile, te raspinju svoje plodove u omašan niz deseteraca.

Takve podože pjesme naše općinstvo slabo čita. Sve novije, tj. mlađe pjesme većim su dijelom il' domorodne il' ljubezne. Historička balada, koja bi u ovo doba najzgodnija bila, slabo je gojenče hrvatske vile. Narodne pjesme povode se većinom za uzorima ilirske dobe. Al' to je upravo anakronizam. Što je onda silno sve živce razigralo, sve duše ushitilo — danas je često već puka fraza. Erotičkim pjesnicima bi imale »Krijesnice« služiti za uzor; tu je domorodna žara i žive ljubavi, a kraj toga upravo čiste pjesničke žice. Samo takve pjesme mogu i na narod djelovati.

O dramatici reći ću koju veću u članku »Naše glumište«. Pisao sam tu samo crtice, htio sam samo natuknuti kako bi se naši pisci imali obzirati na općinstvo, djelovati na narod, jer množina štampanih, al' nerazrezanih knjiga na domorodnoj polici ne čine jošte žive književnosti. Naše literarne historike pako molim nek pišu više o književnoj povijesti, ali ponešto više o stvari, manje o pukoj slovnici. Bilo bi već vrijeme, a »*Književnik*« je tomu zgodno mjesto.

O HRVATSKOM KAZALIŠTU

I

Dosadašnji odbor narodnoga hrvatskog kazališta svršava svoje trogodišnje djelovanje, te je već uzvišenom kr. namjesničkomu vijeću predložio neka po smislu pravila kazališni odbor obnovi. Kako čujemo, latila se spomenuta oblast zbilja toga posla, i tvrdo se nadamo da ćemo zakratko nov odbor za slijedeće tri godine pozdraviti.

Nama je ovaj narodni zavod veoma mio, jer je za uzgajanje naroda od neprocjenjive važnosti, od veće nego što je mnoga gospoda nevještaci, koji su upravljali prošlih godina tim zavodom, i shvatiti mogu; mi smo taj, uslijed nemara jošte slabašni zavod, pozorno pratili, i više puta svoje iskreno mnijenje o njem kazali. I sada, uoči odborske obnove, dužnost nam je koju o njem reći, a mi ćemo izjaviti svoje mnijenje pošteno — očito, ne mareći za psovke kojim se imamo za to nadati od nekoliko iskipjelih veličina koje su kao trapovijesne pijanice iz sna na nas skočile kijačom, kad smo dirnuli u njihov olimpički mir, te stali dvojiti o njihovoj estetičkoj nepogrešivosti. Dužnost nam je, velimo, reći koju o narodnom kazalištu jasno i glasno pred čitavim narodom, jer nećemo da se djelovanje toga zavoda ograniči, kao kod većine naših narodnih društava, na pusto sastavljanje zapisnika već da od njega narodu živa korist bude; jer nećemo da ljudi koji u zbirku dramatičnih petrefakta spadaju taj zavod sa sobom u trulež zavuku. Mi to možemo punim pravom kazati, kad narod za jednu sezonu od pol godine, gdje se samo svaki drugi dan igra, — gospodo, hrvatski narod — 20.000 for.

troši, smjet će valjda i prepokorno pitati na što se ti novci troše i kakva je korist od njih narodu.

Prestalo je stranom i prestat će zakratko posve ono vrijeme kad bi nam gospoda na svako pitanje lakonički odgovorila »*Car tel est mon plaisir*«.

Što da bude hrvatsko kazalište?

Dokazivati uopće u mnogo riječi važnost dramatičkog zavoda za kakov narod, čini nam se posve suvišno. Komu je povijest literature i kulture naroda iole poznata, znat će koliko je kazalište djelovalo na kulturni razvoj naroda, kako je u svakoga od znamenitijih naroda kazalište upravo narodan zavod bio. Ta, sjećajte se samo što Indijancima Kalidasa, Jelinima Eshil, Sofokle, Evripid i Aristofan; Latinima Plaut i Terencije; Španjolcima Calderon, Lopez de Vega, Moreto; Francezima Corneille, Racine, Molière; Talijanima Alighieri, Monti, Silvio Pellico; Englezima prvi dramatički genij sviju vjekova — Shakespeare, a Nijemcima Lessing, Schiller, Goethe; sjećajte se svih tih genija, pa ćete i pojmiti važnost kazališta.

Nijedna grana literature ne djeluje tako silno na narod koliko kazalište, nijedan zavod nije tako spretan da sije među narod uzvišene misli kao što kazalište, onaj prostor gdje se u uskom okviru prikazuju sve sjajne kreposti, sve crne opačine, sva slavna djela djedova.

Najpoučnija knjiga, najsjajniji govor parlamentarni ne djeluje tako živo kao dramatika. Stoga ćeš vidjeti da u najstarijih naroda, gdje je iole kultura cvala, dramatici traga ima; ta i stari Peruvani, Mehikanci i Kinezi imađahu sto i sto godina prije dramatičku literaturu nego što ih se lakomi civilizatori evropski doviše.

Kazalište je zavod narodan, jer se razvija iz života naroda, jer živo prikazuje slike iz narodnog života.

Tek kada dramatična literatura kod kakvoga naroda do višega savršenstva dođe, može se pozorište više raširiti, može nekako kozmopolitičnijim postati. Pa ako su i pisci dramatičnih djela uzimali gradivo iz povijesti drugih naroda, to su ipak uvijek karaktere i život svoga naroda crtali u dramatičkim djelima. To valja dakako osobito za one narode koji su

svoju osebnu kulturu imali; kod njih se dramatika, kao i svaka druga grana obrazovanja, naravskim, sistematičnim putem razvijala.

Uzmite Grke. Helenska kultura zauzima osobito mjesto u povijesti takozvanog staroga vijeka. Kod Grka se dramatika razvila iz narodnih mističkih igara i svetkovina, tako tragedije kao što i komedije. Od Friniha i Eshila, kojim su djela reći bi stroge vjerozakonske igre — jer strogi mitos u njima vlada, jer se reći bi još po olimpičkim oblacima kreću, prelazi grčka dramatika u manje mitične tragedije Sofoklove; Evripid siže već manje u »mitos«, a više u historiju, a u Aristofana razvija ti se živi atinski svijet i sve njegove mane. Nego u svim ovim djelima očituje se mitički izvor u zboru, na svim djelima vidjet ćeš strogo narodni pečat. Ne obazirući se na to da su grčki dramatici gradivo za svoja djela crpili iz narodne povijesti, iz narodnih priča, sjećat će se poznavatelji stare dramatike prekrasnih, domoljubljem helenskim gorućih apostrofa Sofokla: a i Aristofan, taj nemilosrdni bič razvraćene Atene, uspeo se u svojim divnim zborovima, u kojima slavi mir poslije peloponeskog rata, do divne uzvišene poezije, pune žara narodnoga.

Latinjani u duševnim plodovima — izim pravništva — malo izvorni, nisu ni u dramatici pošli osebnim putem; i Terencij i Plauto prebirali su Aristofana tako marljivo kao što Cicero Demostena; no i u njih vidiš težnju da prikažu narodu lica iz života rimskoga, da život taj je tako vješto u njihovim djelima crtan da i povjesnici, i pravnici, i starinari dokaze svoje iz njih vade.

U srednjem vijeku je ideja kršćanstva utjecala u svu civilizaciju, te je u romanskih i germanskih naroda potaknula najprije dramatiku takozvanim »pasionskim igrama«, kojima je predmet iz svetog pisma, a najpače iz muke Isusove crpen bio. No skoro se ote ovaj prvi zametak dramatike tomu sveopćemu značaju; pisci su stranom slijedili klasične uzore — kako je učenje klasično za ono vrijeme cvalo, — stranom su opet kušali udesiti svoja djela prema značaju naroda; ovo posljednje valja osobito za španjolske i engleske drame.

Al' već u pasionskim igrama — koje su veoma lokalizirane prema mjestu i običaju — vidi čovjek u epizodama kako su pisci gledali uplesti epizode iz domaćega života: apostoli, anđeli i vragovi govore i vladaju se ne po svetom pismu već po narodnom i socijalnom životu onoga vremena. Umjetnu dramatiku srednjeg i novijeg vijeka sapinjao je krivo shvaćeni aristotelizam glede jedinstva čina i mjesta; al' uza sva ta stroga pravila, uza sav klasicitet, nisu se dramatici mogli oteti svomu narodnom značaju u tragediji, nekmoli u komediji. Talijani i Francezi, pišući drame iz grčke i rimske povijesti, nisu crtali grčkih i rimskih, već talijanske i franceske karaktere. Racinova »Fedra« nije stroga Grkinja, ni »Atalija« Židovkinja, Corneillev »Cid« nije onaj strogi junak španjolskih romanca; sve su to Francezi u klasičkom odijelu. Još se vidi narodni značaj dramatike kod Španjolaca i Engleza.

Calderon, Lopez de Vega i Moreto prikazuju nam većinom španjolske karaktere, španjolski život, sve kreposti i nekreposti svoga naroda. Moreto je igre pisao, kojim se čin na franceskom, sicilskom, pače mađarskom dvoru zbiva; al' u svim tim djelima vidimo opet same Španjolce, a na mađarskom dvoru ne zvekeću ni najmanje ostruge. A i Shakespeare, taj prvak, ta provodilja zvijezda svih dramatika, koji je shvatio i prikazao svijetu sve kreposti, strasti i opačine, je li taj »labud avonski« samo kozmopolitičan bio, je li taj ogromni genij zaboravio, pišući besmrtnim perom, da je Englez? Nije. Svijet mu se klanja, i poslije vjekova vabe mu djela i suze i smijeh iz očiju slušalaca, al' kraj svega toga bijaše Shakespeare *narodan* pjesnik, tako engleski kao što romantik Walter Scott i povjesnik Macaulay. Il' nije li povorka njegovih drama apoteoza engleske povijesti, nije li apostrofa »Oh, Albion!« u »Richardu« najživlja himna što pjesnik svojoj domovini pjevati može?

Pa gledajte mu vesele igre. »Mnogo vike ni za šta«, »Komedija bludnja«, »Ukroćena žena«, i sve vesele igre koje ne rade o Engleskoj, nije li u njima engleski život, ne zato možebiti da Shakespeare nije znao drukčije pisati, već zato što je Shakespeare pisao za Engleze!

Shakespeare, gospodo, bijaše narodni pjesnik, a nama kažu naši estetici par excellence da moramo u kazalištu i u pjesništvu slijediti kozmopolitizam. Dramatika, kao i sva literatura, imadu jednu, praktičku al' i uzvišenu svrhu. Ne piše se da stoje knjižnice pune dragocjeno vezanih knjiga, ne igra se da se općinstvo samo nasmije, da prikrati čas; već zato da se uzgoji narod, da se u njegovo srce zasađuju plemenita čuvstva koja ga oduševljavaju, te pomiču naprijed civilizaciju; i upravo zato treba govoriti narodu po njegovu srcu, po njegovoj ćudi, buditi valja sve plemenite misli koje su s nemara zadrijemale bile, sijati u njegovo srce onakvo sjeme što će i plodom uroditi. Tu uzvišenu svrhu neka naši pisci i svi ljudi, radeći za napredak naroda, imaju pred očima, a ne svoju osobnu slavicu i nasladu; prema tomu neka pišu. Do kozmopolitizma treba našoj hrvatskoj knjizi još 1 000 milja prevaliti, al' ona može zato ipak raditi za civilizaciju svoga naroda, i po tom i čovječanstva, jer upravo posebno nastojanje za duševni napredak tvori onu divnu harmoniju čovječjega savršenstva, kao što se pojedini zvuci u akord, pojedine boje u sunčano svjetlo slažu.

Neka mi štioci oproste da sam podalje zašao; dužnost mi bijaše istaknuti osobito svojstvo dramatike, ako želiš da djeluje na civilizaciju naroda; bilo mi je navesti i primjerak, jer su me na to potakli ljudi koji su navalili na mene hoteći svoju duševnu lijenost zakloniti frazom kozmopolitizma.

Hrvatska, i uopće kultura Slavena na jugu, nije imala te sreće da se osebno izvorno razvije; uvijek utjecahu na nju tuđe nametnice. Grština, latinština, njemština, surovo kopito tursko, a i mađarske težnje radile su složno protiv tomu da se oživi jedinstvena ideja, da se stvori jedinstvena knjiga i kultura. Istina je, hvala bogu, da nisu sve oluje nesretne povijesti mogle utrnuti luč domaće prosvjete, istina je i to da ta luč sada življim plamenom gori; no prošlost našega duševnoga razvitka dokazuje nam da se ta prosvjeta samo mjestimice pojavila i svoje mjesto mijenjala, prinukana bježati pred tuđim nametništvom. Zato nam je i knjiga takva, osobito starija; bez smjera, većinom bez praktičkoga značenja za onoga komu je namijenjena bila. Kakvo je dakle čudo da

kraj toliko stranoga utjecaja u državni, društveni i književni život nije ni dramatika naša uspijevala, da se nije samostalno i sustavno razvijala kad je sva ostala umjetnost naših ljudi išla tuđim, većinom talijanskim smjerom? I naša povijest, a i osobiti značaj našega puka i naših običaja, bili bi piscima obilno gradivo dramatičkomu skladanju, da se literatura i kultura naravskim putem razvijala. Ta uzmite samo priče, uzmite pučke igre u kolu, koliko plastičnosti, koliko dramatičnosti ima u njima!

Al' drukčije nam bijaše suđeno: tuđa kultura nas je toliko osvojila, da nije lako na razvoj izvorne osebne drame kod nas pomisliti.

Naša dramatička literatura pokazuje u različito vrijeme i različito utjecanje stranih živalja.

Drame koje pripadaju u dalmatinsku i dubrovačku dobu skladane su stranom po uzorima starogrčkim il' istodobnih talijanskih tragedija, pastirskih igara i maskerata; ustroj, karakterizacija i predmet njihov to očito pokazuje. Pisci gledali su doduše katkada crpiti predmet iz narodnoga života, kao npr. Lucić »Robinju«, Gundulić »Dubravku«, Palmotić »Pavlimira«, a i Nalješković i Bruerović svoje komedije iz domaćega života. I predanje nam dokazuje da su osobito takve igre u Dubrovniku velikim ushitom primljene bile; no opet se nisu te igre široko raširiti mogle, a nisu reprezentirale izvanredan dramatički smjer. Nisu ni igrokazi naših kajkavskih poštenjaka Lovrenčića, Fabijančića, Mikloušića i Brezovačkoga početkom ovoga stoljeća veće sreće doživjeli i »Grabancijaš đak«, i »Zloba dveh bratov«, i »Lizimakuš«, i »Huta pri Savi«, a u Srijemu »Putifarova žena«, životarili su samo u zidinama sjemeništa, premda se ne da tajiti da u njih ima mnogo zdrave žice, al' dakako nikakve tehnike ni dramatične vještine nema. A prije tih igara prikazivali su pitomci otaca Jezovita po svojim zavodima u Hrvatskoj »Graticam latinam«, gdje se alegorički »Nominativus« sa »Genitivom« na pozorištu seminarskom prepirao u upravo ubojitom dijalogu, koji je padež važniji.

Međutim se naseliše ovamo više od mora švapski, a duž mora talijanski glumci, a domaća vila glumica spavala je do god. 1841.

Ni Srbi ne prođoše bolje, premda su prije kazališno društvo pod Vujićem u prošlom stoljeću imali, al' to ne bijaše umjetno, već kojekako skucano skitajuće se društvance, koje je prijevode Vujićeve po Bačkoj i Banatu prikazivalo, pa se konačno i rasulo.

Od g. 1840. ovamo počelo se o domaćem kazalištu i kod nas i kod Srbalja više misliti i raditi, kako bi se ustanovilo zbilja domaće kazalište. I dobrovoljci i glumci stadoše u Zagrebu i u drugim mjestima naše domovine igrati, dakako kojekakve komade à la Kotzebue.

Domoroci počeše skupljati i glavnicu za taj zavod, i već su se ljudi nadali da će domaća vila istisnuti tuđinsku nametnicu.

Neću da nekomu gospodinu starcu vratim kompliment, što mi je mladiću, u svojoj, ponešto neuglađenoj kritici, kazao o mojim svojstvima, o mojem iskustvu; meni toga i ne treba, ali mi je — kako me nije osvojila nikakva strast — priznati da je pisac »Teute« za ono doba zbilja mnogo zasluga stekao, i da je svojom »Teutom« probudio nadu da će označiti smjer novoj hrvatskoj dramatici. Spomenuta tragedija imade i glede tehnike i glede jezika puno mana, al' iz nje se vidi da je u pisca poezije, tvorne sile i vještine bilo; kamo sreće da nije otupilo pero »Teutina« pisca; kamo sreće da nije pisac sve te vrline vrgao u nemar, te tako nas lišio vrsna dramatičkoga pisca.

No naše nade ofuri i u tom mraz, i kraj svagdanjeg njemčukanja, za koje su se kazališne zaklade trošile, imali smo samo katkada slušati hrvatske komade — jaoh, iz ustiju skoro samih ovejanih njemačkih glumaca! To bijaše ono tužno vrijeme kad su u hrvatskom repertoaru cvali »Razbojnici na gori kulminskoj« i »Gozba na gradu Zrinju«. Konačno je Bachova ruka i taj posljednji trag hrvatske vile glumice zatrla, dok se narod opet osvijesti i godine 1860. zagrebačko kazalište posve osvoji.

II

Od god. 1860. imademo dakle kazalište posve u svojim rukama; od onoga vremena mogu naše domaće oblasti raspolagati zakladom kazališnom i doznačivati iz zemaljskih zaklada novaca našemu dramatičnomu zavodu. Do onoga doba nije se dakako o kakvomu umjetničkomu smjeru, o kakvoj ozbiljnoj reformi govoriti moglo, ta znade se u čijim rukama bijasmo, znade se kako su janjičari Bachovi i tuđe vucalice i domaće izdajice na sve ruke radili kako bi osujetili što je hrvatsko, kako bi iz našega srca iščupali svijest hrvatsku. Za ono vrijeme bjesmo tako daleko došli, dragi štioci moji, da je neki »novinar« bez mozga i glave, nalazeći se kao germanizator također u kazališnom odboru, isposlovao svojoj milosnici glumici plaću iz hrvatske zaklade, dok je ni u Zagrebu ne bijaše, dok je igrala u Trstu, te i ondje plaću vukla.

Sad se promijeniše okolnosti, sada valja ozbiljski misliti o reformi hrvatskoga kazališta i ne ubijati ga lijenošću, nemarom i despotizmom, da nam se ne uvuče i opet njemačka komedija, za kojom se nekojim »domorocima« oči otimaju. Nije dosta da se sastavi štatut, nije dosta da se kazališni poslovi rješavaju birokratički kao građenje kakva mosta ili ceste, već se mora raditi umom i srcem da se bar izdaleka takmiti možemo sa drugim kazalištima, a sredstva nam to dopuštaju: ne valja samo misliti o komediji nego o umjetnosti.

Razložio sam ponešto u prvom članku razvoj dramatike u drugih naroda, taknuo se i ponešto kukavštine naše dramatike. To sam učinio da naš svijet pojmi značenje i potrebu reforme hrvatskoga pozorišta.

Hrvatsko kazalište, da se vratim k svojemu pitanju u prvom članku, ima biti mjerilom ideje narodne; zato mora biti ne samo oblikom (formom) već i dušom narodan zavod; hrvatsko kazalište ima biti hramom umjetnosti, kod nas dozlaboga zanemarene; hrvatsko kazalište ima biti školom za glumce i dramatičke pisce; ima biti korisnom zabavom za naše općinstvo i štitom proti tuđinstvu, koje i sada još svuda reži, kako bi se u našoj domovini dočepalo mjestanca; to sve, gospodo, ima biti hrvatsko kazalište. Priznajem drage volje

da je ta zadaća toliko teška koliko je za naš narodni i socijalni život važna: al' upravo stoga imadu ljudi kojima će biti povjerena uprava našeg kazališta ili naprezati svoje sile da preustroje taj zavod ili, ako koji od njih ne ćuti da je to podoban učiniti, okaniti se posla.

No razložiti mi je ponešto šire što spomenuh o važnosti hrvatskoga pozorišta.

Dokazah već prije kako je kazalište kod svih obrazovanih naroda upravo narodnim zavodom bilo. Da osobito u nas Hrvata taj zavod narodan biti mora, priznat će svaki misaoni domorodac. Zagreb, naše središte, okružen je donekle tuđim duhom, tuđim čuvstvom; naše socijalno i narodno uzgajanje u Zagrebu ne valja ništa. U tom poslu je zadaća našega kazališta da bude narodna škola za zreliji dio društva. U kazalištu treba da se bude narodne misli, da se predoči općinstvu slavna povijest hrvatskoga i srodnih mu naroda, neka se budi samosvijest, jer je samo tako moguće da se satre onaj prokleti abderitizam i sibaritizam, ona duševna demoralizacija i apatija koja nam društvo od više godina sapinje.

Od Bachove vlade ne mogasmo toga tražiti; al' od onih oblasti koje se zovu hrvatskima moramo posve odrešito zahtijevati da nam bude kazalište narodan zavod. Nije dosta da se hrvatskim jezikom prikazuju komadi, kao što nije jošte ured ili škola narodna kad se u njima hrvatski piše ili uči. Tu mora biti hrvatskoga duha, tu se mora uvažiti kakov je komad najspretniji za naše okolnosti, koji bi mogao dirnuti u živac općinstva, tu se mora tačno označiti smjer repertoara, o kojem ćemo malo kasnije napose govoriti.

Hrvatsko kazalište ima biti hramom umjetnosti. Mi imademo žalibože na sve krajeve pune ruke posla, i to u pitanjima koja se neposredno našega opstanka i naše budućnosti tiču; zato nam je dosada veoma malo vremena preostalo da gojimo umjetnost domaću, da tražimo po našoj domovini talente, te da ih pomažemo i usavršimo na našu korist. No kad već umjetnički zavod imamo, to nam je sveta dužnost da nam kazalište ne bude pusta vašarska komedija, već da tomu zavodu prisvojimo neki plemenitiji, uzvišeniji značaj, koji će oplemeniti naše općinstvo, buditi u njem ukus i želju za pravom

umjetnosti, kojoj će se umjetnosti, kad bude kod nas savršenija, posvetiti pitomci i sinovi iz boljih obitelji, kao npr. Mađara, gdje su se upravo potomci odličnih kuća dramatičkoj umjetnosti posvetili.

Lako je Nijemcima, Francuzima za kazalište, kad su veliki narodi, kad u njih više pozorišta, više društava ima; tu je konkurencija i upravo po njoj je i lakše usavršavati dramatiku. Ali Slaveni na jugu imadu samo dva pozorišta, zagrebačko i novosadsko; tu nema konkurencije, tu nam je raditi, da što više usavršimo što imamo. Potrebno nam je da je kazalište naše nešto više nego obično provincijalno pozorište, da se naši glumci izobraze; za sada, dok nam se broj pozorišta ne poveća, nema tomu obrazovanju boljega sredstva, nego upravo učenje na zagrebačkom pozorištu. A i za naše dramatičke pisce je veća savršenost hrvatskoga pozorišta potrebita. Ne sumnjamo da bi se mnogo ljudi našlo, koji bi dramatička djela skladali, no nije im žalibože dano motriti veće umjetnike i savršenija pozorišta. Dramatičku teoriju je lako naučiti, dramatičku literaturu lako pročitati, al' to nije dosta. Čovjeku piscu treba da vidi živu umjetnost pred sobom, treba nazorom učiti dramatičnu tehniku da uzmoge sam sastaviti izvornu, živu, vještu dramatičnu sliku.

Kod mnogih kazališnih pokusa u našoj knjizi vidimo upravo nedostatak te tehnike, i stoga komad, ma i pun poezije, i kako vješto osnovan i spleten bio, propast će ipak; jer će svojom epskom dužinom, svojim mlitavim dijalogom, a dugačkim monologom, svojim nespretnim promjenama upravo ubiti općinstvo. Uzmite npr. »Teutu« kako je izvorno štampana. Da se ta tragedija cijela i čitava igra, morala bi propasti; već prvi nespretni dijalog među djevojkama zacijelo bi ga ubio. A prikraćen i ponešto glede jezika popravljen, može potrajati na našem repertoaru; il' pomislite da se igra Kiseljakov »Samuil«, sav i čitav. Ima u njem prekrasnih pjesničkih misli, al' zato toli tehničke nevještine i dužine da na pozorištu propasti mora i mora. To bi zacijelo doživjele i Šporove tragedije. Hrvatsko kazalište mora savršenije biti nego kakvo provincijalno njemačko društvo da bude općinstvu svojom umjetnošću milije nego hrpa skitajućih se švapskih ko-

medijaša, jer kazalište upravo od općinstva zavisi, pa se valja brinuti da nam hrvatsko društvo ne propadne, jer Varaždin i Osijek nijesu borme daleko od Zagreba, a ondje se žalibože još i sada njemački igra, pa bi se ti nepozvani gosti mogli zavući u naš bijeli Zagreb. A toga neka nas bog sačuva!

Neka ljudi koji za sada upravljaju kazalištem sve što rekoh dobro promozgaju, neka se sjete kolika odgovornost pada i u ovom pogledu na njih. Pišemo ovo ne ponukani kakvim osobnim razlogom niti kakvom strasti, kako nam je uvijek prišivaju neka gospoda.

Obrazovanje naroda je zvijezda što nam uvijek pred očima lebdi, i to u svakoj grani, u svakom pitanju, a daleko je od nas strančarenje štono niče obično iz osobnih razloga, te glavni cilj uvijek meće u zaborav.

Do ozbiljske reforme hrvatskoga kazališta mora stajati cijelom općinstvu, dakle svakoj stranki, ta i oni mlaki, mlohavi domoroci, kojima je svojstvo njegovanje domaćih svetinja prevelika briga, moraju bar na to gledati da im zabava za dugih zimskih noći bude što ugodnija.

Našim oblastima se za taj zavod živo brinuti.

Teško je to, dakako, veoma teško. Mi, u svem početnici, moramo gledati da se natječemo s drugim narodima i mnogo naprednijima; da se otresemo i obranimo od tuđinstva, da uz tu borbu stvorimo nešto stalna, da kraj toga zabavljamo općinstvo, da gledamo da mu hrvatska vila glumica što više omili te istisne svaku čežnju za tuđinstvom.

K tomu pada osnivanje domaće dramatike u vrlo nezgodno doba. Ne da se tajiti da opera i balet po svem svijetu strogo recitativnoj drami mah otimlje, da su gore spomenuti izvodi strogo dramatične vile općinstvu veoma omiljeli. I nešto trijezna graditi, na modu, na svagdanji ukus, na sto i sto drugih okolnosti u jedan se mah obzirati, a ipak ne povrijediti čistom umjetnosti propisane zakone, gospodo moja, bome je veoma mučan posao; a ipak ga moramo izvršiti.

No što je posao težak i neukloniv, to mora opći rad marljiviji biti tu ne pomaže nikakvo krparenje, tu valja zazirati od svih osobnih obzira; svrha i sama svrha mora nam

lebdjeti pred očima, a kako bismo se ovoj po mom mnijenju bar primicati mogli, kako treba da se kazalište preustroji, da bude zbilja dostojan, narodan zavod, to ću vam sada kazati.

III

Govoreći o reformi hrvatskoga kazališta, izjaviti nam je dakako, prije svega, da će ovo tek onda zakonito uređeno biti kad se sastavi na temelju zakona saborom izrađena, koji će dakako birati i kazališni odbor; jer taj zavod po pravu i pravici spada pod sabor, a ne pod namjesničko vijeće. No želeći da kazalište međutim ne malakše, i da se ne vuče istim stranputicama kao što jugoslavenska akademija, uvjeravamo namjesničko vijeće da ćemo za sada od njeg prihvatiti rado sve korisne, makar i oktroirane naredbe, i nadamo se da će ih sabor usvojiti, ako se budu slagale sa probitkom i napretkom spomenutog zavoda. Ne želimo ni najmanje da oblasti pođu nesretnim putem Mažuranićeve vlade, koja je oktroiranje spasonosnih zakona, npr. o jugoslavenskoj akademiji, odbijala, veleći da ne smije dirnuti u poslove koji spadaju na sabor, a s druge je strane oktroirala koješta dozlaboga.

Misleći o reformi hrvatskoga kazališta, ne valja čovjeku misliti da se tu samo radi kako bi se kazalište grada Zagreba poboljšalo, već kako bi se stalno osnovao umjetnički zavod koji spada na cijelu trojednu kraljevinu. Zagrebačko kazalište treba da bude nekako maticom za buduća pozorišta po drugim gradovima naše domovine, a takvo će zacijelo nastajati kad prevalimo kukavno stanje u kojem sada čamimo. No o tom ću i kasnije natuknuti.

Preustrojstvo kazališta — i to korjenito — tiče se umjetničke, upravne i financijalne strane.

Već prije potaknusmo kakov da bude umjetnički značaj hrvatskoga pozorišta.

Zavod taj mora da bude uistinu posvećen umjetnosti. Pri tom valja prije svega gledati da glumci budu što vrsniji, da repertoar bude udešen prema smjeru što ga naše kazalište zastupati ima.

Mi imademo kazališno društvo, imade u njem glumaca i glumica, u kojih stranom vještine, stranom dosta sposobnosti imade.

Kako nam nije moguće u našim okolnostima izbirati glumaca, treba da se preustroji što za sada imademo, i popuni društvo kako se može. Kazališni odbor mora prije svega da razredi pojedine struke, tj. da pojedini glumci ne miješaju uloga odviše. Glumac koji danas junaka, sutra lopova, danas starca, sutra komičnu ulogu prikazuje, rastrošit i rastepst će sve svoje makolike sposobnosti, bit će s vremenom rutiniran glumac, al' nikad umjetnik.

Ovo pravilo valja osobito za glumce koji su malo prilike imali motriti većih umjetnika, boljih pozorišta. Kraj takve mješanice poći će mlad glumac posve drugim putem, kraj takove mješanice može se samo pomisliti na učenje uloga, podnipošto na potanje razglabanje i individualiziranje karaktera. Kad čovjek pomisli da je zadaća glumaca prilikovati sve duševne faze u svim okolnostima, u svim dobima života, valja ljudima koji upravljaju dramatičkim zavodom gledati da udešavaju i razrede struke prema individualnosti, ćudi i dobi glumaca, valja im paziti na duševnu promjenu dobe.

Glumac ljubovnik promijenit će se npr. vremenom tragičkim junakom, te će pod starost prikazivati starije, ozbiljne uloge; naivna ljubovnica prijeći će s vremenom u struku tragičkih junakinja, a pod starost prikazuje uloge ozbiljnih, na primjer dvorskih gospođa, itd. Ovi psihološki prijelazi ne mogu se dakako strogo označiti pravilom; tomu se hoće da artistički ravnatelj pazi kao pedagog na razvoj pojedinih glumaca, da svom odvažnošću odbije spletke, za kulisama obične, da ne bude sluga, već moralni, duševni vladalac čitavoga društva; tomu se hoće da bude artistički ravnatelj prost od svake (najpreče ljubavne) strasti i nepotizma, da ga ne vežu kojekakvi osobni obziri s kojih postaje pustom igračkom kazališnih spletaka. Nutarnji kazališni život nam je fina paučina, a u njoj imade sto pauka i paučića, pa jao si ga artističkoj muhi, ako bez razbora zuji oko tih pogibeljnih zasjeda, u koje će doskora i pasti, gdje će joj pauci i mozak i dušu

isisati; takvomu artističkom ravnatelju nema više poleta, on će poginuti u zakutku kakve paučine.

Neka mi nitko ne prigovara da se uloge na mnogim kazalištima miješaju.

Priznajem to drage volje. Ali to se radi samo na najsavršenijim pozorištima; to rade najizvrsniji umjetnici; ili opet pusti komedijaši koje je privatan pothvatnik skuckao radi puke špekulacije; a naši glumci većinom su naturaliste bez potrebnoga dramatičnoga uzgajanja, za njih su takvi pokusi još pogibeljniji. Koliko su uistinu ti pokusi već nekojim članovima škodili pod dosadanjim nevaljanim artističkim ravnateljstvom, mogli su Zagrepčani vidjeti na svoje oči.

Neka mi nitko ne kaže da pišem odviše idealno, da pišem nepraktički; znadem predobro da nam je jošte zapreka svladati, al' znadem i to, — a to govori sav Zagreb — da dosadanje ravnateljstvo nije nimalo pazilo na to, da je bilo kao krhka lađica — *sit venia deminutivo* — bez vesala i jedara, u viru našega kazališnoga života za kulisama, a i to znamo da se predsjednik odbora mnogo više brinuo za artistiku nego artistički ravnatelj.

Paziti nam je da pribavimo našemu kazališnomu zavodu i da mu uzgojimo novih sila, da sačuvamo i usavršimo one što ih imademo, i da im osiguramo budućnost, dapače da se za njih i brinemo pod njihove stare dane.

Da pribavimo novih umjetničkih sila, treba prije svega kazališna škola; ona je potrebita zato što nam nije lasno pozvati glumaca iz drugih kazališta, kao što drugi narodi rade. Obrazovanje je umjetniku i izvan kazališta potrebno; čim je obrazovaniji izvan kazališta, tim je veći umjetnik na pozorištu.

Glumac neobrazovan može doduše ponešto uspijevati vanjskim sposobnostima, ali nikada neće biti pravi umjetnik.

U kazališnoj školi treba da se za dramatičku umjetnost uzgajaju već djeca, kao budući naraštaj našega kazališnoga društva; obrazovati i pripravljati treba u njoj nadalje i djevojke i mladiće već dozrele dobom svojom kazalištu. No pri tom valja paziti da se samo takve osobe primaju, u kojima se zbilja sposobnosti vidi, a ne osobe koje se ne znadu ni

micati, ni hodati, ni govoriti, koje uopće nemaju nikakva dara za umjetnost. U tom poslu se do sada dozlaboga griješilo; zbilo se na uštrb kazalištu škandala kojih nikako mimoići ne smijemo, koje oblasti unaprijed zapriječiti moraju, jer tim i zavod gubi sav ugled, a javne te sablazni potkapaju još većma moralnu razvraćenost Zagreba.

Pero nam zapinje od stida kad pomislimo što su nekoji ljudi htjeli načiniti iz našega kazališta. Ne namećemo se tu kao suci morala o pojedinim ljudima, niti nam je svrha privatne kronike iznositi na vidjelo, al' pitajte sav Zagreb kakve vam pričice o tom pripovijeda, i koliko naše kazalište štuje? Odgovorit će vam svi samo jednu riječ, koja se javno napisati ne može, a to se sve zbiva za krvave novce hrvatskoga naroda. Nismo mi, vjere mi, toliki bogataši da za privatnu nasladu nekoje gospode 20.000 for. na godinu platiti možemo. Neka ta gospoda za svoje novce rade šta hoće, al' na račun naroda ne smijemo i nećemo dopustiti tako nečistih šala.

Doživjesmo već mnogo puta da se kao prva sposobnost od kakve kandidatice za kazalište tražila »neograničena« udvornost; doživjeli smo i to kako je neki gospodin smjestio u naše društvo čitavo jato »svojih ljepotica« i namijenio im plaću nizašta, ma upravo nizašta; doživjeli smo i to da su se ljudi koji se hvastaju tim da nijedne hrvatske knjige ne čitaju, da su se ti ljudi spletkarijama uvući znali u odbor narodnog kazališta. Zašto? — Može biti zato da goje domaću umjetnost?

Zato, gospodo, da svojoj milosnici priskrbe mjesto i plaću, neka naslađuje hrvatsko općinstvo, pošto je njima dosadila bila. I razveselila nas je ta vilina kćer sa deset rđavih riječi za pol godine.

Naše je pozorište puno nijemih »umjetnica«, koje po 25 — 30 for. na mjesec vuku, a Andrijeviću, Ružićevoj i njezinu mužu ne htjedoše nekoliko forinti više dati, dapače se nekoj priličnoj glumici neki gospodin zagrozio da će je otpustiti jer druga »umjetnica« imade, koja bolje igra »naivne« uloge, a mužu te »naivne« umjetnice, koji apsolutno nikakvih sposobnosti nema, priskrbio je isti gospodin podebelu plaću. Pa da onda pošteni roditelji posvete svoju djecu umjetnosti, da ih povjere takvoj estetici! Pa ti ljudi baju nešta o sveopćoj harmoniji, o pjesništvu, o idealima! Vjere mi, vila umjetnica mora proplakati nad tako odurnim prizorom, a čovjeku ponešto domorodnu mora krv uskipjeti nad takvom gnjiloćom. Teško nam bijaše ovo napisati, preteško! Al' imade li drugo sredstvo, do javnosti, da se ukroti takvo vladanje, s kojega kazalište Zagrebu samo na ruglo služi? Šta bi rekla nekoja gospoda da se stanje našega kazališta opiše pred stranim svijetom? Mi toga učiniti nećemo, jer nas nije volja otkriti sramotu tuđinstvu, al' zato svraćamo pozor naših oblasti na ovo rasulo, ter ih molimo neka hram umjetnosti povjere čistim rukama; to ište moral, to ište ugled našega kazališta.

Uostalom tvrdo smo uvjereni da će naše oblasti ovakvu sablazan ukloniti, jer kako iz pouzdana izvora znademo, latilo se uzvišeno namjesničko vijeće ozbiljski kazališne reforme.

Kazališna škola imade također služiti glumcima koji su već angažirani, no nemaju dovoljno okretnosti i dramatičkoga obrazovanja. Angažiranim glumcima treba u školi predavati deklamaciju, mimiku, plesanje i mačevanje — da što okretniji budu — hrvatski jezik i tačno naglašivanje, kao i izgovor hrvatskih stihova, nadalje imade učitelj dramatike uputiti manje-više glumce, što karakterizacija i učenje kakve uloge znači.

Redatelj imade prepune ruke drugoga posla nego da bi se tim temeljitije baviti mogao.

Al' nije dosta da se brinemo za uzgajanje naših glumaca; valja da se brinemo i za njihovu budućnost. Gdje tek jedno, jedino kazalište opstoji, teško će se tkogod odvažiti, osobito iz otmjenije kuće, da se posveti kazalištu. Nije samo da neka predsuda uopće vlada proti glumcima već će se teško tko odvažiti da stupi u društvo, kad stalne budućnosti nema.

Najbolje sredstvo proti tomu je *penziona zaklada*, tj. glavnica za mirovinu ostarjelih glumaca. Sva veća, a osobito sva »narodna« kazališta, imaju takvu zakladu, iz koje glumac, kad je 20 godina ustrajao na pozorištu dobiva mirovinu.

Zakladu tu imade dakako stranom zemlja, stranom sami glumci sastaviti; zemlja tako da se od godišnje subvencije jedan dio odbije za mirovinsku zakladu, a glumci da svakog mjeseca od svoje plaće tačno označenu svotu u tu svrhu dadu u zakladu.

Samo kad se takvim načinom osigura glumcima opstanak, kad im se neće trebati bojati da će se prvom prilikom društvo razići, il' da će pod starost otpušteni biti iz društva, može se čovjek nadati da će se i sposobniji i obrazovaniji ljudi posvetiti hrvatskoj dramatičnoj umjetnosti, a to je od prijeke potrebe, jer čim je inteligencija članova veća, tim će i zavod savršeniji biti. I mađarsko kazalište u Pešti i češko u Pragu najbolji su tomu svjedoci. Dok ta dva zavoda ne bijahu stalno uređena, dok su se kolebala, nije ni mađarska ni češka dramatika napredovala, o vrsnim glumcima ni traga; no čim su se ti zavodi uredili na čvrstu, stalnu temelju, odmah se dramatika razvijati stala, odmah su se i djeca boljih obitelji posvetila pozorištu. Gledao sam tu promjenu češkoga kazališta na svoje oči. Tko je vidio kukavne češke predstave god. 1859, a tko je gledao god. 1863. isto pozorište, čuditi se morao kako je češki zavod tako napredovao da u svom repertoaru sve plodove dramatičke vile ima, i da se vještinom glumaca natječe s njemačkim kazalištem u Pragu. Al' tome se hoće, dakako, ljudi, ravnatelja punih eneržije i narodnoga oduševljenja, a ne invalida strašću zaslijepljenih.

IV

Govoreći o umjetničkom djelu našega kazališta, rekosmo ukratko kakvi da budu oni koji imadu prikazivati dramatičke tvorevine, kakvi da budu glumci. No mnogo važnije pitanje nam se nameće sada u umjetničkom pogledu: šta da se prikazuje?

Već prije natuknusmo da nam kazalište mora biti narodno i tijelom i dušom, da mora biti prema ćudi, misli i srcu hrvatskomu. Ne treba nam tu spominjati ona svojstva koja i onako svako čestito kazalište imati mora, tj. da bude školom ćudorednosti, a ne smetište nečistih dosjetaka, da bude sjemeništem prave umjetnosti, a ne samo komedijaška kuća. Pri svem tom ne smije čovjek zaboraviti ni zabave, da se kazalište ne vrgne u drugi ekstrem, tj. da ne bude odviše suhoparno i hiperklasično.

Sva spomenuta svojstva očituju se jasno zbornikom igrokaza koji se prikazuju na kojem teatru, iliti njegovim repertoarom. Repertoar je pravo mjerilo umjetničke cijene kakvoga dramatičkoga zavoda; po njem možeš suditi odgovara li kazalište svojoj svrsi ili ne.

Nije to lasno sastaviti repertoar ako je upravi stalo više do moralne svrhe. Mnogi misle da treba samo bez obzira uzimati i smiješne i žalosne igre na koje čovjek slučajno naiđe ili koje su poznatije po ostalom svijetu, pa gotov ti repertoar. To ne valja. U čitavom sastavku zbornika moraš vidjeti neku dublju umjetničku osnovu, koja je tako udešena da se i viša umjetnička svrha postići može. Umno sastavljen repertoar je kao umno sastavljena knjižica u kojoj ćeš opaziti jedinstveni duh, neku dublju duševnu osnovu.

Hrvatski zbornik se sastoji iz izvornih dramatičkih plodova, zatim iz prijevoda. Kako se nije do sada kazalište naše pošteno razviti moglo, tako je i slabo uspijevala dramatična književnost.

Dosadanjim plodovima u toj struci fali većinom upravo dramatični značaj, te naginju više epici, ukoliko su tragedije; al' veselih igara ima dakako još manje. No šta ćete, kad za sada nema ništa bolje? Tu je dužnost odbora, ili bolje reći dramaturga, da skupi sve izvorne drame, i tragedije i komedije, pa da odluči od njih posve nevaljale, prikazivanju nepogodne — jer i takvih u našoj knjizi ima. — Druge, doduše valjane, ali tehnički nesavršene igre, neka dramaturg — ako je moguće dogovorno s piscem — prikrati i scenički priredi. Osobito valja paziti na tragedije. Naša dramatika ima tešku zadaću da razvije historičku tragediju, kako bi se naše općinstvo upravo po kazalištu upoznalo sa domaćom poviješti. Priznati nam je da tragički lovor slabo uspijeva u atmosferi opereta i baleta, pa ipak nam je dužnost gojiti ga.

Zato bi imale izvorne tragedije što živahnije biti, a ne bi imale dužinom dosaditi općinstvu, koje bi s vremenom od sebe posve odbijalo tragediju.

Izvorne dramatične tvorine moraju se u svakoj sezoni razmjerno uvrstiti; novi se komadi mogu u kraće vrijeme opetovati, no poznatiji smiju se opetovati tek poslije dužeg vremena. Stariji plitki i nespretni komadi neka se smetnu navijeke »ad acta«.

Kako da se umnoži izvorni repertoar? To ovisi dakako o piscima, no i uprava kazališta treba da pomaže pisce. Odbor kazališni raspisuje istinabog svake godine nagrade, no to još nije dovoljno. Od komada koji nisu nagrađeni treba pobolje nabaviti za kazalište, a i oni koji se dadu popraviti neka se nabave i poprave dogovorno s piscem. Jedino dijeljenje nagrada nije dovoljno sredstvo da se repertoar raširi. Valja mi tu dvije-tri reći našim dramatičkim piscima. Ima ljudi u nas, koji će sjesti pisati dramu, ne promisliv ni osnove, ni spletke, ni glavne misli, ni glavne karaktere igrokaza, kojima jedino neka ljubavna pričica pred očima lebdi, pa da pišu onda dramu.

Takvi plodovi ne mogu dakako ushititi općinstva, već mu samo dosade. Prije svega treba piscima da prouče dramatike i drame obrazovanih naroda; onda se tek mogu latiti stvaranja drame, a nije tu dosta da nanižu stihove poput junačke narodne pjesme, nije dosta da se drama razdijeli na čine i prizore, već se tu hoće učenja povijesti i karakterisanja u duhu i po ćudi našega naroda.

Naša dramatika ima silna gradiva. Koliko povijesnih zgoda i nezgoda — ne treba ni Turaka ni praha — čeka na kakva pisca, koliko bi se prizora iz pučkog života izraditi moglo dramatički, a i za konverzacionalnu dramu imade podosta predmeta u našem gradskom životu.

Tim su označene po prilici grane dramatike koje bi naši pisci gojiti imali, tj. historička drama, konverzacionalna vesela igra, i pučka igra, i šaljiva i ozbilja.

Izim toga spomenuti mi je još jednu struku igre, a to je opereta.

Ova vrsta dramatičkoga prikazivanja je našemu općinstvu veoma omiljela, te zastupa na našem pozorištu — dok opere ne sastavimo — pjevanu igru. Naše je društvo uistinu nekoliko opereta izvrsno otpjevalo. Pomisliti nam valja i na izvorne hrvatske operete. Kökov »Serežanin« nema ni po činu ni po glazbi ništa hrvatskoga; narodne su u njoj samo crvene kabanice.

No više vještih skladatelja, a prije svega naš vrli Riječanin Ivan Zajc u Beču, kani sastaviti operete iz hrvatskoga života.

Neka se dakle naši pisci late pisanja libreta za hrvatske operete. Predmet mogu uzeti ili iz pučkoga života, ili koju od naših narodnih pripovijedaka dramatizirati.

Da je pokojni Scribe poznavao naše narodne pripovijetke, bio bi po njima sastavio čitavu povorku libreta.

Većina našega repertoara mora se dakako sastojati iz prijevoda tuđih dramatičkih plodova. Nego, birajući tuđe igrokaze, moraju upravitelji našega kazališta veoma oprezni biti, i uvijek paziti na takve drame koje su našim mislima, našoj ćudi srodnije i bliže, koje se tiču istih ideja što i nas oduševljavaju, kloniti se moraju svega čega ne dokučujemo, što se opire ćudorednosti, čega nema u našem životu; al' im se dakako obzirati da se uvedu klasična sveopća djela drugih naroda, no samo toliko koliko su im naši glumci dorasli.

Prije svega treba se obzirati na slavensku dramatiku.

Priznati nam valja doduše da će se tu malko što za nas naći.

Iz češke dramatike mogle bi se dvije, tri tragedije od Mikovca i Kollára i možebiti jednu od Hâlka, izim toga dvije, tri novije uzeti. Ostali plodovi češke dramatike imaju po sebi malenu literarnu i dramatičnu vrijednost.

Ruska je dramatika dakako mnogo bogatija, al' su sve igre tako tipično ruske da ih naše općinstvo, ne poznavajući ruskoga života i socijalnih pitanja, ne bi razumjelo, osim možebiti »Revizora« od Gogolja.

Najviše igrokaza, osobito veselih, može nam pružiti poljska dramatika, i to su djela Korzeniewskoga, Fredra, Szujskoga i drugih.

Poljski, osobito plemićki život, imade s našim, specijalno hrvatskim, veoma mnogo sličnosti, a i u povijesti ćeš nalaziti paralela, da bi se te živahne igre zacijelo milile hrvatskomu općinstvu.

O drugim Slavenima neću govoriti, jer su im drame odviše primitivne, ili nemaju baš nikakvih, samo bi naš odbor maloruske operete od lavovskoga kazališta priskrbiti mogao.

Govoriti mi je i o drugim inostranim dramama koje bi se poprimiti mogle i u naš repertoar.

Kad sam za prošle sezone pisao kazališne kritike u »Pozor«, oborio se na mene negdje neki gospodin u javnosti, te je među ostalim stao braniti dosadanji repertoar. Da je bješnjeti počeo, sasvim je naravno, jer sam dirnuo u njegovo gojenče, odjeveno u harlekinsku odoru. Govorio sam ondje proti bečkoj lakrdiji, proti Raupachu, Schikanderu, Rajmundu i našemu estetiku tako milomu Kotzebueu. To i sada činim. Nova bečka lakrdija — glupa je dozlaboga, bez moralne cijene, bez misli, puna blata i ludosti, pisana za bečki »mob«.

Je li vrijedno, je li dostojno da i mi tim tragom idemo, da stvorimo iz našega općinstva hrpu besvijesnih Feaka? Tu mislim ne treba odgovora.

A drugi spomenuti junaci, gdje su po njemačkim pozorištima, estetički gospodine moj, tko pita danas po svoj Njemačkoj za njih? Spavaju te spavaju; u svoje vrijeme za svoj narod su dobri, korisni bili, al' sada spadaju u ropotarnicu kao većina naših starih domorodaca.

Zato neka nas budući odbor poštedi s filistarskim produktima iz početka devetnaestog vijeka.

Schiller, Goethe, Lessing i druge zvijezde njemačke bit će nam uvijek mile i na našem pozorištu, samo ne prevedeni od dosadanjeg prevodioca; i gospodin estetik se vara kad kaže da sam proti ovim velikanima pisao. Novija njemačka dramatička djela — ne obzirući se na rijetke iznimke — većinom su tendenciozno u germanskom duhu pisana, i zato nespretna za naše kazalište; isto tako konverzacionalne igre, kao npr. Freytag, Benedix, Rosen; u njima dolaze karakteri nama i našem životu posvema strani, bez one živahnosti i okretnosti

koja se kraj sve nevolje u našem društvu nalazi. Ta i sama najvrsnija kazališta, npr. bečko dvorsko, slabo njeguju tu izvornu djecu germanske vile, i sižu neprestano za franceskim plodovima.

Franceski! Zaboga, šta rekoh? Kada sam u svojim kritikama spomenuo bio kako bi trebalo da se kod nas osobito pazi na konverzacionalnu igru, navali zagrebački patentirani dramaturg i opet na mene. Franceska dramatika je plitka, veli taj gospodin itd., itd.

Ne znadem jesu li gospoda koja misle o sebi da su jedini dramatički autoritet u Hrvatskoj pročitali i vidjeli i starija i nova djela franceske glumice? Mislim da nisu; inače bi govorili da jesu.

Franceska dramatika današnji je dan, reći bi, jedina koja još i sad izvodi novih plodova; produkcija u drugim literaturama je tako slaba da se kazališta i nefranceska, a prije svega bečko dvorsko, taj uzorni zavod njemačke dramatike, većinom franceskim novostima hrane. Vidio sam na svoje oči kako je jedan izvorni njemački komad za drugim propao bez traga dočim su franceski plodovi Sardoua, Feuilleta i Augiera pozdravljani bili najvećim ushitom, te su se morali opetovati mnogo puta.

Stara »Presse«, poznata germanomanka, i ljuta neprijateljica sve franceske literature, priznala je i sama u svojoj kritici o Augierovom »Le fils de Giboyer« da noviji franceski komadi nisu doduše ono zlato što je Schiller, Goethe, Lessing i drugi stariji Nijemci, no da su ipak srebro, dočim su noviji njemački igrokazi poslije Gutzkowa svi jalovi. Ta izreka, pa i repertoar bečkoga dvorskoga kazališta, čini mi se da su dovoljni svjedoci kako je plitko prigovaranje onoga moga protukritičara u nekom ovdašnjem listu, gdje veli da je sva franceska poezija plitka. Taj gospodin nije imao vremena gledati »Le pauvre gentilhomme«, »La famille Benoiton«, »Le pauvre marquis«, »Montjoye«, »Le fils de Giboyer«. Da je sve te komade i njihovu pravu, živu psihologiju vidio, da mu je bilo proučiti vješto karakterisanje života u njih: ako ima išta razbora, to se ne bi bio toliko zanio za germanskom vilom i prokleo francesku.

Nisam ja apsolutni prijatelj franceske dramatike. Znadem veoma dobro da je nova franceska tragedija slaba; nisam ni za to da se udome kod nas igrokazi Viktora Hugoa i Dumasa, ili stariji klasični igrokaz, izim Molièra.

Al' sam za to da se goji na našem kazalištu ona vrst dramatike što Francezi zovu »comédie«, koja nije samo vesela nego i karakterna i najbliža onoj vrsti što je Nijemci »Schauspiel« okrstiše.

I plodove Scribove škole, koja je više pazila na situaciju nego na karakterizaciju, a i novije realističke, kojoj je zadaća da crta uistinu život, te se pri tom tiče socijalnih pitanja, voljet će naše općinstvo puno više nego glupe lakrdije bečke. Čista anđeoska dušica moga protukritičara kanda zazire od tih franceskih igara, s razloga tobože moralnih. Boji se po svoj prilici da bi se ljiljanski socijalni odnošaji zagrebački pokvariti mogli na uštrb čiste, idealne umjetnosti. Neka se ne boji. Navest ću mu i opet bečko dvorsko kazalište.

U tom se zavodu pazi na moral više nego na ikojem kazalištu evropskom, a stroga bečka cenzura ipak nije spomenutih komada zabacila, već ih stavila na repertoar.

Kazalište mora da je ogledalo života, i opačina se mora na njem pokazati, ali crnom, da se svatko zgrozi: krepost pako mora biti svijetlom, čistom, da svakom omili. Samo takvom živom prilikom, gdje se gnjilež i nevaljanština *ad absurdum* tjera, može dramatika djelovati na moral; sentenciozno moraliziranje, jalova patetika neće djelovati na ćudorednost. Ako i ovo nije dosta, neka naša gospoda gledaju božanstvenoga Shakespearea: zar se taj genij ustego crtati najgadniju opačinu, najvišu krepost, da sastavi vjernu sliku svega duševnoga svijeta? Života se hoće, gospodo, kazalištu, da, života, al' ne onoga koji srče kao bijesni bahanal po skliskoj stazi, koji skakuće kao cancan Gallmayeričin uz pucnjavu šampanjskih čepova i urlikanje raskorlaćene strasti, dok ga ne uhvati san, nalik smrti, već života, gdje srce tjera narod naprijed na putu napretka i morala, gdje je duh vladalac koji šiba što je zlo, i uzveličava što je dobro. Al' duh! ha, ha! Što sam rekao? Zaboravih da su ove riječi namijenjene nekoj gospodi o kojima valjaju riječi pjesnika:

»Beim Teufel ist der Spiritus,
Das Phlegma ist geblieben.«

Vele neki ljudi da je značaj u svih civiliziranih naroda jedan te isti. To vele neki ljudi koji bi radi da se nama Hrvatima obuče uniforma pokojnoga njemačkog Michela, neka naš narod drijema pod spavaćom kapom. Drugi — a to većina drugih ljudi, misle opet da civilizacija nije tako jaka da izbriše posve narodni individualitet, zasebni socijalni život. Naš svijet je mnogo živahniji, mnogo okretniji od sjevernjaka, npr. Nijemaca. Naš svijet ne ljubi dugih refleksija, već živih slika i primjera koji će ga osvojiti u jedan mah; naš svijet ne izražava svoga čuvstva u lijenoj sentimentalnosti, već brzo, živo, žarko. U tom prilikuje naš značaj mnogo više franceskomu ili talijanskomu nego njemačkomu. A što se tiče finoće i govora salonskoga, to će nam franceska vesela igra mnogo više koristiti nego lerhenfeldska rječitost.

Preostaje mi još jedna grana dramatike, uzvišena nada sve ine, a to su djela besmrtnoga Shakespearea. Većina naroda usvojila je i tragedije i vesele igre toga prvoga dramatika sviju vjekova, samo kod nas nije bilo van nekoliko kukavnih pokusa da se Shakespeare presadi i na naše pozorište. Prikazivati valjano njegove igrokaze, to je stvar preteška. O prijevodima ću kasnije govoriti, a ovdje mislim na sceničke zapreke. Većim tragedijama Shakespeareovim hoće se velika kazališna društva, izvrsne scenarije, a prije svega vještih glumaca i glumica koje su podobne shvatiti dramatične karaktere slavnoga Engleza; a i njegove vesele igre tako su pisane da se i najmanja uloga u njih karakterisati mora.

Valjano prikazivanje Shakespeareovih igrokaza najbolja je svjedodžba umjetničkog savršenstva kojega pozorišta, a kukavni pokusi su profanacija toga besmrtnoga genija.

Moja bi najiskrenija želja bila da Shakespeare mah preotme na našem pozorištu, moja najiskrenija želja da naši pisci uče što više Shakespeareova djela, da se za njim povedu u historičkoj tragediji, a ne za novom romantikom franceskom,

al' prikazivanju tih djela na našem pozorištu imade velikih zapreka. Glumci početnici, naturaliste — a to je većina našega društva — neće valjano prikazati Shakespearea; tomu nije niti rutina dovoljna, tomu se hoće višega obrazovanja. Tko »Leara«, »Cezara«, »Rikarda III« itd. prikazati hoće, taj mora bome te uloge psihologički naučiti, i izim toga studovati dramatične komentare. S toga razloga mogu se Shakespeareovi komadi prikazati samo poslije dugotrajna vježbanja, jer se glumci potanko uputiti moraju u sve tajnosti kojih, ne budući dovoljno obrazovani, po sebi shvatiti ne mogu.

Repertoar hrvatskog kazališta mora — kako već otprije nagovijestismo — sastavljen biti razumno, mora biti u sklad svezan kao lijepa kita raznolika cvijeća koja i oku i duši godi; a ne kao puna košara smilja, koprive, ruže, zelja, bosiljka i šalate. Tragedija mora se mijenjati sa veselom igrom, izvorni komadi sa prijevodima — sve razmjerno; poznate drame ne valja mnogo puta opetovati, te gledati da se što više novih igara uvede u repertoar. Znamo da puno neprikazanih komada leži u kazališnom arhivu; al' ne znamo zašto ih do sada ne vidjesmo.

Zar ne vuku naši glumci plaću pol godine i kad se ne prikazuje; ne bi li se međutim učiti mogli novim komadima, za buduću sezonu?

Sastavljanje zbornika mora se unaprijed za čitavu nedjelju označiti, niti se smije redatelju ostaviti na volju, već ga ima sastaviti (pravi) artistički ravnatelj, obzirući se na spomenuta pravila; jer kad se pojedincu glumcu povjeri to sastavljanje bit će krike, i vike i spletaka preko jego.

Repertoar se mora nadalje tako sastaviti da svaki glumac priliku dobije razvijati svoje sile; a ne valja se tuj obzirati na nekoje ljubimce nekoje gospode, da se oni samo odlikuju i ističu. O tom predmetu znadu zagrebačke kulise dokazivati čudnih pričica. Bio je do sada običaj da su se pojedine igre prevele i prikazale samo zato što ih je koji glumac u drugom jeziku napamet znao, a drugi komadi, već prevedeni, nisu se prikazivali jer nisu nekome glumcu bili po ćefu.

Na takov način nije čudo što naša dramatika nije napredovala.

Naš dosadašnji repertoar bijaše pravi Babilon, skrpan iz svih mogućih valjanih i nevaljanih komada, bez pametna smjera, bez narodnoga značaja. »Vive la joie!« bijaše jedina poslovica naših estetika, pa velika briga im za općinstvo.

Prije spomenusmo da hrvatskom kazalištu valja i formom biti hrvatskim.

Evo nas pred smrtnim grijehom naših hrvatskih Lessinga!

Nijemci, Francezi i Talijani paze na čistoću svoga jezika na pozorištu, kao pravi pedanti. Kod njih se važe svaka rječca, svaka fraza koja će se izgovoriti na pozorištu.

U Franceskoj se piše nezgrapan jezik, neokretan dijalog i neumjesna frazeologija piscu baš u smrtan strah, a rđav izgovor i krivo naglašavanje riječi ili stavke probudilo bi sveopće psikanje. Isto toliko se pazi u Nijemaca na čistoću kazališnog jezika i deklamacije. Ondašnji prevodioci većinom su vještaci jeziku, i vještaci dramatičnoj umjetnosti, a to i treba, jer će npr. vrsnu pjesmu vrsno prevesti čovjek u kojega ima estetičkog obrazovanja i pjesničke žice.

Vrsni pisci i pjesnici prevodili su Shakespearea na druge jezike, i to ne za koji dan, premda su ga već otprije godine i godine učili bili, već su trebali za prijevod pojedinih njegovih komada po nekoliko godina, proučiv prije sve moguće komentare i sravniv sva izdanja, Svjestan prevodilac neće prevoditi samo riječi, već i duh pisca, a to je upravo ponajteži posao.

Kako je sve to kod nas?

Neka mi oproste štioci da, govoreći o kazalištu, upravo pitanju o jeziku posvećujem toliko važnosti i mjesta. Učinih to stoga jer je, s jedne strane, zadaća kazališta priučavati općinstvo finijem hrvatskom govoru, a s druge strane diže se glas općinstva upravo proti nehajstvu i barbarstvu štono je do sada u kazalištu vladalo glede hrvatskoga jezika; jer naš dosadašnji dramatički slog nije, uopće govoreći, ni za dlaku bolji od uredovnoga, a vrlinu toga posljednjega poznaje svatko do sita iz života svagdanjega.

Naše kazalište imade prevodioca »par métier«, komu je dužnost prevesti za jedan mjesec toliko i toliko komada, kao što je npr. komu naloženo za toliko i toliko vremena prepi-

liti toliko i toliko hvati drva. Naš prevodilac, na kojega se glas svega općinstva diže, pokazao je već više puta u literaturi da o pjesništvu i estetici ma ni najmanjega pojma nema, da uopće nije spretan za tumačenje pjesničkih djela. Preveo je prva djela Shakespearea, Schillera, Puškina; ali svi ti hrapavi prijevodi mogu se smatrati samo uvredama besmrtnih onih genija. Hvalio se taj gospodin sto puta da je rođen u kraju gdje se najčistije zbori: bio on sto puta gojenče aristokratičkoga ravnatelja, kovao ga taj gospodin u »Narodnim novinama« u zvijezde radi pogrešnoga prijevoda »Ruslana i Ludmile«, mi Hrvati njemu velimo, što mu je već srpska »Danica« rekla, da mu posao ništa te ništa ne valja; jer nije dosta znati mnogo poslovica, pa namjestiti ih gdje ne valja, a kraj toga nanizati u jednom komadu silu božju germanizama, s kojih se nama Zagrepčanima upravo koža ježi.

Taj gospodin je npr. »Julija Cezara« od Shakespearea iz najkukavnijega njemačkoga prijevoda preveo bez traga pjesničkog duha, nespretno i nezgrapno, a nisu bolji niti ostali njegovi prijevodi, ako nisu jošte lošiji.

Prevodiocu valja mijenjati slog u dramatici; jer drugo je visoki tragični govor, drugo fini salonski, drugo opet lakrdijaški: drugo je epičko, epizodično pripovijedanje, drugo liričko očitovanje strasti, a drugo opet epigramatična refleksija. Al' tomu se hoće upravo estetičke finoće, tomu se hoće okretna pera. Neka nam ne kažu ljudi da se čisto hrvatski fino pisati ne može; to nije istina.

Upravo zemljaci toga kazališnoga prevodioca — Dalmatinci Kuzmanić, Pucić, Kazali, Tomazeo, Kaznačić, Sundečić itd. dokazuju svojim spisima, a osobito Vežić svojim kazališnim prijevodima, da se i u našem jeziku fino, elegantno pisati može; u njih nećeš zacijelo naći, kraj priraslih narodnih poslovica čitave hrpe germanizama; oni ne bi bili u prijevodu »Julija Cezara« napisali poslovice »Dokon pop i jariće krsti« (Gdje su popovi za Julija Cezara krstili?); oni ne bi bili u prijevodu nekoga komada napisali: »Nebo je puno gusaka« (Der Himmel ist voller Geigen«) itd., itd. Dosadašnji kazališni prevodilac nemajući ma ni mrve dramatičke vještine, posegnuo bi u zbirku »Theaterbibliothek« bez izbora i razbora, pa teši

i kreši, dok ti pero teče, mirna krajina. Fraceske fine igre, kojima je laki izvorni slog mnogo bliže našemu nego slijepljenoj njemačkoj frazeologiji, bjehu obično prevedene iz njemačkog prijevoda.

Naše općinstvo je glasno i jasno očitovalo da prevodiocu ne valja posao; al' mala briga artističkomu ravnatelju javno mnijenje, a i prevodilac smije se toj kritici, suče brkove, veli, da ga neće nitko učiti jezika, pa prevodi najvećom rezignacijom dalje. Nama Zagrepčanima — koji smo uostalom tomu prevodiocu trn u oku — dosadio je već taj klasicitet, pun germanizama i gramatičkih grijeha; neka se njim naslađuje općinstvo koje god hoće; al' neka se ne nameće ljudima koji su mu po njegovu mnijenju i onako *tuđinci*. I nekojim glumcima koji ni pojma nemaju o hrvatskoj slovnici svjetovali bismo neka šute, neka se okane pera komu dorasli nisu. Drugo je hrvatski kako tako govoriti, a drugo opet čestito hrvatski pisati.

Osobito u nas, gdje kazalište i glede jezika prevažnu ima zadaću, mora se što više paziti na jezik, niti je prosto gledati na privatni probitak pojedinih ljudi, već uvažiti sveopću korist. Da je pokojnoj artistiki našega kazališta istinski stalo bilo do našega kazališta, da joj nisu pred očima lebdjele kojekakve druge svrhe, bila bi našla zacijelo dosta ljudi koji se više hrvatskim perom i literaturom bave, nego npr. g. F.; koji bi bolje dramatičke plodove zacijelo preveli bili, tako dobro kao što g. S. D. K. No kako u svačem, tako je pazilo artističko ravnateljstvo i u tom pogledu samo na sebe i na svoje vrzino kolo, da je druge ljude sva radnja omrzla, da drugi ljudi ništa raditi neće za zavod u kojem je nepotizam vladaocem, a tobožnji vladalac igračkom svojih strasti, a tuđih spletaka. Da navedemo od mnogo primjera samo jedan. Odboru bijaše poslano više novih komada, prevedenih na hrvatski jezik. Nekoje od tih komada kupio je odbor: ali slavno ravnateljstvo drži te komade već nekoliko godina pod ključem, a do sada ih ne pusti na pozorište. Nekoliko komada leži kod bivšega i, ako bog da ne budućega artističkog ravnateljstva. Taj veli neprestance da nema novaca u kasi, a međutim je g. ravnatelj sam (za Bernauerovu) i svojim (npr. Theatra-

lischer Unsinn) diktirao nagrade. Zašto? Neću da zavirim i opet za kulise, neka mi se ne kaže da iznosim škandale pred svijet.

U našem zborniku imade mnogo drama, prevedenih još prije 15—20 godina. Da u njima jezik mnogo ne valja, znat će svatko, jer je razvoj našega književnoga jezika od onoga vremena dobrano napredovao. Ponajbolje će to prosuditi i sam bivši artistički ravnatelj, jer da je danas sjeo pisati svoju vještački udešenu »Teutu«, ne bi joj jezik tako hrapav bio kao što jest. Svim ovim starijim prijevodima imao bi se jezik popraviti prema dosadanjem napretku; ali svi ti prijevodi prikazuju se danas isto tako kao što su g. 1840—2 prevedeni bili, i da je kojom nesrećom ravnateljstvu došlo na um prikazivati Vukotinovićevu izvornu igru »Golub«, bili bismo zacijelo čuli, kraj njegove nutarnje nevještine, i njegovu vanjsku hrapavost. Nismo zlobnici, znademo dobro da je bivši artistički ravnatelj vješt hrvatskomu jeziku i da bi podobro umio popraviti grijehe svih starih i novih prijevoda, no taj gospodin nije toga učinio, već se držao načela »laisser faire«, bilo da bilo. To ne valja i ne valja. Artistički ravnatelj ne radi badava, tu dakle nema isprike da tobože iz pukoga rodoljublja radi; artistički ravnatelj vuče do 600 for. na godinu, pa zato treba raditi. Za davno prošle zasluge gospoda stari domoroci dosta su nagrađeni, i po Hrvatskoj ima zbilja mnogo nezasluženih sinekura, i mnogi stari domoroci radi bi danas živjeti kao puh koji se ljeti tovi, a zimi, hraneći se svojim salom, spava. Nam takve gospode ne treba. Komu je bog mozga dao, tomu je nametnuo i dužnosti raditi za svoj narod, a tko te dužnosti ne vrši, il' je odmetnik, ili mrtvo puhalo koje svojim lažnim ugledom, svojim nedjelovanjem priječi napredak narodu.

Ovu nevolju povećavaju još i naši glumci svojom deklamacijom, svojim rđavim izgovorom i naglašavanjem. Velika krivnja zbog krive deklamacije spada i na naše pjesnike i prevodioce stihova. Ta gospoda pišu svoje izvorne stihove veoma naširoko, kao da pišu epske pjesme, pa misle k tomu da se svaki deseterac — stih za dramatiku veoma nespretan — deklamovati može. To je glumcima početnicima veoma ne-

zgodno, jer deklamacija ne smije prelaziti u puko škandovanje, već se stih mora govoriti posve naravski, a ipak se mora ritmus čuti; stih se ne smije izvrgnuti u praznu patetiku, al' i strast i čuvstvo mora u njem izraženo biti. Hrvatska deklamacija razlikuje se mnogo od njemačke. U njemačkoj je ritam posve jasno naznačen, u hrvatskoj treba kadenciju tražiti vještim spojenjem riječi, osobito jednoslovčanih proklitika i enklitika, jer će se inače stih rasplinuti u pustu prozu.

Al' to treba glumcima dokazati i razložiti, dapače im naznačiti u pisanim ulogama koje se riječi spojiti imaju, koje li ne. To se dosada nije učinilo.

Velika je mana glumaca početnika uopće, a i naših, krivi patos, to jest izgovaranje neznatnih stavaka uzvišenim glasom. Posljedica takve deklamacije je ista kao što nesklad orkestra, kad su svi nastroji za nekoliko nota previsoko udešeni; s tim patosom skopčana je naravski prenapeta monotonija, u kojoj se ne može valjano označiti veća ili manja strast po kojoj se puko pripovijedanje ne razlikuje od liričnih stavaka u deklamaciji. Takvo pretjerivanje dosadilo je naravno općinstvu, pa kvari i glumce, jer nikako ne mogu priviknuti naravnome govoru, pa će istim glasom govoriti: »Jovane, zatvori vrata!« i »Jaoh, čovječe, propao si!« I tu nije artističko ravnateljstvo ništa učinilo.

Al' nije samo to. Naši glumci ne paze ni najmanje na jezik. Učeći uloge slabo napamet, kvare rđave prijevode još većma, govoreći u vjetar, kako sami misle, i izvraćaju riječi i stavke dozlaboga. Il' ovako il' onako, al' svakako naopako. Glumci miješaju gramatiku, sad govore ekavski, sad ijekavski, već kako bog da i nevjerna pamet.

Našim glumcima se odmah poznaje iz koje su pokrajine. Primorac veli »Ja san bio«, Zagrepčanin »Čačko, šta češ!«, Srijemac »Ceo svet«, da, čuli smo i slovensko »O bože, gde si biu!« Čuli smo (kao dokaz, da ravnateljstvo ništa ne pazi na izgovor): »Dragi štriče«, »tvoji birkovi (brkovi)« itd.

Još gore je naglašivanje pojedinih riječi. I naglasak bi se imao na svakoj riječi po ravnateljstvu naznačiti u pisanim ulogama. Al' kako ćete to tražiti? Na našem pozorištu vlada češki, poljski, njemački, hrvatski od sva tri narječja, a i slo-

venski naglasak; na našem pozorištu mogu biti duge slovke kratkima, a kratke dugima, već kako se komu hoće.

Pa onda, moja gospodo, slušajte tragediju, gdje se uz dva ili tri sata takva svenarodna sječka u rđavim stihovima govori, zar ne mora čovjek s Nijemčićem uskliknuti:

Nakon kliknem: Stani,
Stani pjesmom tudi,
Da mi grud ne pukne,
Pamet ne poludi!

I u tom je sveta dužnost odbora da izvede našu dramatičnu vilu iz Babilona.

Budućemu se odboru brinuti na sve ruke da se hrvatskim pozorištem odzivaju čisti, pravilni glasovi lijepoga nam jezika, da se čovjek, slušajući glumce, priučiti može i čistu jeziku.

Dužnost je dakle odbora da naloži jednomu ili više vještaka između sebe — jer sad će bar takvih biti — neka strogo sude sva dramatička djela, neka poprave nova djela, neka prijevode povjere vještim ljudima, neka isprave i sve grijehe starijih komada koji se jošte i sad igrati mogu.

Dužnost je nadalje budućeg odbora da izabere između sebe čovjeka koji će glumce napućivati u hrvatskoj deklamaciji, koji će paziti i popravljati njihov izgovor i naglasak, koji će se uopće brinuti da ne čujemo više onoga babilonskoga jezičnoga haosa što nas je udarao na muke pod upravom pokojnog artističkog ravnatelja.

V

Uprava kazališta, tako artistička kako ekonomička, stoji u rukama kazališnog odbora. O odboru i o tom iz kakvih je ljudi sastavljen, visi dakle dakako napredak i razvitak našega dramatičkog zavoda, zato nam je upravo o odboru nekoliko riječi progovoriti. Do sada je namjesničko vijeće po svojoj volji imenovalo odbor; no doći će vrijeme gdje će ga sabor birati, a mi se nadamo i znamo da će se naš budući sabor oglasiti energično u tom pitanju, pa je bome i skrajnje

vrijeme, jer bismo pored dosadašnje uprave napokon ostali bez kazališta. Da vam kažem kako su i ovdje utjecali kojekakvi obziri. Kad je trebalo prije tri godine sastaviti nov odbor, izjavila se neka visoka osoba: »Samo lojalne ljude treba u odbor ponamjestiti.«

Svatko znade kako neki ljudi u Hrvatskoj shvaćaju posve krivo značenje riječi »lojalan«; stoga će i naši čitatelji razumjeti što je taj gospodin mislio.

S druge strane ne dokučujem u kakvom savezu »lojalnost»« stoji sa dramatikom. I apologet dosadanjega rasula i nevaljanštine našega kazališta reče u nekom organu da »Pozor« samo zato tako oštre kritike donosi jer se srdi da nemaju »njegovi ljudi« kazališta u svojim rukama. Doći će vrijeme, pa će ti ljudi i upravljati tim narodnim zavodom; al' »Pozoraši« nisu tako pohlepni za vladom kao što drugi ljudi koji misle da Hrvatima samo zato autonomija treba da mogu neki te neki uživati sinekture. »Pozorašima« se hoće prije svega: da se u našem narodu budi život, rad; nastoje da se u nas diže civilizacija na temelju narodnom, a neće »Pozoraši« da nam narod propadne u blatu birokratičkoga ništavila. Ima u nas priličnno čislo ljudi kojima su vazda puna usta slavenstva, jugoslavenstva, domovine, stare slave; al' kad tu gospodu potanje razabireš, vidjet ćeš da ispod njihove mire tri vraga vire, da nemaju ni toliko hrvatskoga srca da djecu svoju hrvatski, kako valja, nauče, i da u svojoj kući i sa svojom porodicom hrvatski govore; mi smo dapače vidjeli kako su takovi frazeolozi ostavili kao bjegunci zastavu narodnog razvitka i osujetili rad za jedno vrijeme, jer nije njihovo ime prvo upisano bilo na toj zastavi.

To su vam mrtve duše kojima u srcu stoji kumir, a taj kumir su si oni sami; njima valja izreka sv. Pavla: »Ako jezike čovječje i anđeoske govoriš, a ljubavi nemaš, onda si kao zvono koje zvoni, ili praporac koji zveči.«

Takvih mrtvih duša ima u nas sila, kojima je prvo parada, pa briga ih rada. Ta klapa *(clique)* nameće se svuda, hoće svuda da prvenstvuje. A prosta im bila od nas njihova svjetlucanja i sva njihova gizda, da samo nešto rade, il' bar, ništa ne radeći, ne priječe napretka našemu narodnom životu,

Al' nikako dopustiti ne možemo da nam bude hrvatski dom kao dućan trgovca koji propada, nad kojim ta gospoda kao zlatni cimer sjaju.

Iz kola tih mrtvih duša rekrutiraju se svi mogući odbori, zato je ondje gdje ih nema uspjeh sjajan, npr. kod hrvatske izložbe, za koju su upravo ti ozloglašeni »Pozoraši« na sve ruke radili.

Neka mi čitatelji oproste da sam, pišući o odboru kazališnom, zašao u socijalno razglabanje jedne kaste zagrebačkih ljudi: ova moja stranputica je u savezu sa glavnim predmetom, jer su upravo te mrtve duše radile da budu vladaoci kazališnoga odbora za posljednjih godina, i jer i sada na sve ruke rade da se održe na kormilu našega dramatičkoga zavoda, ne mareći da se glas općinstva proti njima podigao, da svatko, baš i pristaše njihove stranke, zaziru od njihova nedjelovanja.

Odbor kazališni mora da je duša dramatičkoga zavoda, njegova je briga da se razvije slabašni donekle cvijetak domaće umjetnosti.

Kakvi da budu dakle članovi odbora prema toj prelijepoj, al' ujedno i preteškoj zadaći?

Svaki član odbora, bio mu posao sama dramatika ili opet ekonomija našega kazališta, mora biti oduševljen za sam *taj zavod*, a ne *pojedine osobe* toga zavoda. U odboru mora dakle vladati živ, jedinstven duh i dvostruka energija: živa težnja za višom umjetnosti mora odboru uvijek lebdjeti pred očima, i mora se pojavljivati u svakom njegovom činu. Nije dosta da se poslovi tjeraju po lijepom birokratičnom pravilu, nije dosta da se drže sjednice i priopćuju zapisnici — takvo mrtvilo ubija zavod.

Odbor imade značaj dualističan. Nekojim odbornicima je briga umjetna, nekim opet ekonomična strana kazališta. Za ekonomiju dosta je samo nekoliko vještaka.

Većina pak odbora ima se sastojati — kao posvuda u svijetu — iz ljudi vještaka koji se bave dramatikom ili bar knjigom, i koji imaju vremena posvetiti kazalištu veću pažnju; zatim i iz takvih lica koja se ne bave doduše knjigom, no koja su priliku imala upoznati se sa većim kazalištima i umjetnicima.

Takvo sastavljanje je posve naravno, jer se kod svih zavoda na svijetu biraju samo vještaci u kakov odbor; a kod kazališta našega valja to još više, jer nije probitačno da samo jedan čovjek u odboru bude paša, a svi ostali, štono Latini vele, *»picti masculi«*. Drugi odbornici moraju znati artističga ravnatelja i njegovo djelovanje nadzirati, jer se samo tim može ukloniti svaki nepotizam, svaka pristranost, potekla iz osobne strasti. Svi smo slabi ljudi, pa da su i u kazališnom odboru neki ljudi tako slabi da će sa svojih požuda zaboraviti sav napredak, sav umjetnički razvitak — to smo žalibože u našem kazalištu dovoljno vidjeli.

Kod biranja u odbor neka se vis. kr. namjesničko vijeće ne obazire na to da velika gospoda u odboru sjede, niti neka ne gleda, kakvoj tko strani pripada; tu imade jedino *vještina* odlučiti.

U dosadanjim odborima nije se žalibože najbolje pazilo na takve vlastitosti.

Većina članova, izim predsjednika, koji radi svoje revnosti gotovo jedini priznanje zaslužuje, ne budući sastavljena iz vještaka, radila je što je artistički ravnatelj htio, pristajala je na njegove prijedloge, a artistički ravnatelj je opet radio što su pojedini glumci i glumice htjele.

U odboru su se banili ljudi koji ni izdaleka pojma nemaju o estetici i dramatici, pa su se ipak isticali, kao da su kakvi oštroumni poznavaoci svih kazališta svega svijeta. Čovjek može veliki vještak biti u baždarstvu, no za tim ne slijedi da da i umjetnost mjeriti i cijeniti može.

Bilo je u odboru i takvih ljudi koji su sjedili u odboru samo zato što su velika gospoda; a to je opet posljedica one predsude koja kod nas vlada da velika gospoda sve umjeti moraju, što opet nije istina. Bilo je u odborima i ljudi punih vrijednosti i iskrene domorodne želje, no opet nevještih dramatici, koji su radili u ekonomičnoj struci, al' nisu mogli utjecati u umjetnički razvitak kazališta.

Govorio sam sa više takve gospode; neki mi rekoše: »Zaboga, ne znam kako sam došao u taj odbor, nit' su me pitali prije hoću li, neću li stupiti u nj, pa molim Vas, šta da i radim u njem, ta ja Vam o toj stvari ništa ne razumijem.« Kakvo je dakle čudo da djelovanje toga odbora nije moglo biti uspješno, da tu kakvu smjeru ili značaju umjetničkomu ni traga nema? Kakvo je čudo da naše zagrebačko kazalište nije moglo postati središtem naše narodne dramatičke umjetnosti i višom duševnom nasladom Hrvata?

Velevažna osoba u kazalištu je artistički ravnatelj, jer ako i nismo zato da mu se s v a diskreciona moć povjeri, ako i želimo da čitav odbor označi svojim djelovanjem umjetnički smjer zavodu, to ostaje artističkomu ravnatelju uvijek inicijativa predlaganja u odboru, i neka egzekutivna vlast, po kojoj izvršiti imade što je odbor zaključio.

Obje ove zadaće doista su velevažne, i artistički ravnatelj mora zato i osobita svojstva imati; ne treba doduše da bude savršen kao anđeo; takvih ljudi nema na svijetu; al' ne smije opet metnuti s uma glavnu plemenitu svrhu zavoda, te se gubiti u spletke glumaca.

Artistički ravnatelj mora da je čovjek obziran, okretan, radin; pred očima mu mora uvijek lebdjeti čisti umjetnički cilj hrvatskoga kazališta; artistički ravnatelj mora da je vještak dramatičkoj literaturi ne samo jednog doba, nego čitava njezina napretka; artistički ravnatelj mora i razumjeti i učiti plastiku, povijest, harmoničko-sceničko razređivanje i dramatičku tehniku, jer mu je dužnost pomagati redatelja, koliko ovaj ne shvaća više umjetnosti. Artistički ravnatelj mora biti vješt psiholog, tj. mora poznavati općinstvo i njegove težnje, kao što i glumce i njihove sposobnosti. Artistički ravnatelj mora da je čovjek trijezan, uzvišen nad svakom spletkarijom, prost od svake strasti, požude, pristranosti i zlobe; a prije svega mora artistički ravnatelj imati plemenitije misli i čuvstva, jer mu je dotjerati hrvatsko kazalište do umjetničkoga zavoda.

Artistički ravnatelj ne smije dakle biti čovjek trom i lijen, komu je strast otela sav obzir; artistički ravnatelj ne smije kazalište smatrati pukim zanatom što mu novac nosi, i pustom osobnom zabavom koja mu oslađuje njegov nerad; artistički ravnatelj ne smije zanemarivati učenja i novije dramatike i dramatičke literature i povoditi se s puke lijenosti za školom odavno propalom; artistički ravnatelj ne smije ni izbor i izvedenje prepuštati redatelju, a međutim u drijemnoj slasti plandovati, artistički ravnatelj ne smije biti brat ili sluga pojedinih glumaca il' glumica; artistički ravnatelj ne smije biti bahat nebrigeša koji se ruga glasu općinstva i grijući se o višem suncu traje blažene dane kao medo pri medu; artistički ravnatelj ne smije odbijati vještijega ili za koju ulogu sposobnijega glumca, samo da može kojega ljubimca istaknuti, na zazor svega općinstva; artistički ravnatelj ne smije biti slijep miš u kolu glumaca i glumica, pun strasti i požude, hvaleći što ne valja, a odbijajući što bi napredovati moglo; artistički ravnatelj ne smije imati srce od kaučuka za sve drugo samo ne za narod; artistički ravnatelj ne smije biti iskipjela mrtva duša.

Kako je do sada bilo u tom pitanju, znade i ćuti općinstvo; kako će unaprijed biti, dokazat će nam obzir uzvišenoga namjesničkoga vijeća.

VI

Govorio sam u svom posljednjem članku o vlastitosti artističkog ravnatelja kao i odbornika. Prije svega nameće se čovjeku dakako pitanje: bi li bilo lako naći čovjeka Hrvata, koji bi kadar bio ispuniti tu velevažnu zadaću? Ja mislim da ne bi. Neću da i opet dirnem u osobe, no samo velim da bi veoma probitačno bilo da se pozove stran vještak, ako je moguće Slaven, koji bi, ne budući spleten u naše patrijarhalne spletke i škandale, ravnati mogao taj zavod po zaključcima odbora. Takov čovjek bi ujedno mogao biti dramatičnim učiteljem, jer takov nam svakako treba ako želimo da vječnim pokusima i početnicima ne dosadimo našem općinstvu. U takvom slučaju ne bi ravnatelj član odbora bio, već u spora-

zumljenju sa jednim književnim članom odbora djelovao, no uvijek tako da glavna pažnja bude povjerena odboru. Izim toga bi se imao označiti osobit član odbora, koji bi pazio na prijevode i uopće na jezik. Njegova bi zadaća bila popraviti stare prijevode i poskrbiti se za prijevode novih po odboru u repertoar primljenih komada. Taj bi čovjek imao također vježbati članove u hrvatskom jeziku, u deklamovanju, naglašivanju i izgovoru hrvatskom. Sve dužnosti ne može artistički ravnatelj nikako obavljati, već čitav posao mora da je razdijeljen među odbornike; ta upravo zato se bira odbor da se kazalište ne povjerava jednoj osobi.

Sadanji redatelj može i nadalje ostati, jer je glumac veoma iskusan, no velika bi pogreška bila da se samo njemu povjerava dijeljenje uloga. Poznato je da se u svakom kazališnom društvu tvore koterije glumaca, gdje jedna protiv drugoj radi; da, među našim umjetnicima došlo je do šaka. Ako je redatelj sam glumac, davat će uloge samo svojim pristašama, te će druge članove zanemarivati; isto tako će htjeti sve poveće uloge sam prikazati, pa neće pustiti da se kraj njega razvijaju drugi daroviti glumci. I u razdjeljivanju uloga imade odbor sačuvati svakako nadzor, jer je notorno zlo kad se redatelju jedino povjerava dijeljenje uloga, kao što je i poznato da su skoro sva ravnateljstva svih povećih kazališta ograničila u tom poslu vlast redatelja, jer je to izvor beskrajnim kavgama.

Da uopće nestane nereda, opstoji doduše zakon o zaptu, al' treba da odbor bolje pazi da se taj zapt bolje sačuva nego do sada. Poznato je da je došlo do škandala, da upravo nije predstave biti moglo, da glumci nisu došli na pokuse, da nisu uloga napamet naučili itd. Pa kako je zapta biti moglo kad je bivši artistički ravnatelj sam išao na pozorište, te naputio glumca neka proti kritici »Pozora« govori prostačku improvizaciju, i toj je improvizaciji iz lože dopadno pljeskao. Otkuda, pitam vas, onda reda?

Govoreći o redu, treba nešta spomenuti o spravama i kazališnoj knjižnici.

Zagrebačka garderoba je prilična; za nekoje komade upravo sjajna. Tu garderobu valja čuvati, i nadzornik odbora

imade je držati pod ključem, pa izdavati odijelo samo za pojedine komade; da je imade dati čistiti da se ne pokvari. No kod nas leži oprava kojekuda. Garderoba je prije nekoliko godina ležala u klupko svezana, prašna, da su moljci svu kadifu izjesti mogli. Zna se nadalje da se ustupila cijela garderoba nekoj glumici da je uzmogne uzajmiti za maškarade; pri tom se odijelo pokvarilo; da, tvrde neki ljudi da je tom prilikom nestalo svilenih haljina od odijela što ga je odbor kupio od Brambille.

To može biti za pojedine glumce dobar »kšeft«, al' to se ne smije nikako i nikako dopustiti: posuđivati zemaljskim novcima kupljenu garderobu da je fakinaža i sluškinje po nedjeljnim plesovima povlače i deru!

Knjižnica kazališta povlačila se prije nekoliko godina pod posteljom i na peći kazališnoga poslužnika, da, imade primjer da se rukopis nekoga prijevoda izgubio, te ga nađoše sretno nakon poldruge godine, gdje? u dramatičkoj krčmi na peći. Itd. itd.

Sve, što evo bilježimo, samo je malen dio mana našega kazališta; ima ih toliko i toliko da se čovjeku koji misli o plemenitoj svrsi toga zavoda i koji vidi kukavštinu njegovu upravo grusti. Sav svijet to vidi, sav svijet viče proti tomu, pa? Pa ništa i ništa!

Do sada je hrvatsko kazalište samo zagrebačkim bilo, a i to ne valja; treba misliti da sva zemlja za kazalište plaća, dakle i sva zemlja pravo ima tražiti zabave od kazališta. To je posve jednostavan razlog. Al' viši razlog da se dadu hrvatske predstave po svoj trojednoj kraljevini, jest i taj da se što više uklone tuđa društva koja se po zemlji skitaju, da se misli, označene na početku ove rasprave, šire što je moguće više među našim narodom, da se manji gradovi potiču na dobrovoljačke predstave, a već možebiti i na utemeljenje samostalnog kazališta.

To nije moguće! Otkud novaca za put? — viču naše dramaturgične zvijezde. Zašto nemoguće? Bilo je doduše lani i ove godine nježnih razloga, kojih se nećemo pobliže taknuti; no smetnimo te elementarne nezgode s uma. Naše društvo vuče u ljetno doba plaću ma za ništa, dapače i statistice do-

bivaju po 25 for. na mjesec. Imademo li toliko novaca da se sve to uludo troši? Tako je dakako teško izlaziti i sa 20.000 for. na godinu. Nas su uvjeravali i mnogi čestiti rodoljubi iz drugih gradova da bi manji gradovi našem društvu drage volje putne troškove platili, samo da dođe onamo; plaću i onako vuku svi članovi, a nešto bi izim toga dobili po predstavama. Zar se ne bi naše društvo razdijeliti moglo na dva dijela, te tako putovati po gradovima naše domovine?

Ne putuje li novosadsko društvo okolo po Bačkoj, Banatu, nije li čak i u Požegu došlo? Nema li drugih srpskih društava što ne vuku od zemlje stalne plaće, već na svoju ruku putuju, pa ipak prolaze?

Nema li u Češkoj i Moravskoj do 20 društava što putuju na svoje troškove? Samo naše društvo ne može. Zašto? Pitajte slavnu direkciju; drugi smrtni ljudi neće vam te zagonetke odgonetnuti.

Napisasmo svoje misli samo ukratko, jer da se hoće novija kulisna historija našega dramatičkoga zavoda pisati, izašla bi debela crna knjiga grijeha i škandala, kojih nećemo ni od stida iznijeti pred svijet; a svemu tomu je kriv nemar ljudi koji, prkoseći javnom mnijenju, tjeraju na svoju ruku rđave poslove, misleći da ih ni strijela božja ne smije maknuti s mjesta; koji misle, sudeći po svojoj lijenosti, da se svijet ne pomiče, i da obrazovanje nije moglo napredovati od onoga vremena otkad im je duša od birokratizma ciknula; pa kad se nađe tkogod koji smije razabrati durbinom njihovo umišljeno sunce; kad im kaže da je njihova lovorika venuti počela, te da već u literarnu dobu prošloga vremena spadaju: onda skoče bijesni, pa da će ošinuti gromom grešnika koji se drznu jurišati im njihov Olimp, u kojem im Morfeo makovo sjeme siplje na drijemne vjeđe. A šta je ta smrtonosna njihova strijela? Kazališna munja, smola, gospodo, smola. O njima valjaju Goetheove riječi:

Alle Menschen, gross und klein,
Spinnen sich ein Gewebe fein,
Wo sie mit ihren Scheerenspitzen
Gar zierlich in der Mitte sitzen,
Wenn nun darein ein Besen fährt,
Sagen sie, es sei unerhört;
Man habe den grössten Palast zerstört.

VII

Svršavam svojih nekoliko riječi o hrvatskom kazalištu. Ponuka me k tomu i kukavno stanje njegovo, pa i to da se kraj tolike znamenite potpore ne opaža ama nikakav napredak. Uvjeren sam potpunoma — to smijem tu očito ispovjediti — da se naše općinstvo sa mnom slaže, to su mi mnogi te mnogi — ma kako god neki patentirani dramatičari vikali — priznali i nepitani. A odvažio sam se na to pisanje, jer sam i poviše godina učio dramatičku literaturu, jer sam, hvala bogu, imao prilike vidjeti i velika kazališta i velikih umjetnika, pa upravo stoga mi se daje nažao da u nas ni traga nema kakvoj umjetničkoj težnji, već da se cijela stvar kraj sve lijepe pripomoći lijeno birokratički tjera bez obzira na višu, idealniju svrhu.

Najviše me pako obradovao, da zametnem govor o tom pitanju, te da ujedno i druge potaknem neka misle i rade štogod za naš dramatički zavod, živ primjer, a to je razvitak češkoga kazališta, što sam ga na svoje oči vidio. Kad sam ga prvi put vidio (1859), bilo je kukavno, kao što po prilici naše možebiti, i nešto gore. Glumci većinom sami početnici, repertoar dozlaboga mlitav, a i igra kojekakva. Al' da ste vidjeli promjenu poslije nekoliko godina, da ste vidjeli kako su Česi u slavu uspomene Shakespeareove prikazali kroz tjedan dana najslavnija njegova tragična i komična djela; čovjeku iole za umjetnost zanesenu igralo je srce od milja. I dandanas, gospodo, češko je kazalište, i drama i opera, bolje od njemačkoga u Pragu.

A znadete li da ondje drama, opera i balet ima da se svaki dan igra, da se cijelu godinu igra, i da nije češko kazalište veće po prostoru nego naše, da je to kazalište po više godina samo 8.000 for. na godinu imalo, i tek u novije vrijeme 14.000 for. dobiva.

Pa kako to? — pitate me.

Tako, jer je uprava starom, lijenom odboru oduzeta bila, jer se sastavio novi odbor od svih stranaka, odbor ustrajan, oduševljen da dođe do one svrhe koju je istaknuo bio; jer se nije samo gledalo da kazalište bude prilična komedija, već

da bude u njem i umjetnost; jer se tu radilo na sve ruke da stupe u kazalište članovi boljih, obrazovanih obitelji, koje se nisu imale bojati demoralizacije svoje djece; jer su pisci djelovali na obrazovanje glumaca, jer je tu bilo srca za narodni napredak.

A svega toga nisu Česi stekli pod kakvom domaćom češkom vladom, nego, gospodo, pod Schmerlingom, koji je toliko zazirao od Čeha; to sve su stekli pod zemaljskim odborom kojega je većina njemačka bila.

A mi?

Čini mi se da sam nešto odgovorio na to što mi — — —

Ne preostaje nam nego apelirati na naš budući sabor, neka doskoči sadanjemu zlu, neka se lati kazališne reforme, pa smo i uvjereni da će ljude koji razvoj našega kazališta priječe, pa se nameću općinstvu, odstraniti.

Odgovoriti mi je na neku protukritiku nekoga gospodina u nekom listu zagrebačkom. Taj se gospodin dakako veoma ljuti da sam počeo pisati kazališne kritike, i to stoga što sebe drži za personificiran monopol sve dramatike i estetike u Hrvatskoj, pa i zato što nisam pisao kritike u njegovu duhu, tj. što nisam naše kazalište i djelovanje artističkoga ravnateljstva kovao u zvijezde, kao što je to g. artistički ravnatelj sam negda u »Narodnim Novinama«, a i kasnije u »Domobranu« učinio. Naši čitatelji, koji nisu dakako imali prilike čitati te dramatičke apologije grijeha našega kazališta, znat će i sami kakvim je perom estetička rasprava moga protukritičara pisana; te kako neće ciknuti od boli kad diraš u gojenče čovjeka komu je vijek i novce posvetio i kojega je mogao podići do velikog savršenstva da ga nisu kojekakve okolnosti priječile. Ta znade se da je običaj ljudi, kad dođu do nekoga glasa, al' ne napreduju, srditi se kad im čovjek kaže da nisu već prve zvijezde, da ih davno sila ostavlja, jer upravo takvi nemičnjaci misle da su svoje ime sa zvijezdama spleli.

Ne bih se bio ni taknuo te ponešto mahnite, ponešto nadute apologije, jer nisam rad oteti čovjeka slatkoj iluziji i mirovnomu plandovanju, pa i znadem štovati duševne razloge čovječje slaboće. No javni interes ne štedi nikakve osobe, a i čast ne dopušta čovjeku da šuti kad ga zovu na mejdan, a ja

se mejdana ne plašim, to velim u brk tomu antikritičaru. Nisam odgovorio umah, i taj gospodin se međutim hvalio po krčmama kako je mene mladića hametom potukao, a ja da ne smijem pisnuti. Taj gospodin se očito prevario, jer sam imao i drugoga posla, da pravo kažem, nisam voljan bio odgovarati na svaku pisariju koje i onako nitko ne čita u Hrvatskoj.

Ne možebiti stoga da ne štujem njegova literarnoga djelovanja; bože sačuvaj, ni njegovih zasluga, ni drugih starih domorodaca, al' bi opet ta gospoda pamtiti imala da poslije ljeta jesen ide, a poslije jeseni zima, da drvo ne nosi ploda pod kasnu jesen; ta gospoda ne bi odviše školnički govoriti smjela, jer su i mlađi od njih škole polazili; ta gospoda bi se sjetiti imala riječi latinske: *Omnia sunt fluxa atque fragilia.*

A najsmješnije je od njih kad se na silu nameću poslu kojemu se živahnosti hoće; to naprezanje mi se baš tako čini kao što vika staroga, ulogama skučenoga kapetana da će voditi glavom husare na juriš.

No kad sjedoh pisati o kazalištu, moram se i g. antikritičara sjetiti.

Da vidimo kako me ukorio g. antikritičar! Velik mi je grijeh da sam mladić, pa da pišem kazališne kritike. Nisam do sada čuo da valja i u Hrvata pravilo tirolsko da će se čovjek tekar sa 40 godina opametiti; pa i ne može valjati ako g. antikritičar svoja djela bar toliko cijeni kao što ja; ta sve što je napisao valjana spada prije njegove 40. godine.

Uopće je neke naše stare, a i nekoje srednje pisce, osvojila čudna predsuda, čudan aristokratizam. Mjesto da mlađi svijet svjetuju i potiču na rad, mjesto da svoje sile spoje sa mlađima, odbijaju mladiće aristokratički od sebe, te misle da je velika sreća po mlada čovjeka ako mu reknu školničkim glasom koju milostivu riječ. Ta gospoda dakako zaboraviše da su sada škole druge nego što su nekad bile, da su Hrvati kraj svih nevolja znamenito napredovali, da većina starih djela imade veoma relativnu vrijednost. Ako li se pozivate, gospodo, na špartansko načelo da starost štovati treba, onda ste morali sav svoj vijek pokazati da ste bili za svoj narod ono što su špartanski starci bili. *»Exempla sunt odiosa.«*

Lako je dakle tumačiti da se g. antikritičar srdi na mene. Veli nadalje da se precjenjujem, da sve druge držim za laži-autoritete, i da držim samo sebe za autoritet.

Ja sam se, pišući kritike, uvijek pozivao na druge primjere, uvijek kazao kakav razlog, a g. antikritičar se svim tim specijalnim ukorima ugibao, pa je iz mojih kritika uhvatio pojedine riječi, kako su mu zgodne bile. Nije mi bome stalo do moje slavice, pisao sam samo jer ne mogu gledati kako napredak važnoga narodnoga zavoda zapinje, gdje bi napredovati mogao. Ja se duboko klanjam svakomu autoritetu koji zbilja priznanje zaslužuje, kojega osobne strasti ne zaslјepljuju, ali autoritetu koji samo deklamira o narodu, a o sebi misli, pa kraj toga ništa ne radi, tomu se neću klanjati, na nj ću udarati dok mi um i pero siže.

G. antikričar veli da imam doduše iskustva, polaziv znamenita kazališta, dapače je tako milostiv pa mi kaže da nisam glup, al' opet veli da ne znam ništa o dramatici. Iz ovih protivnih nelogičnih izreka vidi se očito da mu je pero od strasti drhtalo.

Taj gospodin ne zna koliko sam dramatike učio, koliko li nisam. Da sam bar nešto čitao o tom predmetu, mogao je i sad vidjeti; da sam i nešto učio o tom, dokazat ću mu, ako bog da, doskora; da pako toliko nutarnje kazališne rutine u meni nema, kao što u njega, to priznajem drage volje.

Moj gospodin antikritičar, da dokaže moju »nevještinu« *in dramaticis,* nije baš osobito zdušan bio, te je naveo neševaljerskim načinom i izreka i misli kojih nikada nisam izrazio u svojim kritikama.

Nije istina npr. da sam rekao da Goethea, Schillera i Lessinga kod nas ne treba, ili da su njihova djela filistarska.

G. antikritičar mogao je veoma dobro razabrati da sam govorio o novijoj veseloj igri njemačkoj, i o starijim dramatičkim plodovima što su ih Nijemci odavna zaboravili, a i o onom izmetu lakrdijaške bečke vile, koji nikakve više intencije nema, već da se po bečkom blatu vuca.

Šta će nama Hrvatima suzne i sipljive tragedije Raupachove sa svojim pretjeranim sentimentalitetom? Šta će nama

Hrvatima Ifflandijade i Kotzebuade, ili neslane komedije Schikandera, o kojem se sada samo znade da je za besmrtne opere Mozartove pisao kukavne tekstove? Šta će našemu općinstvu Raimundove bajke iz zlatne dobe meternihizma, i fijakerske dosjetke Nestroya? Šta će nam za Gallmeyericu pisani plodovi Langa et comp? Šta će nam i novije konverzacionalne igre Nijemaca, gdje su glavne osobe neki »Staatshaemorhoidariusi«, koji propadoše i na njemačkim pozorištima?

Imade li naša dramatička literatura tih putem poći? Je li to ona viša svrha hrvatskoga kazališta da se udome kod nas komadi à La Pomerais?

Možebiti ćemo još doživjeti da će se prikazati s velikom zalihom i pucnjavom izvorna slika iz života Udmanićeva.

Proti takvim njemačkim plodovima pisao sam ja, gospodine moj, a ne proti Schilleru, Goetheu i Lessingu. Kamo sreće da slijedi i naše ravnateljstvo uzvišene misli Lessingove, drukčije bi stajalo naše kazalište.

Isto tako je izvrnuo g. antikritičar moju izreku glede franceske dramatike.

Prije nego mu dokažem kako je moje riječi iskrivio, te na svoj kalup natezao, hoću mu samo na jednu njegovu izreku odgovoriti, koja je doista smiješna: da je literatura franceska plitka. Tu izreku sam sto i sto puta čitao kod Nijemaca, i odanle ju je posudio po svoj prilici i g. antikritičar. Drugi narodi misle drugačije, a *in praxi* i sami Nijemci: ta nije li upravo franceska *»comédie«* mah preotela i na najsavršenijim kazalištima njemačkim?

Nisam za nove romantike, premda se g. antikritičar pobrinuo da dođe Dumasova »Dama aux camélias« na hrvatsko pozorište; no svakako preporučujem komade iz Scribeove, a još više iz novije realističke škole; jer se u njima shvaća duboko socijalni život i njegove mane.

Znam i to da je, izim Molièrovih, teško prikazati francuske klasične drame, pa nisam ni za njihov aristotelizam; al' u novije vrijeme priznavaju i sami Nijemci poeziju i dubljinu mnogih tih plodova koji su Nijemcima samo dosadili bili, jer je Gottsched frankomaniju tjerao do skrajnosti.

Sve odlične umjetnice, kao i Rachel i Ristori, pak i Nijemkinje, prikazale su i franceske klasične igre, a nije li Schiller »Fedru«, Goethe »Mahometa« preveo?

Ja sam samo preporučio da ih naši dramatici uče poznavati, kao što treba da uče i stare grčke tragike.

Gospodin antikritičar dokazuje moju »nevještinu« još i tim što sam rekao da je komad »Le père de la débutante« fina vesela igra, a ne lakrdija, kao što je prikazaše u Zagrebu. On se poziva na berlinsku zbirku Botheovih prijevoda, kao što na drugom jednom mjestu na izreku »Agramerice« — jer originala franceskoga valjda nije vidio. Eto ti duboke vještine artističkog ravnatelja! Bothe je dakako napisao »lakrdiju« i dao taj komad lokalizirati, nego u franceskom originalu je to zbilja fina igra, a ne samo po imenu, i u takvom obliku sam je čitao i vidio u bečkom dvorskom kazalištu. Ja ne razabirem, otkuda, antikričaru toliko simpatije za trivijalnost i lijenog njemačkog Michela?

Gospodin antikritičar srdi se da sam udario, kao svi Zagrepčani, na kukavne prijevode. On dakako sve brani, ma bilo kako kukavno. Veli da nema vremena pregledati prijevode; al' je imao vremena čak prebrojiti štamparske pogreške u mom članku; bilo bi vremena, bilo bi, ali nema drugo što. Nadalje se upušta gospodin antikritičar u pojedine germanizme, da ih opravda. Ja mu velim, ako je u tekstu »porodički oci«, da je to germanizmom; ja mu velim da porodica, ako i ne u štokavštini, to u drugim slavjanskim jezicima »Gebärhaus« znači, pa ako misli da je pogrešno uzimati pojedine riječi iz nehercegovačkoga narječja, to se veoma vara. Ja mu velim da je naveo pogrešnu izreku, koje nisam ni napisao, ja mu velim da je »sjednica« kod slikarije i opet germanizam, jer je od riječi do riječi s njemačkog prevedeno.

Što sam uzeo za »osobu« srpsko »lice«, to sam tu riječ našao već kod Dubrovčana, a »glumac«, gospodin moj, rabe i danas Srbi, i po negdašnjem »ponjatju« našega naroda bio je acteur i Gauker jedno te isto, a ako je danas uzmemo za umjetnike, nećemo povrijediti estetiku.

G. antikritičar veli da i u onom što sam ja pisao, ima stilističkih pogrešaka. Moguće, jer pišući u novine, ne može čovjek novinarskoga članka piliti pol godine. Ta imade pogrešaka i u čuvenih pisaca, uzmite npr. silu germanizama u »Teuti«, uzmite strašnu hrvaštinu »Narodnih Novina« za redakcije »Teutina« pisca, uzmite germanistički slog »Domobranovih« kazališnih kritika; no tim što je koji čovjek pogriješio nije opravdana skrajna kukavština drugih prijevoda.

Nisam ni strastan, kao što mi g. antikritičar podmiče; ta hvalio sam gdčnu. Tomaševićevu; da sam strastan, ne bih je bio pohvalio; hvalio sam i Freudenreicha pošto je proti meni prostački improvizirao bio.

Jednoć se prepirahu dva bogoslova, pa se jedan stao hvaliti kako je drugoga pobio. Reče naime: »*Ego eum terribiliter refutavi.*« Zapitaše ga, kako? A on »*Dixi: non est verum!*«

Takvi su i razlozi moga estetičkog protivnika.

Al' nada sve je smiješan kad nas, »Pozoraše«, bijedi taj gospodin da smo Herostrati.

A gdje vam je taj slavni hram čiste božice Dijane što ga »Pozoraši« poharati žele? Hrvatsko kazalište? Haha! *Difficile est satyram non scribere!*

»Pozoraši« rade svagdje o tom kako bi očistili narodni hram, jer žele da to bude hram molitve, a ne spilja grijeha.

Evo me na kraju mojih riječi o kazalištu. Govorio sam od srca, glasno i jasno; jer nisam vičan graditi tajnih spletaka. A ja ću moje riječi opozvati kad me g. antikritičar s nekoliko novih besmrtnih igrokaza, iz njegova pera poteklih, osramoti. Pljeskat ću mu isto tako živahno kad se bude, lovorom ovjenčan, klanjao iz svoje lože, kao što je on pljeskao iz lože kad je Freudenreich prostačku improvizaciju govorio na pozorištu. U to ime bog pomozi!

MARTA POSADNICA
ILI PAD VELIKOG NOVGORODA

Matija Ban, jamačno najplodniji naš dramatični pisac, izdade evo svoju »Martu posadnicu« tiskom, pošto je već početkom god. 1872. prikazana bila na pozorištu biogradskom. Dočim su njegovi dosadanji plodovi: Mejrima, Dobrila i Milenko, Smrt kneza Dobroslava, Lazar, Vukašin, Zla kob, uzeti iz domaćega života, iz domaće povijesti, latio se u »Marti posadnici« predmeta doduše slovjenskoga, ali našim stranama ipak tuđega. A da je upravo »Martu« izabrao, lako se razumije jer doista malogdje ćeš naći tragičnijega predmeta od užasne propasti slobodne slavenske općine novigradske. Već prije Bana opisaše sami Rusi tu zgodu, i to Pogodin dramom, a Karamzin pripovijetkom, koju je naš Ivan Kukuljević pohrvatio. Odmah iza prvoga prikazivanja izjaviše biogradski listovi svoj sud o toj drami, i to na vrlo različit način. Poluzvanični »Vidovdan« donio je o tom djelu odugačku panegiriku, gdje se i Ban i njegova »Marta« kuju u zvijezde, gdje se ova drama uspoređuje prvim dramatičkim plodovima ovoga svijeta. »Mlada Srbadija« naproti navalila je upravo nemilice na Banovu »Martu«, bijedeći pisca da je veći dio svoje drame presadio iz Pogodinove tragedije, da je dapače intrigom izopačio rusku »Martu«. Vrlo žalimo što ne mogosmo nikako doći do Pogodinova djela, da bismo mogli ispitati ukoliko da je Ban u »Marti« svoj, ukoliko li Pogodinov. Pošto nam pako Ban nuđa ovu dramu pod svoju, uzet ćemo i mi »Martu« za njegovu, te mjeriti je mjerilom neumitnim — povjesnicom, ne zaboraviv, dakako, da je pjesniku slobodno povijest oplemeniti, uzvisiti i prilagoditi, da poluči svoju etičnu svrhu. Nas dakako nije osvojila »presuda« proti Banovim proizvo-

dima kao što »Mlada Srbadija« o sebi ispovijeda, te ocjenjujući Martu, sudit ćemo Bana samo kao pjesnika. Da nacrtamo prije svega radnju Banove drame:

U dvor Marte Borecke, posadnice slobodnoga grada Novigrada (Novgoroda), dolazi Teofil, arcibiskup novigradski, i veliki posadnik Delinski, te joj javljaju da je veliki knez moskovski Ivan poslao u Novigrad glasnike svoje, kneza Holmskoga i Davidovića, koji hoće da izjave poslanstvo svoje puku novigradskomu samo u zbornom vijeću. Marta, uvidjev da se za tim krije Ivanova spletka, kojom da podjarmi slobodnu joj otadžbinu, plane gnjevom, odlučna braniti do kraja slobodu novigradsku, te se riješi da će glavom poći u vijeće da ondje govori narodu, čemu je poslanik Delinski obodrava, zadahnut istom mišlju. Arcibiskup Teofilo nasuprot ne dijeli ratobornih misli Martinih. U njem se budi tajna slutnja da će rodni grad zlo proći u ratu, i Moskva da će nadvladati, pri čem se pozivlje na proročanstvo nekoga Mihajla pustinjaka, koj' da je pobjedu Moskve i propast Novigrada prorekao. On se boji da bi mogao bog poslati Ivana kao bič svoj na Novigrad, te svjetuje neka se bori Marta hitrinom i zlatom, a ne mačem proti Moskvi, i nariče nad sudbinom zavičaja; no Marta odluči se na junački otpor, te konačno uglavi s Delinskim izaći pred narod u vijeću. Pošto je Delinski otišao bio, nadođu Ksenija, kći Martina, i Miroslav, nezakonski sin Ivana, uzgojen od same Marte. Ova, zabrinuta za sudbinu svoje kćeri, odluči istu udati. Na izliku nuđa joj ruku boljara Federova i Dmitra, no Ksenija ih odbija. Obodreni napokon blagošću Martinom, ispovijedaju mladi da se ljube, i Marta daje kćer kopilanu Ivanovu, kojemu ipak porijeklo njegovo taji.

Na poljani skupio se narod novigradski sa svojom vlastelom da sasluša glas poslanika Ivanovih. Dođe i Borecka, te bude živo pozdravljena od naroda. Moskovski poslanik Davidović javlja narodu da su se neki novigradski građani utekli Ivanu, zovući ga neka zavlada Novigradom, gdje da se sloboda prometnula neredom. Puk se uzbuni na te riječi, a poslanik Delinski veli da su to bez znanja naroda učinili izdajice Nazarija i Zaharija, koji moradoše pobjeći iz grada. Razjarena Marta popne se na besjednicu, te dozivljući puku

staru slobodu u pamet, otkrije Ivanovu spletku i obodrava narod da do zadnje kapi brani svetinje svoje. Posadnik Delinski odgovara na ime naroda glasnicima da se svoga zakona odreći neće, da će pomoću Litve odoljeti navali Ivanovoj, no da je kao dosele Novigrad pripravan s Ivanom u miru živjeti, ali mu se ne podvrći. Knez Holmski naviješta Novigrađanima rat, a narod ga oduševljeno prima. Po skupštini sastaju se na pustoj poljani boljari Federov, Ovin i Vijatko da uglave zavjeru proti Marti i slobodi novigradskoj, prvi naročito zbog toga što mu Marta ne dade Ksenije. Nadođe k tomu i mladi Upadiš, građanin, kojino priča da se stvara u gradu tajna stranka za Moskvu proti Marti, koja da mora zaglaviti. Urotnici pođu na dogovor sa moskovskim poslanicima. (Čin I) Ivan podigao se na Novigrad. U taboru nalazimo ga sa povjerenikom mu Maljutom. Ivan bjesni proti Marti, koja mu se opire. On priča kako je voljan pobijediti ne samo ruska plemena već i Astrahan, Tatare, Krim i Litvu, sve spletkom, te napokon osnovati veliko carstvo, no najvećom zaprekom tomu smatra svoje boljarstvo, kojemu izim Maljute ne vjeruje. Napokon zapovijedi Maljuti da dovede Novojskovođu Holmskoga, koji bješe opustošio sav kraj do Novigrada, te time probudio zavist i nepovjerenje u Ivanovu srcu. Holmski javlja knezu da će Novigrad morati pasti pošto mu je vojsku bio dan prije potukao kod Krastinja, gdje bude sa dvije tisuće i Miroslav zarobljen. Vijećnici jave Ivanu da su i Ovin i Federov zasužnjeni i da se njihovu izdajstvu ima zahvaliti pobjeda Moskova. Ivan pozove zarobljenike preda se, svi mu se poklone, ali se ne klanja Miroslav, koji pred knezom Federovu nabacuje izdaju i prkosi prijetnjama Ivanovim, u kome se ipak nepojmljivo milosrđe prema Miroslavu pojavlja. Ivan otpušta Federova i Ovina kući, te daje Marti tri dana da se promisli za predaju grada, jer da će joj inače zet i drugi zarobljenici poginuti. No ujedno zakazuje Miroslav svojoj punici da ne klone duhom i da će on rado za svoj dom poginuti. Ivan, razjaren, trgne mač na Miroslava, al' uto iznenada doleti Olga, za mladosti ljuba Ivanova, te pošto se sve boljarstvo odaljilo, izjavi knezu da je Miroslav njen i Ivanov nezakonski sin. Miroslav izljubi se s majkom, klekne

pred oca. Ovaj dozvoli da uzme Kseniju za ženu te da se vrati u Novigrad, al' da ne oda svoga porijekla. Olga se prašta s Ivanom i Miroslavom, da pođe opet u svoju zabit, premda je Ivan zaustavlja. Knez osvijesti se opet od čuvstvovanja svoga, te se stane domišljati kako će sina rabiti da predobije Novigrad. Uto donese Maljuta pismo od poglavara livonskog reda, da Novigrad neće dobiti od Litve pomoći jer da to priječe livonski mačenosci. Ivan odluči jurišati na Novigrad, te nagovara sina neka sklone Martu na predaju ili neka mu grad pribavi izdajom, pa kad se sin tomu opire, grozi se Ivan da će pogubiti i Martu i Kseniju, našto Miroslav upropašten odlazi, a knez kliče veselo »u mreži su mojoj!« pa pušta i ostale zarobljenike na slobodu, rekav im ipak da će sav Novigrad poharati i razoriti, ako se za tri dana ne predaje, otpušta ih pako zato da šire u svom domu strah, nemir i razdor. (II čin) Dok borba među Novigrađanima i Moskovljanima traje pred gradom, sastanu se Miroslav i Ksenija u Martinu dvoru. Ksenija veseli se da Novigrađani napreduju pod vodstvom brata joj, Jakova Boreckoga, jedino se čudi neveselju Miroslavljevu i neiskrenosti. Miroslav odbija tu svoju sjetu na opću zabrinutost, ali da on ne zdvaja o konačnoj pobjedi. Ksenija, umirena time, veseli se već unaprijed kako će Miroslav povjerena mu vrata moskovska junački braniti, te opominjući ga neka se ne da zanesti svojom vatrom oprašta se od njega. Miroslav koleba se u velikoj brigi. Da izdajom Novgoroda spasi Martu i Kseniju od smrti? Napokon odluči samo u skrajnjoj pogibelji predati grad Ivanu, nadajući se i pomoći od dvinske vojske. Sjeti se napokon da se drugi bore, i pošto Marta i Delinski odlaze, ukloni se pred njima. Marta je zabrinuta da još nema dvinskih pomoćnika. Delinski se boji da će nastati buna u samom gradu, jer da prijeti glad. Marta pozivlje boljare, navlastito Srezenova, neka dijele svoje žito s narodom, i zbog toga nastane svađa jer Srezenov neće da razdaje žito. Ostali gledaju tu raspru utažiti, a Srezenov, čuvši da je Marta svoje žito razdijelila među gladni puk, zastidi se i moli Martu nek mu oprosti. Uto navali Šujski te javlja da od Dvinaca pomoći nema, njihov grad da je Ivan zauzeo, vojska da im se utopila u Ilmenu; ni od Litvina da nema potpore. Marta po-

zivlje sve neka se uzdaju u vlastitu snagu. Teofilo, nadošav, opominje Novigrađane na pomirljivost, jer da će inače grad propasti; ali zaludu. Boljar Federov javlja da se puk, dočuv zlokobne vijesti, buni i da zahtijeva predaju grada. Marta zapovijedi neka joj sin s vojskom u grad uzmakne, a sama polazi u vijeće među razjareni narod, premda je Federov odvraća od toga jer joj je htio otkriti tajni sporazumak među Ivanom i Miroslavom, čemu on ipak istom dokaza traži. Slučajno nadođu Miroslav i boljar Vijatko, a Federov se sakrije da prisluškuje. Vijatko, poslan od Ivana, navaljuje na Miroslava neka se odluči predati Novigrad. Nastaje borba u Miroslavljevoj duši, koji neće nikako počiniti izdaje. Napokon, kad mu Vijatko živo prikazuje kako će Marta i Ksenija strašno poginuti ako bude daljega otpora, klone Miroslav te napiše ocu tajno pismo, a Vijatko polazi da ga ponese Ivanu. Osvijestiv se, Miroslav odluči pismo Vijatku prije polaska oteti. — Vijeće izlazi pred narod; puk, po izdajicama podjaren, buni se proti Marti i želi predaju, boljari opet zahtijevaju da se buntovnici kazne. Uto dojavi Dmitar poraz Moskovljana no Jakov Borecki da je u tom boju zaglavio. Marta, premda osvojena teškom boli, obodrava živim slovom na nov otpor. Ljudi donesu po Ivanovoj zapovijedi nagrđenu lešinu Jakova, te nastaje sveopće naricanje. Marta klone od žalosti. Izdajice budu prognani, a narod, dirnut užasnim prizorom, sprema se na nov otpor. (Čin III) Novigradu raste pogibelj, Ivan napreduje, pomagan izdajstvom, Marta i posadnik Delinski uviđaju da zavičaju spasa nema jer se izdaja svuda širi. Oni odluče slavno poginuti za slobodu svoga doma. Ksenija uvjerava majku da će i ona ustrajati, kad najednom narod prema dvoru grne. Dmitar i mladi građanin Upadiš javljaju da je grad izdan, topovi da su zaglavljeni. Narod traži da se izdajice kazne. Vijatka bješe nestalo., Starac Upadiš izađe pa tuži sam svog sina s izdajstva; da je naime sporazumljen s Ovinom i Vijatkom. Sin Upadiš bude uz proklinjanje puka odveden pred sud. Zaostaloj Kseniji otkrije Federov sporazumak među Ivanom i Miroslavom i pokaže joj pismo Miroslavljevo, kojim taj javlja Ivanu da je spreman Novgorod predati Moskvi. Pismo bješe Federov oteo Vijatku, ubiv istoga. Ksenija očajava. Nadođe

Marta s Miroslavom. Federov otkrije i njoj nevjeru Miroslava. Ovaj priznaje da je on pisao Ivanu pismo. Marta proklinje savez Ksenijin i njegov, te hoće da zeta predade sudu. Ovaj se brani, otkrivajući namjeru s koje da je to učinio, naime da spasi Marti i Kseniji život. Ksenija, koja se međutim otrovala, umire oprostiv Miroslavu, a ovaj se probode. (Čin IV) Osamljena u pustom dvoru oplakuje Marta smrt sina, kćeri i zeta i tuži se bogu radi jada svojih, moli ga da i nju brzo skonča. Uto bane u dvor sestra joj Olga. Zagrliv Martu, kazuje joj da je dohitila nju i sina spasiti od Ivanova bijesa, pak dočuv sve što se u gradu zbilo da proklinje svoju nesreću. Marta izvinjava Miroslava, koji da nije bio izdajica, već je samo milim htio spasiti život, kad već nije Novom gradu bilo pomoći; ona međutim da neće preživjeti slobode svoje otadžbine, koja pada iskvarenošću vlastitog naroda. Pripravna je na smrt, i pokaže Olgi u pokrajnoj sobi lešine Miroslava i Ksenije. Dmitar javlja da Ivan juriša sa svih strana na grad, a Delinski da skuplja izabranu četu za zadnji otpor. Marta odluči poginuti u tom zadnjem boju novigradske slobode. Moli Olgu da zakopa dvoje mladih, a i nju kad pogine. Olga je zaustavlja, al' ona izmakne u boj. Na poljani sred grada skupili se neki boljari, i narod čekajući u strahu šta će biti. Veliko zvono zazvoni. Ivan prodire u grad. Dođe Šujski ranjen te potvrđuje pobjedu Ivanovu i svjetuje narod neka se raziđe, neka ne čeka bijesa moskovskoga. Al' dođe Marta pod zastavom i oružjem te pođe sa nekoliko vjernih boljara da pogine za domovinu. Za njom tuguje ranjeni Šujski, jadikuje nad propašću slobodne domovine i slomi mač svoj. Svećenstvo izlazi pred Ivana. Teofilo moli kneza da se smili puku, ali ovaj ljutit odbija molbu. Šujskomu, koj' smrt zahtijeva, poklanja život. Sred pusta grada stoji knez i sažaljuje Novigrad. Zapovijedi dovesti preda se zarobljenu Martu i boljare, a slavne gradine Novoga grada porušiti. Pomiluje na izliku boljare i hoće da pogubi Martu, al' nadođe Olga te izmoli Martin život. Knez joj tobože prašta, no ona ne prima ropskog dara te se probode. Ivan napusti svoju četu da plijeni grad. (Čin V)

Nacrtasmo radnju Banove Marte nešta opširnije, jer je vrlo, pače suviše zapletena, pa i zato neka se vidi ukoliko su

naši prigovori opravdani. Da vidimo Martu i pad velikog Novigrada u povijesti. Borba među velikim knezom ruskim Ivanom III Vasiljevićem i slobodnom općinom novgorodskom pada u vrijeme od g. 1470 do 1478, dakle u doba gdje se od raznih ruskih plemena i kneževina počela stvarati silna, jedinstvena ruska država. Pojav je taj posve naravan, jer su ljuto ropstvo pod tuđim jarmom, a i navale drugih inoplemenika nukale ruski narod na slogu. Ivan Vasiljević shvatio je bistrim okom tu potrebu. Ivan Vasiljević bude začetnikom velikoga ruskoga carstva, on ga je osnovao silom, duhom, tiranstvom, lukavošću, te je bezobzirce oborio svaku preponu koja se je njegovoj velikoj cijelji nametnula bila. »Odsada«, veli slavni Karamzin, »uzvisuje se povijest Rusije do časti državne povijesti, jer nam ne prikazuje više ludih raspra među knezovima, već čine države koja postaje velikom i neodvisnom«. Ivan, promatrav susjedne države, morao je nehotice opaziti da su snažne, ujedinjene sile, stoga je morao ujediniti bud dobrim, bud zlim svu silu u jednoj glavi, da ujedini vas narod, morao je ukloniti svaki živalj koj' se njegovoj vrhovnoj vlasti opirao. Ne kori nas nitko da ovdje pišemo apsolutistički, mi ne opisujemo ovdje svoga uvjerenja, koje je slobodoumno, već crtamo samo historične zgode koje se svakako prema stalnim zakonima razvijaju. Baltički Slaveni imađahu slobodne općine, demokratske uredbe, al' ne imađahu ujedinjene sile, i zato im kraj silnog jedinstvenoga, na feudalnom temelju osnovanoga njemačkoga carstva, propade sloboda i narod. Husitizam u Češkoj uskrisi demokratizam i slobodu, al' i oslabi jedinstvenu silu naroda, koji bijaše susjed silnom njemačkom carstvu, i Češka morade doživjeti bjelogorsku bitku. Slobodna Poljska, okružena apsolutnim susjedima Pruskom, Rusijom i Austrijom, morade pasti žrtvom tih vlasti, jer kraj ustava njezina nije bilo državi jedinstvene snage. Ti primjeri, mislim, dovoljni su svjedoci ovomu razlaganju.

Ponajjača zapreka namjeri Ivanovoj bijaše slavna i silna republika novgorodska. Stara ruska poslovica veli: »Tko može ustati proti bogu i velikom Novgorodu?« Bogata sa svoje trgovine, i silna sa svoga bogatstva, uživala je ova općina potpunu slobodu. Veliki ruski knez bijaše po imenu glavar novgorodski, on bijaše Novgorodu »gospodin«, a ne »gospodar«. Narod se upravljao sam po staroslavenskom običaju; skupština davala je zakone, sudila sud, birala svoje posadnike (načelnike) i tisućnike, zaključivala mir, naviještala rat. Kraj takve uredbe razvijalo se po vremenu u Novgorodu neko boljarstvo — nalik na patricije zapadnih gradova — a upravo boljari postaše najžešći zatočnici domaće slobode, dobro znajući da njihova sila može samo potrajati uz silu i slobodu otadžbine. Jedna od najslavnijih obitelji u Novgorodu bijahu Borecki, a za vrijeme borbe proti Ivanu Marta, udova posadnika Ivana Boreckoga. Plemenita ova žena uviđala je predobro namjere Ivanove, uviđala je da veliki knez hoće Novgorod sniziti na običan grad, oteti mu slobodu, bogatstvo, silu. To uvjerenje, predanje djedova, uzgojenje i napokon brak sa slavnim junakom Ivanom — sve to porodi u njoj tvrdu odluku braniti do kraja domovinu, i to pomoću Litve, Psovska itd. Većina naroda prianjaše uz nju, al' se opet javi dosta jaka stranka, a na čelu joj nadbiskup Teofil, koja je gledala nagoditi se s Ivanom i izbaviti što više domaće sloboštine. Ivan, saznavši da Novgorođani rade utanačiti savez s Kazimirom poljskim, odluči dignuti na njih vojsku, te potuče slobodne građane kod Krastinja i Šelone; od Litve ne bude gradu nikakve pomoći, jedan dio dvinske vojske poginu u Ilmenu, glad zavlada u gradu, i Novgorođani klonuše duhom. Stoga pojača se stranka Teofilova, te njegovim posredovanjem bude utanačen mir, »kletveno pismo« s Ivanom dne 11. kolovoza 1471. Po tom miru ostade Novgorod slobodna općina, građani nisu morali ići za Moskvu u boj, u ime daće morala se knezu davati mala svota itd. Taj mir bijaše prvi korak propasti novgorodskoj; Ivan se time za čas zadovolji, imajući drugoga posla. Teofil mišljaše da je spasio domovinu, a Marta, ukloniv se u zabitne dvorove svoje, uvidi da Ivan i Novgorod kraj sebe postojati ne mogu. Sve do god. 1475. uživao je Novgorod svoje sloboštine. Ivanu bijahu pune ruke posla s Poljacima, sa zlatnom ordom, sa krimskim kanovima, s livonskim mačenoscima, te nije imao kada baviti se sa slobodnom republikom. Al' i tomu dođe hora, Ivan pripravi bez sumnje sam cijeli povod propasti Nov-

goroda, što ćemo ga ukratko opisati. Izdajice Zaharija i Nazarija i neki drugi dođoše u Moskvu tužiti svoje sugrađane da nema u gradu reda ni zakona, da vlada razbojstvo i nasilje. S te, svakako naručene tužbe pođe Ivan glavom u Novgorod i bude po građanstvu čašćen i obdaren, no nato stade suditi sud radi tobožnjega nasilja, i povede u ropstvo više otmjenih boljara, koji su bili otprije radili utanačiti savez sa Litvom; i naskoro povrati se Ivan sa silnom vojskom da utamani Novgorod pod izlikom da ga građani priznavaju samo »gospodinom«, a ne i »gospodarom«. (1477). Teofil pokuša i opet izbaviti bar jedan dio domaće slobode, no uzalud. Ivan ne htjede slušati o kakvim sloboštinama, njegova volja sama da ima biti Novgorođanima zakonom. Još jednom planu u građanima žar stare slobode, podjaren Martom, al' vojvoda Šujski prebjegnu k Ivanu, i Novgorod morade mu se predati na milost. Slobode nestade, Ivan zaplijeni bogatstva u vrijednosti od 14 milijuna forinti, Marta sa 4 boljara bude uhvaćena i odvedena u Moskvu, a zatim pogubljena. Ivan uništi time zadnji otpor svom carstvu. Iz toga prem kratkog i suhoparnog pripovijedanja vidi se ujedno i dramatičnost samoga predmeta, vidi se da velika državna misao Ivanova, s jedne, a ljubav zavičaja i slobode Novgoroda, s druge strane, sačinjavaju pravi tragični sukob, ili, kako Karamzin, dakako na svoj način, veli: »Ivan bijaše vrijedan da satre propadajuću slobodu Novgoroda, jer je želio osnovati trajnu sreću cijele Rusije.« Ban, po našem mnijenju, nije toga veličanstvenoga dramatičnoga sukoba istaknuo ni toliko koliko nam ga suhoparna povijest pripovijeda, a kamoli da ga je pjesničkim duhom uzvisio. Koliko sile, koliko vrline, koliko strasti mora da plane kad se sukobe dvije uzvišene misli: spas cijeloga naroda i ljubav slobode. Iz same radnje Banove tragedije svatko će lasno razabrati zašto da je Banova sila klonula pred tolikim predmetom. Većina naših drama ima premalo radnje, a Banova Marta ima je suviše. Izim glavnoga sukoba stavio je pisac mnogo nuzgrednih, kadšto nepotrebnih zapleta, a i potrebne je tako raširio da se prekida glavna nit drame. Čemu je npr. Miroslav morao biti nezakoniti sin Ivanov, čemu stoga porodivša se borba njegova med ljubavlju za oca i

domovinu, u kojoj se Miroslav kraj svega krivudanja pjesnikova pokazuje sebičnom kukavicom? Čemu suvišni, premda historički prizor među starim i mlađim Upadišem? Čemu napokon suvišna Olga? S toga suvišnoga gomilanja nuzgrednih epizoda i spletaka gubi se cjelina i sklad glavne radnje, te se slabi nehotice glavni sukob.

No još većma kvari cijelu dramu vrlo slabo crtanje dvaju prvih lica koja nam prikazuju glavnu borbu u drami: crtanje Ivana i Marte. Banov Ivan je prosta kukavica i nevjera, čovjek silnik i krvopija bez srca i duše, ni za mrvu bolji od Atile i Batukana, koji misli samo o tom da osvoji više zemalja. Mjesto da govori oduševljeno o tom kako će sav narod ujediniti i lijepu državu stvoriti, pripovijeda smiješeći se (dio II, pojav I) da će svojoj vlasti međe razmaknuti i ogromno carstvo stvoriti od koga će sav svijet strepiti; mjesto da dokazuje da Novgorod pasti mora žrtvom velike državničke misli, veli da on ne trpi opiranja proti svojoj volji, pa se hoće poglavito osvetiti Marti. Tu nema ni sjenke moralnoga motiva s kojeg bi se Ivanu druge mane oprostiti mogle. Ban je dapače uradio još i više da nagrdi Ivana. U čas kad se pojavi pred njim Olga, prva njegova ljuba, pa mu otkrije da je Miroslav njihov sin, koga je otac malne ubio, veli Ivan: »Sin naš! — evo ti ruke — ti si moskovski boljar — (za sebe) ovim dječakom koristiti se mogu! — — Uzmi Martinu kćer za ženu.« — — I pošto je časak s Olgom čuvstvovao o prvoj ljubavi, nastavlja: »Ala sam smiješan! Krasna misao! Moj sin će mi otvoriti Novgorod. Sine, reci punici, ako ne preda grada, izgubit će glavu. Ili ako hoćeš, budi radije izdajicom, otvori mi Moskovska vrata. Božja i svetoga Vladimira je volja da budeš izdajicom. Idi!« (za se) »U mreži je mojoj.« Koliko kukavštine u tom prizoru! A čim dalje tim gore. Zauzev grad, odvrati Ivan Teofilu da u njega milosti nema, al' odmah nato proplače »Jeremijinim plačem« nad Novgorodom, prije nego je razoren, al' zapovijeda odmah da se razori, da se Marta i boljari pogube, no Olga moli za Martin život, a Ivan veli za se »Mati sina moga moli! Moram je slušati! Al' poslije ću je ipak pogubiti! (na glas) Vidite, danas ću biti vrlo milostiv!« pa kad se Marta probode, primjećuje Ivan vrlo

naivno: »Imaše nož pri sebi.« Pošto je napokon nekoliko lažnih patetičnih riječi o Martinom velikom duhu deklamovao, vikne vojsci: »Ej, momci, palite, harajte, robite do volje, al' samo gospodu štedite!« To vam je Ivan u Banovoj drami... Ivan historički, koga je smio Ban idealizovati ili barem zaodjenuti demoničkim veličanstvenim svjetlom, bijaše bolji, uzvišeniji čovjek, u toj tragediji je ružan stvor, nipošto dramatičan značaj.

A druga glavna osoba, — Marta? Marta je doduše poštena duša — Marta, Ksenija i Delinski jedina su poštena lica u čitavoj tragediji — no za prvo, nije po svome radu u tragediji ona uzvišena zatočnica domaće slobode, niti bistroumna žena koja poznaje namjere Ivanove, kako je druga lica u drami opisuju. Ona, istinabog, ljubi slobodu, ona bodri narod na odbranu, govori u vijeću o slobodi, hoće da za domovinu pogine, no kraj svega toga ne može nam Banova Marta ražariti i zanositi srca. Karamzin opisao je u svojoj povijesti Martu Borecku vrlo pristrano, opisao ju je kao carski povjerničar, ali ju je zato nacrtao u svojoj pripovijetki »Marta posadnica« — koja je svakako osnovana na potanjim povjesničkim studijama — prekrasno, kao divnu braniteljiru slobode. Kamo sreće da se Ban u tu pripovijest ugledao ne samo glede Marte nego i glede cijelog konflikta. Za Banovu Martu moramo se nehotice pitati zašto je takva? Kako je ta žena došla do načelništva slobodne općine? Uzmeš li je kakva je u Banovoj drami, morat ćeš reći: »Marta je žena svoje glave, tašta, pa ako i nije sebična, ako je i voljna žrtvovati život, to može biti žena zanesena koja ima *»une idée fixe«*, to je »slobodoumnost«.« Deklamacija njezina o slobodi i ljubavi domovine, koja se proti silnoj ideji Ivanovoj svakako obrazložiti morala, ne uspaljuje nam duše, uopće u Banovoj Marti nema pjesničkog zanosa.

Karamzinova nasuprot je posve motivirana. Njegova Marta je kći starog boljarskog koljena, uzgojena je domoljubljem, djedovi joj branjahu slobodu, muž joj bijaše načelnikom, i na smrtnoj postelji morade mu se Marta zakleti

da će slobodu Novgorodu do kraja braniti, pa ako bi i bila uvidjela velike namjere Ivanove, zakletva ju je vezala. A kolikim žarom, kolikim oštroumljem govori Karamzinova Marta narodu! Kod Karamzina pogine Marta kao mučenica na stratištu, obasjana nebeskim svjetlom kao prava mučenica na oči svoga naroda. Kod Bana bude u boju uhvaćena, osuđena na smrt, pomilovana, pa se probode ne hoteći preživjeti slobode svoga doma. Čemu i opet samo krv, ta vječita doskočica svih naših drama? Ne djeluje li više na narod da mu junak pogine od krvničke ruke silnika nego da se uz patetičan uzdah probode?

Takva su dva poglavita lica Banove tragedije, i stoga nije se čuditi da je sve djelo slabo. O drugim osobama govorit ćemo ukratko. Ljubovnik Miroslav postao je bez svake potrebe Ivanovim sinom. Ban je dakako htio dobiti po tom nekoliko efektnih prizora, al' je upravo pokvario Miroslavljev junački značaj, jer Miroslav postao je izdajica, a po tom što je grad izdao samo da spasi vjerenicu, postao je i sebičnjak. Posve je suvišno bilo da se sam probode; on je bar ljagu oprati mogo junačkom smrti. Teofil bi nam imao prikazati onaj živalj koji radi dvije glavne protivštine u drami izmiriti razborom. No u drami je ta slika dosta nejasna: opominje na mir jer vazda naslućuje na zlo, i to poglavito uslijed proročanstva nekog starog pustinjaka, Šujski bori se kao lav do kraja, ranjen jadikuje nad domovinom i hoće da umire, no pomilovan od Ivana ne probode se, već stupi u Ivanovu službu! Srezenov, Federov, Ovin, Upadiš ml., Vijatko, zastupnici Novgorođana, sami su cincari i izdajice. Jedini Delinski je značaj lijepo ocrtan i do kraja izveden, a i moskovski vođa Holmski jest lice dosta dramatično. I tako cijela drama nije veličanstvena slika, gdje se ruši staro stablo slobode, već je vječito spletkarenje i izdavanje, trčkanje i srtanje, kraj kojega propada Novgorod.

Govoreći o formi, valja nam prije svega spomenuti da je Ban rabio obični deseterac, premda nam se jamb čini spretnijim za dramu: no i u Banovu desetercu opaziti je često po-

četak jambičan, jer se nije držao pravilnoga naglasa, s časa je za glumce vrlo mučno deklamovanje, npr.

Oluja te sa prestola baca.
I opali tvoj dom Jaroslavljev.
Pa zajedno s njome da oružje.

Po našem je mnijenju krajna nužda da se jednom ustanove u nas dogovorom stalna prosodična pravila, jer tko je imao iole posla sa kazalištem, bit će opazio da deklamovanje naših glumaca zapinje najviše o nepravilnim stihovima.

Ovo je naš sud o »Marti posadnici«. Svatko, bit će, nadamo se, uvidio da nije taj sud pisan bez temeljitog razloga i žalimo samo da nam sud nije povoljniji biti mogao.

JANKO JURKOVIĆ

Mnogi vele da ne valja pisati vjekopise živa čovjeka, jer da tekar po smrti imaš pred sobom početak i dočetak, to jest cijelu historiju čovjeka. U tom ima ponešto istine. No, s druge strane, ostat će i povijest čovjeka poslije smrti nepotpuna, osobito ako je ne napiše suvremenik koj' je poznavao čovjeka što ga opisati kani. Tu ne može psihološka slika nikad posve vjerna biti, tu se nagađa i naslućuje na karakter čovjeka, tu nam ostaje mnogi pojav u njegovu životu nejasan, jer ne poznajemo kola u kojem je čovjek živio, niti zapreka proti kojim se boriti imao. Zato ćeš u takvim posmrtnim vjekopisima vidjeti ili jednu ili drugu skrajnost. Bud vjekopisac kuje čovjeka preko mjere u zvijezde te ga prikazuje polubogom, bud ga osuđuje nepravedno jer ne zna shvaćati perspektive vremena, niti trista zapreka koje čovjeka ispričavaju. Najviše griješe oni vjekopisci preminulih i davno preminulih književnika, koji stave preda se lih posmrtna djela, te stanu mjeriti rifom sadašnjosti. Pisca treba uvijek prosuditi prema njegovim suvremenicima, prema odnošajima u kojima je živio. Osobito kod nas, kod malena, rascjepkana pod razne uprave naroda, koj' se ima boriti proti Nijemcu, Mađaru, Talijanu i Turčinu, proti domaćim odmetnicima ili onim »rodoljubima« koji pristaju uz narodnu stvar jer je hrvatska plaća lijepa, al' inače imaju riblju krv, a naša knjiga im je deveta briga. Kod nas može čovjek samostalne književnike kojima je sreća dala uvijek baviti se knjigom na prste izbrojiti. Kod nas nema medicejskoga vijeka, ogromna većina naših književnika je »*Glebae adstricta*«, to jest mora po danu koječim služiti svagdanji hljeb, a tek po noći, kad druga gospoda počivaju, može se književnik, izmučen od danjeg težačkog posla,

posvetiti pisanju, dok kod drugih sretnijih naroda književnici ne samo da mogu najljepše časove i punu čilu snagu posvetiti peru već i ogledati se širom lijepoga svijeta i crpsti iz njega sve nove i nove sile. Al', čovjek komu je dano pisati i probuđivati narod prežalio bi čak i to, no jedno je neoprostivo da se mnogo puta šušta gospoština, svemu prijazna što nije hrvatsko, nadimlje te iskesi na literate koji su »svojom vikom, svojim popijevkama« stvorili sve što znamo i imamo. Da budeš pravedan našem književniku, moraš, opisujući ga, ne samo reći što je čovjek napisao već kakvim je plodom njegov talenat uroditi mogao da je živio u sretnijim okolnostima. To htjedosmo ukratko natuknuti, prije negoli ukratko nacrtamo životopis našeg najboljeg humoriste — Janka Jurkovića, jer mislimo da i njega prosuditi valja prema onomu što malo prije rekosmo. Jurković je Požežanin. Taj mali slavonski kraj dao je našoj knjizi začudo puno književnika, počam od Kanižlića i Relkovića sve do Tomića i Cirakija, i to dobrih književnika.

To kanda je oseban svijet, odlučen od svijeta, zaključen u sebe, život priprost, običaji stari, nedirnuti tuđinstvom. Na takvu tlu raste ponajbolje humor, onaj čisti, pravi, zdravi humor bez satiričke oštrine. Budimo iskreni, mi gotovo nikakve umjetničke humorističke literature nemamo. U narodu ima dosta elemenata, ali u literaturi, počam od Marulića i Vetranića, malo, a i to je kadšto preslano, prepapreno, pače više puta i dosta nečisto (vidi Nalješkovićeve komedije). Jurković je po našem znanju jedini pravi i čisti humorista, vjesnik vedroga lica bez karikature, glasnoga smijeha bez sarkazma. Rođen je u Požegi 21. studenoga 1827. dakle jedno deset godina prije ilirskog pokreta, u ono doba kad je »požeški koledar« još bio znamenitim pojavom u literaturi. Prve nauke prisvojio je dakako u rodnom mjestu, što u gradskoj školi, što u fratarskoj gimnaziji. To malo gnjezdašce, ti korjeniti slavonski fratrovi, čisti domaći ljudi, očuvaše u mladiću i domaći temelj. God. 1842. dođe Janko Jurković u Zagreb na filozofiju, i stupi poslije u bogosloviju. To bijaše dakako mlademu Požežaninu nov svijet. Zagreb, Gaj, Demeter, Rakovac, Babukić, ilirizam, plemeniti zanos prvog narodnog prosnutka.

Bože moj! kolike ponuke za mladenačku volju i fantaziju! U ono doba probudi se u Jurkoviću volja za književni rad. Budući bogoslovom, bijaše i predsjednikom zbora duhovne mladeži u zagrebačkom sjemeništu. A taj zbor bijaše tada važan, velevažan faktor u narodnjem životu, iz toga zbora izašlo je mnogo zatočnika narodne ideje. Tad planu g. 1848, Jelačić ban, rat na Mađare! Kao mnogi drugi, svuče i Jurković crnu haljinu sred općeg entuzijazma. G. 1850. učio je prava i bijaše stalnim suradnikom Gajevih »Narodnih novina«, prve zastave naše, koja bude kašnje žalibože prodana Bachu. Svršivši prava, posvetio se Jurković činovničkom zvanju. G. 1851. i 1852. bio je političkim činovnikom u Vukovaru. Tada otpoče ono gluho, nesretno doba, gdje vidjesmo da su svi naši zlatni sanci pustom obmanom bili. Jurković pođe da bude učitelj. Do g. 1854. bijaše suplentom na zagrebačkoj gimnaziji, predavao je klasičnu filologiju, a g. 1854. i 1855. bavio se na sveučilištu bečkom o pripravi za profesuru. G. 1855. bude profesorom klasične filologije u Osijeku, odakle se god. 1860. preselio na zagrebačku gimnaziju. God. 1862. posta perovođom kod hrvatske dvorske kancelarije, g. 1865. školskim nadzornikom kod bivšeg namjesničkog vijeća. G. 1867. bude izabran članom Jugoslavenske akademije, a g. 1874. odjelnim savjetnikom hrvatske vlade i nadzornikom za srednje i pučke škole. Bila mu je ponuđena i stolica hrvatskog jezika na zagrebačkom sveučilištu, ali Jurković ne primi žalibože toga poziva. Zvanje savjetnika vrši Jurković i danas. To je ukratko život Jurkovićev, historija jednostavna, al' važniji je njegov literarni rad, što ćemo ga ovdje u malo riječi nacrtati i karakterisati.

Jurković je preživio tri faze hrvatske književnosti, zanositu dobu ilirsku, gdje je svaki književnik pisao o svem, ono pusto doba germanizacije od g. 1850—1860, gdje smo se mi dječaci veselili kad su preko godine dvije, tri li knjige izišle, a »Neven« čitali smo tako pobožno kao da nema ništa savršenije na svijetu. Napokon doživi Jurković doba poslije g. 1860, gdje se poslije prvog probuktaja literarna radnja počela dijeliti u struke. Mnogi i mnogi od ilirskih pisaca umukoše i šute u zabiti. Jurković, premda ga silni poslovi u od-

sjeku nastave vežu (gdje je god. 1874. novi školski zakon izradio) radi još i danas bez prestanka. Njegovih sastavaka ima u staroj ilirskoj »Danici«, u »Nevenu«, u »Naše gore listu«, u »Pozoru« i u »Vijencu«. Spominjući da su svi njegovi sastavci potpisani s J. J. (a ima ih mnogo sitnih u »Danici«, i nešto pjesama) navest ćemo radnje Jurkovićeve, koje trajno spadaju u literaturu. Književni plodovi Jurkovićevi — gotovo isključivo prozom pisani i malne svi beletristički — spadaju u tri struke. Ponajprije spominjemo pripovijetke: »Da s' ostala, što si«, »Pavao Čuturić« (u »Nevenu«), »Petakinja vina« (u »Naše gore listu«), »Ratni memento starca Ivana«, »Sudbina jarac«, »Razoreni ideal«, »Memoari stare grešlje«, »Timotije Patkov« (sve u »Vijencu«). Amo valja pribrojiti i dražesne pripovječice za mladež »Tri lipe«, »Prelja« i »Darinka i Milko«. Dramatske radnje napisao je Jurković slijedeće: »Zatečenici« (u sabranim djelima), »Što žena može«, »Kumovske neprilike«, »Imenjaci« — sve komedije, a sada pripravlja dva nova ploda za »Knjižnicu Matice hrvatske«. Treća vrst Jurkovićevih radnja estetičke su rasprave, vrlo znamenite, uvrštene u »Radu Jugoslavenske akademije« i to: »O narodnom komusu«, »Ob uzvišenom«, »O metafori našega jezika«, »Ženski značaji u naših narodnih pjesmah«. Povrh ovih glavnih radnja napisao je Jurković članke: »O spisateljskom zvanju«, (»Pozor«), »Žiće svetog Alojzija« (za duhovnu mladež, na molbu preuzv. gosp. biskupa Strossmayera). Jurković napisa i kratak komičan epos »Kako se psi i mačke posvadiše«, a to je jedina pjesma te vrsti u našoj književnosti. Od mnogih prijevoda Jurkovićevih spominjemo »Vražja bura« od Georges Sandove (koju je g. Velimir Gaj, ne znamo zašto, po drugi put preveo. Valjda taj gospodin ne misli da bi njegov prijevod ikad bolji mogao biti od Jurkovićeva). »Notarov nos«, »Mala kneginja« od Oktava Feuilleta, »Nešta iz Addisona (u »Vijencu«). Sada prevodi Jurković za »Maticu« Le Sageova »Gil-Blasa«. Na prvom mjestu stoje dakako Jurkovićeve pripovijetke, genreove sličice, vađene iz života naroda, slikane kistom upravo majstorski. Tu su karakteri crtani tako vjerno, tako fino da iz njih diše pravi pravcati život, a nad cijelom slikom prostire se sjajni, veseli kolorit humora, čistog nesmu-

ćenog humora da ih je milota čitati. U toj struci nije kod nas Jurkovića nitko dostigao, kod Srba približuje mu se Milorad Popović Šapčanin svojim prelijepim crtama. Težnja za zdravim humorom, za potankom karakterizacijom opaža se i u Jurkovićevim komedijama. Sve su tu tipične figure. Uzoran je Jurkovićev slog i jezik. Jurković, vještak klasičnoj, a i franceskoj literaturi, naučio je cijeniti koliko da forma uzvisuje ljepotu literarna ploda. Ne mislim ja tu onaj kićeni, načičkani slog koj' postaje manirom te dosadi s nenaravi napokon čitaocu, već ono glatko, voljko, jasno pisanje koje potječe iz pera kao bistrica voda. I izvori i prijevodi Jurkovićevi u tom su obziru uzorni. Svatko ga razumije, svatko ga rado čita, a opet je čist i pravilan. Željeli bismo da se naši pisci ugledaju u Jurkovićev slog, u njegovu kratkoću, jasnoću, u njegovo plastično prikazivanje. Kod nas je smisao za lijepom formom premalo razvit. Velik dio književnih plodova ili je nečešljan bez ikakve forme, ili prenatrpan suvišnim riječima, ili skrojen po osobitoj maniri, koja nam nimalo ne godi. Urednici naših listova ponajbolje znadu za te jade i mane, te troše silu vremena da se sve to izgladi, olašti i osvijetla. Napokon spominjemo da je Jurković još i više školskih knjiga izdao tiskom.

Toliko je uradio, i žalimo da nije više: no nije žalibože mogao. »Do greba treba hljeba.« Našim piscima nije suđeno da mirno, za svijetlih časova dana, grade svoje umotvore. Dok sunce sja, dok se narav zeleni, dok ptice pjevaju glasno, prikovana je većina pisaca za birokratski stol, zakopana u suhe uredske spise, i više puta se čuditi da birokratski prah ne uguši zdravog humora, da ne ubije fantazije. Većina je naših pisaca osuđena da sklada svoje plodove u noći, kad je tijelo sustalo, kad su živci malahnuli. Tako i Jurković. *Eppur si muove!* Zato ne valja gubiti nade, al' potomstvo neka uvaži ne samo što se pisalo već što se pisati moglo da su naši pisci sretniji bili, da im se smiješio »medicejski vijek«.

FRANJO MARKOVIĆ

MAKSIM CRNOJEVIĆ

Događaj za svoju dramu uzeo je pjesnik iz narodne balade »Ženidba Maksima Crnojevića«, koja se nalazi u drugom svesku Vukove zbirke; balada iznosi 1225 vrsta, svojom građom više je historična pjesma no prava balada, nisu bo svi čini u njoj udešeni prema jednoj, glavnoj ideji. Upotrijebiti narodnu pjesmu za dramu, doista je zanimljiv pokus: sjeća nas na španjolsku dramatsku poeziju, koja je mnoge narodne romance iz epsko-lirskog oblika pretočila u dramatički. Zato je i kod Kostićeve drame najzanimljivije prispodobiti narodnu pjesmu s dramom, da se vidi koliko je trebalo prekrojiti baladu da događaj njezin izađe i dramatičan i tragičan. Duševna radnja pjesnikova najviše će se očitovati u tom što je on ispustio iz narodne pjesme, što joj pridodao, kako je značenje promijenio, oplemenio. Ako je i uspio tim popravkom baladinih osoba i čina, morda je jezgra balade takva da je pjesnik nikako nije mogao usavršiti do prave umjetničke ideje.

Sadržaj narodne balade jest ovaj. Gospodar Zete i Crne Gore Ivo Crnojević isprosio kćer dužda mletačkoga za svoga sina Maksima, kojim se ponio kao najljepšim junakom među tisućom svatova. Vrativ se kući, nađe sina izgrđena boginjama. Da se ukloni porugi Mlečića i morda zadjevici krvavoj, nagovori krasnika, vojvodu Miloša Obrenovića da on bude zamjenikom Maksimovim, a zato mu obeća ostaviti sve darove koje će kao tobožnji mladoženja dobiti od roda duždeva. Kako rekoše, tako i učiniše. Ali kad su se svatovi s mladom već sretno povratili iz Mletaka do pod Žabljak, kneževe dvore u Crnoj Gori, Ivo Crnojević, opaziv ljubaznu šalu među mladom i Maksimom i pobojav se da se ne zamiluju, otkrije mladoj cijelu varku. Mlada ne može pregorjeti dragocjenih

darova koji će sad ostati tuđemu čovjeku, te sili Ivu i Maksima da traže povratak darova. Miloš opominje na utvrđenu vjeru i ne da najdragocjenijih triju darova. Mlada se zaprijeti Maksimu osvetom duždevom, i tim ga podbode toliko da on Miloša, zaletjev se na nj, ubije kopljem, pak s mladom utekne doma. Miloševi drugovi zametnu boj. Iza strašnoga pokolja dođe kući svojoj Ivo, gdje nađe Maksima kako otprema mladu u Mletke, a sam se upućuje u Stambul k caru turskomu da se poturči. Brat poginula Miloša, Jovan Obrenović, otide za Maksimom u Carigrad da se i on poturči, i kod cara bude zagovornikom svomu rodu, ako bi mu Maksim radio o glavi. Tako se obje poturice dostanu vezirstva i vezirske države; no njihovi se potomci krve sveudilj.

Očevidno je na prvi pogled da je dramatik morao odsjeći ovaj beznačajni zaglavak; poturstvom nije mogao završiti dramatične radnje. Isto je tako očevidno da nije mogao ostaviti onako neplemenit motiv ubojitoj katastrofi, kao što je u pjesmi mladina pohlepa za dragocjenjem darova; on je morao etičnijim učiniti onaj uzrok iz koga se smrtonosna suprotba razvije. Najviše ga mogao zanimati odnošaj između prividnoga mladoženje i pravoga, tu je mogao naći središnu tačku svemu dramatičnomu razvoju, onu tačku gdje se protivne sile srazuju svojim djelovanjem. Ali da bude borba između tobožnjega i pravoga mladoženje tragična, morao ih je pjesnik najplemenitijim čuvstvom spojiti čvrsto, da jednoga od drugoga ne može otkinuti van najžešćočija strast, te se u svakom razvije kolizija dvaju najplemenitijih i najjačih čuvstava; zato ih je pjesnik učinio pobratimima da se u svakom razvije strašna borba između pobratimske vjernosti i ljubavi prema djevojci.

Baš zato da se u Maksimu može razviti takav sukob, nije pjesnik ostavio odnošaja njegova prema Mlečanki onako kakov je u narodnoj baladi. Ovdje prosi otac za sina djevojku, koje sin i ne pozna. To je dramatik morao promijeniti tako da se Maksim poznaje i ljubi s Anđelijom već prije nego što ju otac Ivo u dužda mletačkoga prosi. Sad se može iz varave zamjene mladoženja razviti i dramatičan i tragičan sukob: djevojka može prepoznati varku pošto joj oštrovidna i slu-

tljiva ljubav ne da u Milošu nazivati ljubljenoga Maksima; Miloš se može zaljubiti u Anđeliju, te će htjeti da bude pravim zaručnikom, ne samo časovitom sjenom njegovom: u Maksima se može ili ljubomornost pojaviti, ili će ga mučiti svijest što je pobratima rinuo u pogibelj da se i nehote zaljubi u nesuđenu mladu. U svih triju osoba moći će se sukobiti dva ćudoredna načela ili dva žestoka čuvstva, pa kad se žestoka strast razvije do dramatične snage, koja se mora tvorom očitovati, naći će se koja od tih osoba, u tom pravcu tragičnom položaju, da je psihologički prisiljena upropastiti druge drage joj i mile osobe. Uistinu je dakle pjesnik već dosadanjim promjenama usavršio događaj i dobe narodne pjesme tako da se i dramatičan i tragičan razvoj radnje može očekivati. Žalibože nije se pjesnik zadovoljio onim, već je još jače išao zaplitati događaj, i nagomilav dramatične motive, a ne izvedši ih, pokvario cijelu radnju, koja mu se izvrnula u smjesu nedosljednosti i slučajnosti.

Pjesnik je naime izmislio još dva dramatična motiva: Maksima je učinio ubojicom brata Anđelijina, da dobije u udovici i bratu pokojnikovu dramatičnu silu koja će raditi o propasti pravoga i tobožnjega mladoženje; a crnogorskoga vojvodu Nadana učinio je vladohlepnim spletkarom, koj' će otkriti Mlečanima varku glede mladoženje, da upropasti Ivu Crnojevića i tako se dokopa gospodarstva crnogorskoga. Promijeniv tako narodnu pjesmu izašla mu je dramatična radnja ovakva:

I čin. Dok Ivo Crnojević u dužda prosi kćer Anđeliju za sina Maksima, najkrasnijeg međ tisućama, odlučuje Fileta, udova brata Anđelijina Marka, s Đorđem, bratom pokojnikovim, osvetiti se krvniku Maksimu.

II čin. Ivo Crnojević, našav Maksima izgrđena boginjama, nagovori pobratima sinova Miloša, koj' je Maksimu navlaš sličan, da bude zamjenikom. Da svatovi ne odadu u Mlecima varke, moraju se zakleti svi na mač, ali spletkar Nadan, pouzdanik povjerljivoga Ive, snuje odati tajnu. — Maksim pako mora se zakleti ocu da neće otkriti pobratimu svoga poznanstva s Anđelijom. (Taj je dramatički motiv sasvim proti razumu.)

III čin. Maksim postaje kod svadbe ljubomoran, gledajući ljubav Anđelije za Miloša, koga ona drži za svoga ljubovnika Maksima: napadaju ga ubojičke misli; ali se i kori s druge strane, da je pustio pobratima u takvu ljubovnu vatru, u takvu skušnju vjere pobratimske. Miloš, videći Maksima nehajna za Anđeliju, a zaljubiv se sam u nju, moli Maksima da zaručnicu njemu pokloni. Maksim mu je poklanja, pošto Miloš već opozva prošnju.

Između toga glavnoga razvoja u 3. činu ima i prizor gdje se prevrne osvetljivost Filetina u ljubav: baš u onaj tren kad je htjela ubiti Miloša, koga drži za Maksima, zaljubila se u nj.

IV čin. Ivo, čujući da se tobožnji mladoženja Miloš ponaša prema mladoj kao da je pravi, dozvoli sinu da otkrije Milošu svoju davnu ljubav s Anđelijom, čim će pobratima od nesuđene zaručnice odvratiti. Maksim će to objaviti Milošu i Anđeliji napisav alegoričku pjesmu. Nadana zamoli da mu nađe guslara, koj' će tu pjesmu pred duždem i svatovima kao rapsod govoriti. Nadan upotrijebi tu zgodu te iza pjesme Maksimove udri u svoju, tj. vikne duždu da je prevaren. Još nije razjasnio varku, al' ga ubije Ivo. — Epizoda u ovom činu: Crnogorci svatovi priljube vino i djevojke mletačke, te se bane da se neće vraćati u Crnu Goru. Gospodar ih ispsuje, te su mu pokorni.

V čin. Vrativ se svatovi u Crnu Goru, već blizu Žabljaka zahtijeva Ivo da mu Miloš preda mladu; on je ne da. To rječkanje čuje Maksim i ubije pobratima; a prije je bio nakanio da će Milošu za nagradu povratiti mladu kad mu je on bude predao. Ubiv Miloša, saznade od mlade da se ona s Milošem dogovorila tako da će je Miloš samomu Maksimu predati. »Mrzeć ubijenoga Miloša, a preziruć žive«, vraća se Anđelija s bratom Đorđem u Mletke da čeka sretnije dane; Maksim se ubija uz mrtvog pobratima. Miloševi prijatelji zapodjenu boj, u kom pogibe Ivo; rođak mu Jovan postane gospodarem Crne Gore, majka Maksimova od žalosti poludi i sunovrati se s pećine.

Vidjet ćemo kako je pjesnik svoju dramatičnu ideju, suvišnim ju motivima prekrivši, to izopačio to neizvedenu ostavio.

Osobe Fileta, Đorđe, Nadan, koje su u prvom i drugom činu eksponirane kao znatni suprotnici Maksimu te Ivi Crnojeviću, ne utječu kašnje posve nimalo u zaplet i rasplet dramatičke radnje, te gledalac nezadovoljan opaža da je pjesnik iz postavljenih na početku premisa izveo neki drugi zaključak dramatskoga uzročnoga razvoja negoli se morao očekivati. Baš u onom trenu 3. čina, kad će Fileta da ubije mladoženju Miloša mjesto Maksima, ubojice muža svoga, kad će dakle Fileta stupiti u dramatsku radnju, najednom se takov nenadani prevrat u duši njezinoj zbije da ona odsad postaje posve suvišnom osobom u drami; između njezina htijenja i činjenja nema nikakva razmjerja. Ta joj značajna nedosljednost označena je već u prvom trenutku kad se javlja na pozornici: ona izlazi mašući golim bodežom, dà, ona prinuka i brata svoga Đorđu da izvadi mač, premda im u taj par ubojita oružja ne treba, buduć je Maksim, komu je namijenjeno, još preko mora. Đorđe je samo sjena bića Filetina, oružje njezine volje; naravski dakle ne izvodi ni on svoje odluke, te postaje suvišnom osobom za razvoj drame. Osobito pako mora zateći gledaoca konac 4. čina, gdje i spletkar Nadan postaje suvišnom epizodnom osobom, premda je u 2. činu bio eksponiran kao jedan od glavnih faktora dramskoga događaja. Kad naime Nadan počinje otkrivati duždu i Mlečanima varku Crnojevićevu, zamjenu mladoženjâ, zakrči mu povijedanje Ivo Crnojević smrtonosnim udarcem: a dužd i Mlečići ni da bi i posumnjali štogod s toga umorstva. Smrt Nadanova ne utječe dakle ni najmanje na dramatički rasplet, te i njegov značaj nikakve svrhe nema u tragediji. Bez ikakva utjecaja na razvitak radnje jesu i ostale crnogorske vojvode; kao da ih je pjesnik hotice označio hvastavim kukavcima, samo da ih može u kraj baciti kad mu se zgodno učini. Kašnje ćemo vidjeti s koga je uzroka pjesnik baš ovako izveo Filetu, Đorđu, Nadana i crnogorske vojvode.

Kako je pjesnik završio drugi čin, to nam se pako vidi posve nerazložno, nemotivirano. Maksim se naime mora za-

kleti ocu Ivi da neće Milošu, zamjeniku svomu kod vjenčanja, otkriti svoje davne ljubavne veze s mladom Anđelijom. Zašto tu zakletvu zahtijeva otac od Maksima, nikako ne razumijemo, pače bismo očekivali baš nešto protivno. Kad bi Miloš znao da je Anđelija već prije usrećila Maksima svojom potpunom ljubavlju, onda bi on bez ikakve kušnje i pogibelji za svoju pobratimsku vjernost ispuniti mogao zadaću tobožnjega mladoženje; ne znajući pak za tu ljubav ništa, laglje će se sam iz tobožnjega ljubavnika pretvoriti u pravoga. Ivo Crnojević radi dakle sâm proti svojoj namjeri, radi nerazložno. U tom svršetku 2. čina mislimo da je zametak svim pogreškama dramatične radnje; u njem je naime zaplet kašnjemu razvoju, a taj je zaplet posve nemotiviran, pak s njegove nerazložnosti izlazi nevaljao i sav rasplet. No ima kod toga svršetka 2. činu još druga golema psihologična pogreška, koja polazi iz odnošaja Maksimova prema Fileti, te tako Fileta, sama sobom nedramatičan značaj, kvari dramatičnost i drugih značaja koji su u vezi s njom.

Rečena psihologična pogreška jest ova. Maksim je ubio Filetina muža Marka; Maksimu ima pobratim Miloš zamjenikom biti; vjerojatno je da će Filetina osveta stići mjesto krivca Maksima nedužnoga, a posve mu sličnoga Miloša. Pa ipak Maksim i ne pomišlja na tu moguću posljedicu zamjeni! On je ni kod zakletve ni kasnije u Mlecima nikad ni da bi jednom riječju spomenuo. Kakov je on lakoumnik, kakov je on pobratim da Miloša bez ikakve duševne borbe u smrtnu pogibelj tura! Doista bi imao taj prijekor pasti na njegov obraz, ali se vjerojatnije čini da je sâm pjesnik kao pozaboravio na onu premisu svojoj dramatskoj radnji. Svakako se opaža neka nedosljednost, nejasnost u značajima i u razvoju čina tragičnoga, koja je nastala baš iz preobilja zapletenih motiva, a ti se nisu mogli svi za rasplet udesno upotrijebiti, te ih je pjesnik onda u kraj bacio.

Još je jedan epizodni momenat, koji je pjesnik u ekspoziciji započeo, a onda pri raspletu radnje zaboravio na nj. Kad u 2. činu dužd uglavljuje s Ivanom ženidbu djece njihove, ugovore oni i neke političke tačke; o tom ugovoru nema na koncu 4. čina ni govora.

Po tom se čini da osnova cijeloj tragediji nije bila posve jasna u duši pjesnikovoj kad je počeo raditi, te je zato radeći zaboravio na neke dramatične motive na koje je ispočetka pomišljao.

No ipak se razabire cilj za kojim je pjesnik išao. Bila mu je namjera ova: u dvaju pobratima bori se ljubav prema mladoj djevojci s ljubavlju pobratimskom, u svakom nadvlada pobratimstvo, ali kad svaki od njih dvojice, pregorjev ljubav za djevojku, hoće pobratimu ustupiti mladu, pogibaju obojica. Da izvede tu ideju drame svoje, da do toga vrhunca dovede sav dramatički razvoj: zato je pjesnik uklonio s puta sve one ostale osobe kojima je isprva bilo namijenjeno djelom svojim utjecati na sudbinu obojih pobratima. Pjesnik je htio da sama ta dvojica svojim značajem sudbinu kroje. To mu je bila namjera, ali je postigao baš protivno nego što je htio: slijepi slučaj odlučuje napokon sudbinu obojice pobratima. Kad je naumio Maksim prepustiti Anđeliju Milošu, a isto tako Miloš Maksimu, nadolazi u 5. činu Maksim slučajno k raspravi između Ive i mladoženje Miloša, koj' baš u taj tren izjavljuje Ivi da mlade svoje nikomu ne da: a on je misli predati samomu Maksimu u ruke. Ta njegova nakana, da ne će predati mlade ocu Ivi za sina, već baš glavom samomu Maksimu, pravo je uzevši i neka trica, i ta je trica, čujući je slučajno nadošli Maksim, uzrok Miloševoj smrti, a onda i Maksimovoj, kad ovaj uvidi svoju zlokobnu naglost. Mislimo da je ta katastrofa, proizlazeća nešto iz trica, nešto iz slučaja, posve nesretan svršetak dramatskoj radnji, koj' nimalo potrebnom estetskom harmonijom ne izmiruje započete i razvijene borbe, već je silovitim mačem fatuma gdje mu volja odsijeca.

Ali da i ne govorimo o slučajnoj katastrofi, pjesnik nije nikako mogao iz svojih premisa doći na onakvu ideju svoje drame, kako je izrekosmo: da se pobratim pobratimu za volju odriče svoje drage. Maksim se ne može i ne smije kao pravi čovjek odreći Anđelije, jer ga je ona potpunom ljubavlju usrećila, kako nam to Fileta u prvom činu pripovijeda; takve tvrde sveze ne može Maksim ni Milošu za volju raskidati, dà, on bi pogrdio tim ne samo sebe i djevojku već i pobratima,

kad bi mu svoju ljubovcu poklanjao. Zato nas mora vrijeđati onaj Maksimov monolog u 4. činu, gdje on odlučuje pred duždom i svim Mlečićima otkriti varku i pokloniti Milošu svoju dragu, da tim pred latinskim svijetom pokaže kolika je u Srba pobratimstvo svetinja. Pjesnik ne bi nikako bio napisao tih riječi da nije zaboravio na ekspoziciju odnošaja Anđelijina prema Maksimu, kako je podaje Filetin monolog u 1. činu. I tako nam se čini da je dramatski suvišni motiv koji je pjesnik kanio steći u Filetinu značaju ne samo neizveden ostao sâm već je on pokvario i zaplet i rasplet dramatske radnje glavnih osoba: Maksima, Miloša i Anđelije. Ako spominjemo i Anđeliju među glavnim osobama, to kažemo o njoj što bi ona imala biti, ali što ona na velik uštrb tragediji nije: Anđelija ne samo da nije razvijena kao jedan od triju najglavnijih značaja, ona pače nema nikakova značaja, ona je puka sjena. Nema li u nje krvi da ne sluti o Milošu, tobožnjem mladoženji, čovjeka tuđa, puki podvržak, a ne prepoznaje u nagrđenom svatu Maksimu onoga komu je cijelo svoje srce poklonila?

Pa s kakvim čuvstvom ostavlja ona napokon obojicu, »mrzeći umirućeg Miloša, a prezirući živa još Maksima«! Nije li tim njezinim riječima osudio sam pjesnik svu svoju tragediju?

Iz svega toga bismo zaključili da glavnim osobama tragedije manjka prava dramatska krepkoća, odlučnost osobna, jasnoća cilja. Kad se u 3. činu zaplela radnja tako da se mora očekivati žestok, strastven sukob glavnih triju osoba, u svih je njih pridušena strast i nekako plašljiva, ko da im je u žilama vode. U trećem činu bijaše zgode pjesniku, gdje je prema ekspoziciji mogao i morao najodlučniji momenat balade smjelo i srčano popraviti: u baladi se ne otkriva varka pred duždem, u drami se svakako moralo otkriti, a otkriti je ima najprije za sebe baš djevojka Anđelija, koja bi onda prinukala Maksima da je i duždu odaje. Dade se doduše pomisliti više načina kako bi preko triju glavnih osoba saznao i dužd i svi Mleci za varku: ali jedna od njih morala bi to učiniti, čim bi u 4. činu veoma živa dramatska peripetija, a iz nje onda dosljedna katastrofa nastala. Baš u trećem činu mogao bi na

primjer Maksim, videći ili sluteći da Fileta snuje Miloša ubiti mjesto njega, dozvati se k sebi i zapriječiti strašnu žrtvu nedužnoga pobratima odavanjem varke; ili bi Miloš mogao iz riječi osvetnice Filete razabrati kako su ga Ivo i Maksim nedostojno upotrijebili pukom bešćutnom stvarju glede mlade djevojke, a glede Filete spretnom žrtvom za Maksimov grijeh, pak bi planuo gnjevom i odao tajnu, ili žrtvujući se zbilja, kao mrtvac bi prisilio Maksima da je on odaje. Kako rekosmo, različnim načinima mogao bi ovdje puknuti žestoki boj strasti i čuvstva, a najbolji bi bio onaj koj' bi dosljedno ishodio iz ekspozicije i naspora dramatske radnje: ali svakako bi puknuti imao boj u onom vršku drame, varka bi se u 4. činu imala otkriti. To traži dramatična i tragična, po estetičnim zakonima zahtijevana sumjernost među krivinom i kaznom: krivina mora zato doći na vidjelo.

Možebit je neuspjehu pjesnika dramatika kriv sam događaj koji mu je narodni pjesnik u svojoj baladi predao; možebit se iz baladina junaka, koj' se mora zbog nagrđena lica sakrivati, ne da ni isklesati tragičan junak, budući da je onaj motiv preneznatan i malo dolikuje čovjeku. Ta u narodnoj baladi sama Anđelija kori Ivu zašto je sakrivao sina, jer da nije ništa do boginjava lica ako je srce u junaka zdravo ostalo. Nekako nam se čini kao da je ovim riječima sama pjesma opominjala dramatika neka jače istakne povod s koga je Ivo hvalio ljepotu svoga Maksima, kad se iz te hvale onda sav dramatički zaplet poroditi ima. Tjelesna prolazna ljepota i trajna duševna ljepota, umjetnička Italija i junačka Crna Gora postale bi onda dva protivna pola, koje bi provedena izmed njih jedinstvena ideja drame imala spojiti, njihovu suprotbu u harmoniju razriješiti. Neki prizori Kostićeve tragedije npr. onaj u slikarnici daju slutiti da jest zbilja onakva ideja lebdila pjesniku pred dušom; ali on je nije do kraja i potpuno izveo te oživio dramatičkom savršenom motivacijom.

Mi ne bismo tako pažljivo ulazili u trag pogreškama Kostićeve drame da nam se on ne ukazuje njome i samim pogreškama njezinima kao pjesnik vele darovit i naučen poznavalac tehnike dramatske. Svršetak svakomu aktu tako je udešen da

se vidi kako je pjesnik vješt onim dramatskim doskočicama kojima se efekt postiže; mnogi su mu dijalozi vele vješto izvedeni, monolozi puni duhovitih antiteza, pjesnički govor malne naskroz metaforičan, kakav ima biti u tragediji, kadšto upravo krasan, no gdje i gdje doduše prenatrpan neplastičnim, prisiljenim metaforama. Mi istakosmo te mane ponajviše zato da uz to zaprosimo kazališne upravljače neka bi nastojali oko nekih popravaka, po kojima bi ta drama mogla stalnim repertoarnim komadom postati. Ukratko, mi držimo da svojim prvencem dramatskim pokazuje dr. Lazo Kostić krasan dar, koji dao bog da što češće upotrijebi za napredak svoga naroda; a kako mu je vijek svoj viti u značajnoj i muževnoj borbi, to je doduše gorka, al' jaku duhu koj' se zna pobjedi nad tvarnim bijedama doviti najbolja škola savršenosti dramatičnoj. Da mu svane *post nubila Phoebus!*

POTURICA

Otkako je ova drama ugledala svjetlo, glumila se na zagrebačkom pozorištu za sedam godina tek drugi put pod konac prošloga mjeseca, u Novom Sadu i Biogradu pako prikazali su je za to vrijeme već barem deset puta. Odakle ta razlika? Zar se ondje više mili zato što se pomnije i bolje prikazuje? ili zato što je ondje općinstvo blaži sudac za domaće drame u kojih se narodna sudbina zrca? ili zato što se našega općinstva ništa ne tiču nevolje i borbe u Bosni i Hercegovini? Gdjetko bi odgovorio da smo mi ovdje u Zagrebu napredniji, da smo tankoćutni zapadnjaci, a oni da su tamo još žestoki istočnjaci. Tužna li takva ponosa, s kojim se ujedno i to izriče da je obzor našega političkoga i narodnoga zanimanja veoma usko stisnut. Socijalni jadi pariški, idealizam njemačkih klasika, plačljive tužaljke Birchfeiferičine — to su za hrvatski Zagreb razumljive stvari, a istočno pitanje, a borba krsta s islamom, to je za nas surov, divljački prizor? Mi smo, veli se, već preboljeli »tursku« dobu naše književnosti, vjekovito klanje s Turcima već nas vrijeđa u pjesmi i glumištu. I tako je turstvo pokopano u našoj knjizi; al' u životu našem narodnjem? Glavobolja čitaoca od turskih strahota u pjesmi, pripovijeci, drami, polazi morda od toga što se estetički vrijedna građa naše narodne borbe s Turcima nije estetički vrijednim o b l i k o m izradila; način kako se »turska« naša knjiga pisala kriv je onomu negodovanju, a nije sam predmet. Tko ne cijeni »Čengić-age« visoko? Pače je izvjesno da će jak pjesnički duh i srce domorodno upravo rado se zabavljati predmetima iz narodne borbe s Turcima; jer je isti predmet našoj epskoj narodnoj pjesmi; jer se u borbi s Turcima može nazrijevati i novija borba s kojekakvim

srodnicima turskim i s poluturcima, te u tom ruhu može pjesnik najmodernije tendencije svoje iznositi pred svijet. No hoće li uspjeti takov predmet u pjesničkom djelu, to stoji najviše do sloga, ako je taj naturalističan, ako se ropski drži onih zgoda, što ih sam istinit život izvodi, mislim da će nelijepo djelo izaći; ako li je umjetnički, idealističan, ako više prema estetičkoj ljepoti negoli prema stvarnoj istini izvodi činjenice života, može djelo s predmetom turskim toliko izvrsno izaći ko ma s kojim drugim; jer vrijednost pjesničkoga tvora ne stoji do predmeta, već do oblika njegova. Dakako da se pod estetičkim oblikom nema razumijevati samo metrički i govorni oblik pjesmi, već ideja, sastavba, značaji, psihologička razložitost. Zato se mi nimalo ne plašimo naslova »Poturica«, već pitamo za estetički oblik drame, uvjereni da se i takov predmet može savršeno izvesti; ali prema današnjem stanju naše knjige, koja je iz stavnih duševnih uzroka morala poći smjerom tendencijnim, dužni smo također obazirati se i na piščevu namjeru, te ako je ova plemenita, ispričati donekle i nedostatke oblika umjetničkog, znajući da je svaka vrijedna tendencija, kad se u književnosti pojavi, isprva na uštrb savršenosti formalnoj, te se tek s vremenom plemenitu etičkom smjeru nađe i lijepi estetički oblik. Mjerom apsolutne estetike smije se ocjenjivati djela prošlosti, ter tu dolikuje stanovište skroz teoretično bez praktičnih obzira; ali dok se knjiga tek stvara, motrilac njezina razvoja mora se obazirati i na okolnosti koje pokazuje sam narod i samo doba gdje je nikao pjesnički tvor: takva motrioca sud nema biti samo istinit već i pravedan. Na taj način kušajmo ocijeniti dramu »Poturicu«.

Radnja je drame ukratko slijedeća. Selim Nenadović, poturica iz pohlepe za vlašću, slavom i raskošju, doglavnik mostarskog vezira, râdi lupeški oteti Mijatu, bogatu Trebinjcu, imutak i jedinicu kćer Bojanu, zato ga raznim zasjedama gleda ukloniti pače smaknuti. Ali ni lukavština ni sila mu ne uspijeva; kršćani mu pomrse račune, da, junak Hercegovac Vlatko, zaručnik Bojane, digne narod na noge da se ustankom silništva turskog oslobodi; Selim pak, ako i nije uništio Mijata ni stekao Bojane, dovio se bar više časti, postao je kajmakanom, tj. prvim dostojanstvenikom do vezira, na žao i sramotu Hercegovcima Turcima staroga kova i plemena. Vojvoda kršćanskih i hrišćanskih ustaša hercegovačkih Vlatko porazi Turke, ali se zatim narod polakomi za plijenom, razdvoji se, izmiri se s Turcima, a Vlatka junaka svoga kao izdajicu odbije od sebe. Vlatko hoće ostaviti domovinu, kad al' mu Mijat, od Turaka na smrt ranjen, na umoru ostavlja dužnost da čuva Bojanu; sad mora ostajati, da osveti Mijata, a zaručnicu Bojanu spasi. Nenadano mu se pomoćnik nađe Trojan, tajnovit Dubrovčanin, koj' je baš amo došao da kazni istoga zlotvora koga ima i Vlatkova osveta stići, ubojicu Mijatova, zasjednika Bojanina: Selima Nenadovića, svog poturčenoga — brata.

Osvetnici Trojan i Vlatko ne idu istim smjerom: Vlatko snuje krvavu, a Trojan kršćansku osvetu, te ovaj umom svojim i čarom tajnovitosti vodeći Vlatka prisili ga da mora na miru puštati sluge Selima poturice kad ovi na lupeški način, ugrabivši zaručnicu njegovu Bojanu, odvedu je k svomu gospodaru. Trojan dolazi k Selimu, otkriva mu se kao rođeni brat, kuša ga obratiti na bolji put, ali poturica, slavohlepni Selim, ne da se s dobra uputiti na pokoru; sad se Trojan laća gorčijega lijeka: učini da konzuli evropskih vlasti tuže Selima zbog bezakonja caru turskomu, te ovaj Selima skida s vlasti i okovana ga zapovijeda voditi u Carigrad. Ni sad se Selim neće okaniti ugrabljene kršćanke Bojane, već trgnuv mač hoće da je silom, usprkos tolikim protivnicima, svojom uščuva, al' uto banu ustanici Hercegovci, na čelu im Vlatko, koj' Selima ubije. Osvetivši se Selimu, zove Vlatko svoje drugove u Crnu Goru, odakle će pomoću slobodne jednokrvne braće raditi oko spasa podjarmljene raje.

Kako se vidi, u ovoj se drami bore dva protivna življa: nasilje gospodstva turskoga i težnja za narodnom slobodom robovâ kršćana. Osobe koje se za turstvo bore jesu poturica Selim, dva Turčina staroga bosanskoga plemena, politički dostojanstvenici, pak turski lupeški sluga Arbanas Musija. Na kršćanskoj je strani Vlatko, vođa ustaški, Trojan dubrovački građanin, a brat poturičin, stari dobroćudni Mijat sa svojom kćerju Bojanom, sestra Vlatkova Mandaljena, i ustaše herce-

govački. Između obiju protivnih strana stoji samoživi bogataš Stojan i bezdušna mu žena Smilja, oboje pripadajući vjerom i krvlju kršćanskoj raji, ali nehajstvom ili ropskom griješnom uslužnosti pomažući turstvu.

U dramama kojima se izvodi borba dvaju protivnih načela nalazimo po estetičnom zakonu simetrije malne jednaki broj pristaša uz jedno ko uz drugo načelo, i to na taj način da na objema stranama ima završen red raznih značaja od najsavršenijega ili najjačega do najkukavnijega, te su tim izvedeni svi mogući načini kako se može uz ovu i uz onu ideju pristajati. Ovako su obje ideje izražene u svim mogućim značajnim nijansama. Sličnu gradaciju moralne i estetične vrijednosti nalazimo i u značajima drame »Poturice«; samo opažamo da turstvo nema najdostojnijega branioca, tj. vjerskoga i plemenskoga fanatika, već skroz sebičnoga poturicu, a kršćanska i narodna ideja nema jednoga, već dva junaka. No nije bila nakana pjesnikova prikazati borbu junaštva mučeničke raje proti fanatizmu vjerskoga silništva turskoga; on je htio predočiti kazan koja stiže odmetnika poturicu. Prva mu je očevidno nakana bila žigosati samoljubno narodno izdajstvo, bilo mu je dakle najviše do didaktične, etične svrhe; da li je tim i estetički cilj postigao, za kojim mora ići drama? To odlučuje značaj poturice. Budući da kršćanska narodna misao neima u ovoj drami jednoga junaka, koj' bi mogao biti glavni junak i cijele drame, već ima dva, Vlatka i Trojana, od kojih je prvi na čelu kršćanske strane do konca drugoga čina, a otud do kraja drame pako Trojan; budući da je drami ime »Poturica«, a i zbilja najviše se u njegovoj osobi stječu svi smjerovi raznih značaja ove drame: to moramo poturicu Selima držati po samoj pjesnikovoj nakani glavnim junakom drame. Je li značaj Selimov takov da on može biti junakom dramatičnim? Nije. Aristotel hoće da junak drame ne bude ni posve dobar ni posve zao. Selim je pak posve zao, u njega nema ni mrve etične vrijednosti. No rečena Aristotelova izreka ne drži se danas za valjanu; noviji estetici pokazaše na Shakespeareova Macbetha, a najpače na Richarda III, koj' je puka opačina, pak ga je Shakespeare ipak učinio junakom tragedije. Ali kako? Richard III. nema doduše nikakve etične vrijednosti,

no estetična mu je vrijednost golema: on je velikan svojom voljom, strašću, svojim umom, svojim ciljem, i uspjehom svojim kao strašan orkan surva se on na rasklimano, istrulo englesko kraljevstvo te, orijaški zlotvor, na razvalinama izopačena pokoljenja podiže svoj krvavi prijestol. Tom veličinom svoga zloga značaja zanima nas Richard te nam je uzvišen estetički pojav, budući izvanrednošću svoje veleumne zloće nedokučan ljudskom umu; on je demon te kao takov jednako estetički vrijedan predmet, kao što je toliko put opjevani pakleni vladar. Poturica Selim mnogo je slabiji značaj; nit se možemo diviti njegovoj demonskoj opačini, nit ga možemo sažaljivati kad propada; on je prijezirni izdajica svoga roda, on je, rekli bismo, naturalistički portret izveden po živim primjerima iz naroda. I tim se očituje didaktična nakana pjesnikova, koja je oštetila savršenost dramatičnoga oblika.

Poturica Selim nije estetički zanimljiv. Spomenut ćemo jednu vrst izdajničkih značaja koji se mogu pjesnički upotrijebiti. Primjerom tomu može nam biti Mickievićev Konrad Walenrod; ovaj na silu uzgojen za pruskoga križara i tim za dušmanina svomu narodu litvinskomu; dozna za svoje porijeklo, pak ne mogući svojoj domovini inače pomoći, dosluži se najviše moći u križačkom redu, da onda kao vođa njegov tako udesi ratovanje s Litvinima da mora križački red propasti. Taj tobožnji izdajica svoga roda, a u istinu izdajica svoga reda, komu je poglavica, estetički je zanimljiv, jer je donekle moralno ispričano njegovo izdajstvo, što je na nj psihologički prisiljen i što mu je cilj pošten. Takov izdajica pobuđuje u nas samilost, te je njegova propast tragičan događaj. Nešto slično čusmo da je htio i poturica Omer-paša, naime, da je svojim junaštvima za tursko carstvo htio se dokopati najviše moći u Turskoj, samo da se onda učini vladarom Bosne i Hercegovine. Da je Omer-paša digao Bosnu i Hercegovinu proti sultanu, smjerajući izbaviti svoj narod ropstva stambulskoga, pak da je u takvu boju zaglavio: on bi bio tragičan poturica. Mogli bismo i drugačijih izdajničkih značaja natuknuti, koji bi vrijedni bili estetičnoga zanimanja; no u svih bi svakako trebalo i psihologična razločitost i neka moralna isprika. U posve opakih pako ljudi, kao što Richard III, hoće se van-

redna sila značajna, velika težnja, demonska domišljatost u izboru sredstava, ako će nam takve osobe estetički prijati. S navedenih razloga nije poturica Selim estetički zanimljiva osoba. A budući je njegov značaj preslab, prenizak, to nas ni one osobe dovoljno ne zabavljaju dramatički, koje se proti njemu bore; npr. djevojka Bojana ne može ino nego s prijezirom odbijati njegove nasrtaje; u njenoj borbi proti njemu ne može biti dramatičnoga razvoja i napretka, njezino čuvstvo prema pohlepniku uvijek je jedno te isto: prijezir. Kršćanka Smilja, koja kao zavodnica pomaže Selimu dokopati se Bojane, također samo čuvstvo preziranja u nas ko što i u Bojani probuđuje; Arbanas Musija, drugi pomagač Selimov, prosti je lupež, loši sluga gorega gospodara, zanimljiv jedino svojim humorom, poput Hasana u »Fijesku«, i stoga zbilja prikladna i shodno izvedena dramatična osoba. Bliže uz poturicu Selima stoje u drami još dva muhamedovca staroga koljena bosanskoga, bez energije i moći, samo tužeći se na nove zapadnjačke naredbe stambulske, mrzeći Selima, koj' im je *homo novus*, složna oba u svom turskom ponosu, a nesložna u tom što jedan sve poturice zatorom pravoga turstva drži, a drugi jedinim spasom.

Ni na kršćanskoj strani nema, kako već rekosmo, glavnoga junaka; već se između ostalih borilaca za slobodu jednako ističu dvojica, Vlatko i Trojan; razlika je između njih ta što Vlatko oružjem, a Trojan retoričkom silom svojom pak pomoću evropske diplomacije kuša izvesti svoju namjeru. Ukoliko je njima do slobode rajine, obojica se trude bez uspjeha; Vlatku nema napokon druge do nade u pomoć susjedne Crne Gore i ostale braće jugoslovinske; ukoliko se njihova težnja tiče poturice Selima, to Vlatko radi da mu se osveti za umorstvo Mijata i grabež Bojane, zaručnice svoje, a Trojan kao brat gleda Selima moralnim načinom na bolje okrenuti, pak prevariv se u toj nadi, zakonitim ga putem lišava vlasti i nudi mu kršćansku pokoru. Trojanova je težnja poglavito na brata Selima upravljena, sloboda rajina nije njemu prva briga, pak i veli, videći brata neskrušena, »moj je poso svršen! amo braćo!« te Vlatko s braćom Hercegovcima nahrupi i izvrši smrtnu kazan na Selima, koj' se kaznom pokore nije htio oprostiti grijeha izdajničkoga. Politička borba Vlatkova prestaje pravo uzamši koncem drugoga čina, te odsad do kraja drame radi se samo o kazni poturice. Očevidno nema u drami jedinstva čina. Početkom trećega akta pripovijeda nam u monologu Vlatko kako je on kao vođa ustanički sretno potukao Turke, no se onda narod razdvojio, s Turcima se izmirio, a njega, svoga vođu, prozvao izdajicom. Šteta što nije ovaj momenat izrađen dramatičnim prizorom, koj' bi uistinu bio vršak razvoja borbe za slobodu, ujedno bi s njim bio spojen prvi tragični momenat za Vlatka, koj' bi pripravljao peripetiju radnji i konačnu katastrofu. Onda bi se drama bila dakako prometnula u tragediju, i Vlatko bi postao glavnim junakom, što bi bilo u prilog estetičnoj vrijednosti drame; no pjesnikova tendencija navrnula je tečaj dramatičnoga čina drugim pravcem. Možemo slutiti zašto je tako pjesnik udesio. Po svoj mu je prilici lebdila pred očima sudbina Luke Vukalovića, koj' je kao vođa narodnoga pokreta, premda sprva sretan, s narodne nesloge morao uzmaći iz domovine, ne oslobodivši je. Čini se da je otu. zaonda kad je drama pisana, još posve skoru zgodu htio pjesnik dramatički izraditi. Tako, ne hoteći historične istine pozlijediti i ostajući naturalističan crtanjem to glavnih osoba to kršćanske raje, nestalne, nesložne i neprikladne za veliku borbu, nije pjesnik mario za savršen oblik dramatični, te mu i nije radnja drame s dramatičnoga pogleda valjano izvedena.

No ako možemo samo kano vjerojatno ustvrditi da je pjesniku bilo do historične i životne istinitosti, te je ova uzrokom nedrame, to moramo iz najljepših mjesta te drame posve sigurno zaključiti da mu je bilo najviše do etične tendencije, prikazati moralnu rugobu domovinskoga izdajstva, a ljepotu domoljublja. Zato i nema ni u Vlatka ni u Trojana prave dramatične tvornosti, već ima više retorične misaonosti; upravo su lijepo i čuvstveno izvedeni neki govori Vlatka i Trojana. Na isti način i djevojka Bojana ne prikazuje nigdje žestoke borbe, već nam otkriva u nekim prizorima plemenitu dušu svoju krasnim govorima. Nema u te tri glavne osobe na kršćanskoj strani onoga što Grk zove pathos, već ima u njih ethos, neko značajno čuvstvovanje i umovanje bez žestoke strastvene sile. Isto su tako protivničke osobe bez plemenite

velike strasti, već su prostačkoga čuvstva i ponajviše plitka uma. Gdje se bore takvi protivnici, ne može biti u drami dramatične živosti. S didaktične i retorične strane ima u »Poturici« zbilja krasnih mjesta, te je u tom i književna vrijednost toga djela. Pobude na plemenito pravo rodoljublje, istinita razlaganja uzrokâ našim narodnim nevoljama nalaziš u drami u obilju. Većina govora Vlatkovih ističe se tom prednošću, osobito je spomena vrijedan njegov dogovor s Bojanom (drugi prizor drugoga čina).

Da je naše općinstvo vrsnije zanimati se narodnim težnjama; da je izvođenje velikih prizora, u kojima se puk prikazuje, išto spretnije na našem pozorištu: ne dvojimo da se mnogi prizor »Poturice« ne bi živo kosnuo slušalaca. Ali se, zbilja moramo gorko tužiti na onu bešćutnu glupost kojom npr. junaka Vlatka, kad Hercegovce na ustanak bodri, slušaju njegovi zemljaci. I glumcu »Vlatka« i gledaocu nestaje sva pjesnička iluzija od onakvih statista. A budući da je većina naših izvornih drama povjesničkoga sadržaja, te se tu često prizori nalaze, kojima se narod u skupu prikazuje, to je veći napredak glumstva našega jedino jamstvo većemu uspjehu naše domaće dramatike.

»SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA«

I

Knez Orsat Pucić, priopćujući u »Dubrovniku« god. 1849. narodnu pjesmu »Žalosna smrt Smajil-Age Čengića«, kaza da bi korisno bilo prispodobiti ovu pjesmu sa »Smrću Čengić-age« od Ivana Mažuranića, izašlom prvi put u Istri g. 1846, jer da bi se tako najbolje moglo proučiti u čem li se razlikuju umjetne vile od prostonarodnih. Izišavši g. 1862. u Vukovoj IV knjizi narodnih pjesama opis istinitoga događaja kako pogibe Smailaga Čengić, i još tri narodne pjesme o tome, njemački je pisac u Senjskom gimnazijskom programu g. 1864. išao izvodit tu prispodobu, poglavito glede pjesničke kompozicije i glede obilježbe značaja, a ponešto i glede pjesničkoga jezika. Mnijem da se njegov posao ima u koječem bud ispraviti, bud nadopuniti: to ću ovim pokušati da učinim.

Istiniti događaj, po Vuku, bješe ovaj. Za vladike crnogorskoga Petra II Grahovljani, susjedi Crne Gore, sasvim se odmetnuše od Turaka, pa kad zato Turci g. 1836. vojskom pritisnuše Grahovo, diže se trista mladih Crnogoraca, među njima trojica od roda vladičina, da udare na Turke, ali ih Smail-aga Čengić — koji bijaše iz najslavnije plemićke porodice turske u Hercegovini i Bosni, a na glasu između prvih junaka u carstvu osmanskom — varkom namami, opkoli i posiječe. Grahovljani podlože se opet Turčinu. Vladika pak nagovori glavare u Drobnjacima, štono su susjedi Crnoj Gori, a ponajhrabrije pleme hercegovačko, neka ubiju Smail-agu kad dođe harač kupiti; oni to i obreku. Među njima najznatniji bijahu Novica Cerović iz Tušine, kojemu su Turci bili na vjeru ubili oca, i Šujo Karadžić, čijega su oca jednako bili posjekli. Ovi

i drugi glavari drobnjački svetili se Turčinu gdje su god mogli, te Smail-aga, nalazeći samo jednoga udvoricu i privrženika sebi, Đoku Malovića, stavi njega obrknezom drobnjačkim. God. 1840, dolazeći aga u Drobnjake da kupi harač, namjesti se s vojskom od 400 ljudi kod svoga Đoke u Dužima, ali oni drugi glavari odmame ga na Mljetičak da tu na nj udare s četom od preko 400 ljudi. Premda neki pop i nekakov Turčin dojaviše Smail-agi da će sutra na nj udariti, on, misleći, da ga Drobnjaci hoće poplašiti, ostane, hvaleći se drugim Turcima da će on sam na petsto uskoka udariti, na što se Ahmet Bauk zareče da će on na trista. Sutra u zoru udare Drobnjaci. Smail-aga, kojemu su uskoci noću bili odveli konja, posjede tuđega, pa sabljom na uskoke udari, opominjući Bauka što se bio zarekao; ali njega pogodi zrno, a Bauk pobježe, i drugi se Turci razbjegoše. Glavari drobnjački odnesu glavu i oružje Smail-age na Cetinje.

Narodna pjesma u »Dubrovniku« i prve dvije u IV knjizi Vukovoj (broj 57 i 58) pripovijedaju gotovo isto u desetercima, pa to je i sve što ima u njima pjesničkog, ako deseterac sam čini poeziju. (Među tima pjesmama imaju nekolike razlike, ali nebitne.) Tu je ona udvorica turska, Đoko Malović koji tuži agi svoju junačniju braću, pače svjetuje se s njim kako bi ih na vjeri ubili, tu onaj Cerović (ili Karadžić) himbeno zavara agu da bi ga iz zasjede zaskočio; tu izdajica popadija kazuje agi što mu spremaju glavari tobože uslužni; tu je lakovjerni Smail-aga, na koncu usred ovelike vojske hvastavac, da će sam na 500 udariti, dočim je na početku, čuvši od Đoke za odmet drobnjački, s više strana prizivao vojske u pomoć da smije poći u Drobnjake. Od takvih osoba, bez vrednoće ili veličine značajne, ne može se izviti poetičan čin; i budući da narodne one pjesme kažu zbiljski događaj u svoj neljepoti njegovoj, bez ikakve pouzorbe, one su sastavbom svojom gola proza, kako ni u dikciji nema nikakva pjesničkoga uresa do običnih uresnih epiteta. Nema u njih ni jedinstvenosti, nužne pjesničkoj kompoziciji; jer Đoko Malović, odmetnik i zasjednik, koji je u prvoj polovini događaja glavni pokretač, u drugoj iščezava nevidno. Zato mnijem da se u

onim trima pjesmama i ne ogleda biće narodnih vila: one su pjesme kao što i druge nove daleko zaostale za starijim epskim i lirskim narodnima.

Da li je umjetnik pjesnik »Smrti Smail-age Čengića« doznao samo zbiljski događaj, ili mu je kako došla ruku i koja narodna pjesma o njem, svakako je on mnogo preinačio značaje, a posve povode čina, oplemenio i uzvisio ih, uklonio himbu, hvastavost, izdaju, te izvio čin veličajan etički i patetički, pa je tako od događaja — koji, postavši u tadanjim jadnim prilikama, zadržaje i u fotografiji narodne pjesme svoj obraz nelijepi, premda prirodni — isklesao idealan, a ipak ujedno naravit lik, koji nam kaže strastan ponos turski u strahotnosti uzvišenoj, patnje rajine u bolu uzvišenom, osvetu junaka crnogorskih u zanosu domoljublja, čovještva, vjere. A što onim pučkim pjesmama pogotovu nedostaje, naime potpun izmirni konac, to je umjetnikova pjesan istom pridonijela. Dok se pučka pjesma drži jadne istinitosti zbiljske, ona se ponavlja u nebrojenim inačicama koje pripovijedaju »opet to, malo drugačije«, kako su i zbiljni tužni događaji kroz tri vijeka »isti, malo drugačiji«. Umjetnikova pak pjesan cjelina je s konačnim završetkom: sa slikom koja svesilnoga nekoć zulumčara pokazuje kao nemoćnu starinarsku uspomenu, a taj zaglavni izmirni *»fuit tyrannus«* moguć je umjetnoj pjesmi samo uslijed toga što je ona svojim razvojem prikazala potpun moralni slom silnika, a moralnu veličinu protivnika njegova.

Toliko je odvojila ova umjetna pjesan od onih pučkih; rastavlja je od njih estetički ukus, izgled klasikâ, Gundulić, velji svijet prosvjetnih ideja ravnajućih povijest ljudsku, — trajni stariji poklad same narodne poezije.

Da se to utvrdi, razmotrimo obilježbu značajâ, kompoziciju čina, i pjesničku dikciju.

Smail-aga svestrano je obilježen, te se njegova osoba junačka, strahotna, živo ističe iznad svih ostalih; on je doista glavna osoba pjesni. Pjesnik, prikazujući njegov duševni značaj u odlukama i činima, iscrtava i vanjski mu lik najzgodnijim načinom, ne navlaš, nego povodom psihologijskoga obilježavanja. Krepka stasa, stoji ponosito uspravno, glavu drži visoko i oholo, čelo mu jasno, i oko jasno i žarko; takov mu

je lik, jer mu je srce ponosito, a volja kruta, nesagibna i usred prizora koji ostale Turke potresa strahom. U viteškim igrama nema mu ravna, jahač je i džilitnik nad ine Turke; zabava mu lov sokolovima; ljubi sjajno oružje, te je i usred polja čador mu narešen obiljem njegovim i svakom raskošju turskoga velikaša; razbludi njegovoj plijen su djevojke kršćanke. Ne podnosi da mu se volji itko suprotne, bio Turčin, bio raja; njegova volja zakon je svima drugima. I ne smije mu se oprijećiti nitko, na njegovu zapovijed Turci i Turčina vrijedna sramotno ukidaju sa života, s ropskim posluhom: mûkom Turčin, koga on osakati (nehotice, ali u obijesti), podnosi svoju bol i nagrdu, a da i ne pomišlja na odmazdu. Takav samovoljnik ne zna on straha od nikoga na svijetu; a gdje se Turčin drzne opomenuti ga da bi mu se valjalo bojati Crnogoraca, on, da bi pokazao koliko se njih ne boji, sramotno ih gubiti daje, zarobljenike svoje, prijeteći da će istom smrću sav narod uništiti, a Turčina koji smjede i pomisliti da bi se on pobojao ikoga kazni sramnom smrću. Jednako neustrašna ponosa hoće da bude i svaki drugi Turčin prema Brđaninu, gorskome mišu, a koji bi podnio da se boji, njemu prijeti istom sramnom smrću. Gdje se volja njegova ne vrši, očituje moć njezinu strahotom mukâ koje zadaje neposlušniku, ne mareći može li je taj ili ne može izvršiti. Zato će raju što mu harača ne smaže udariti na muke strašne, pa gdje mu volja promaši sa slučajne nezgode, te on pomišlja da bi mu se mogli podsmijevati bud raja bud Turci: on postaje pakleni demon i hoće da ih satare sve. Nije on okrutnik od krvožednosti, već od bezmjerne samovoljnosti i bezmjerna slavoljublja. Do junačke slave držeći više nego do ičega na svijetu, on cijeni i pjesmu, glasnicu slave svoje; ali da se ne zbude te bi pjesma pronosila sramotu njegovu, on bi uklonio i posljednjega čovjeka, satro i Vlaha i Turčina, neka nema tko bi glasa o njem pustio. Takva silna slavohlepna strast ne zavodi ga u hvastanje; ne zariče se on kako Smail-aga narodne pjesme da bi udario na pet stotina, nego da će ih dvadesetoro posjeći. Sâm junak, priznaje, u duši i pod silu, junaštvo i Crnogoraca: divi im se gdje bez straha ginu na oči mu; pače, videći gdje ima koji se njega ne boji, protrne strahom — samo

na časak, pa se odmah svlada, odmah se povraća k dostojanstvu i veličajnosti junaka. Koliko je strastan i srdovit, uspreže se i hoće da se miran ukaže drugima. Prema navici svoga roda i plemena ruži i odlične Turke, i sluge, i raju obilježnim psovkama i kletvama. — Tako je Smail-agom prikazana veličajnost strahotna samovoljnika; o muhamedovstvu njegovu nema ni jedne riječi, kako i inače u svoj pjesni, što je Turaka ništa nije u njih strasti vjerozakonske: tu je sama strast prevlasnikâ; tim je Smail-aga općenit tip samosilnički, premda je ujedno i tip samosilnika Turčina bosanskoga plemića čiji su pradjedovi bili feudalna vlastela našega roda.

Ispod toga gorostasa nizoko su ostâli Turci. Pjesnik je Turke samo nasploh i prigodice označio, ali dovoljno; kruti su prema nemoćnoj raji, čije muke znadu im biti kao zabavom; ropski su poslušni silniku agi, a u boju hrabri i proti junacima Crnogorcima; običaja su pustopašnih u bujnu jelu i žestoku pilu. Između njih ističu se tri lica potanje označena: Safer, Bauk, Novica. Safer, haračlija, od age nezgodom lišen jednog oka, ne smije ni pomišljati da bi se svetio agi, već se sveti raji krvoločnom zlobom, ponavljajući raji prijetnje svoga oštetnika age, izlazi on, nagrda i ropska duša, grozan u svojoj zloći. Bauk vojvoda, dobar junak i dobar pjevač, ali i lukav šarenjak, ni s daleka ne dosiže Smail-age junaštvom; ipak ne podnosi lako pretežnost Smail-aginu, te gdje može, nadbija ga lukavštinom, niti se boji odmazditi njemu slabo pritajenom rugalicom pjesmom, pošto ga je aga izazvao da mu se prizna slabijim junakom, pak ga poružio, a sebi zaželio slavu od pjesme njegove. Što ne nosi glavu tako visoko kao Smail-aga, bolje je zna u pogibli zakloniti, mudru glavu: iz općega pokolja umije izmaknuti bijegom.

Kako se Bauk ironijom sveti većemu junaku, tako Novica odmetništvom — u zaklete dušmane agine i svoje, u Crnogorce. Kavaz (pouzdan sluga) Smail-agin junak koji je često crnogorskom krvlju omastio ruke te ga zato sva Crna Gora zna i na nj mrzi, tako je ponosit da se ne da agom uvrijediti u srce a da mu se ne bi svetio. Njemu, takvu junaku, aga sramotno ubija oca, unatoč molbi i vapaju njegovu, a tijem dirne u njegovu — sinovsku ćut, koja je i u kruta Turčina živa: ostala

je u njega iskra čovještva. Od sada živi on samo za osvetu, neka vidi silnik da nije pogazio crva nemoćna. Ali na pogledu aga je njemu pregolem da bi mu se odmah svetio; tomu srca nema. Ima srca da se uz najveću smrtnu pogibao, on, krvnik Crne Gore, provlači njom da bi na Cetinju u vladike potražio puta k osveti. I krsti se, samo da se dovine osvete. No krštenje nije mu samo oruđe osveti nego je povođeno i dubljim, čestitijim pokretom duše — ono je iskreno, ozbiljno; inače bi se umanjila vrijednost onoga ganuća u čete crnogorske koju do suza dira njegova molba da se krsti i drugom im vojnim bude. Turstvo ga posve porazilo, ubijajući mu starca oca ni kriva ni dužna, i nagnalo ga na misao da mu je odsada živjeti samo s krstom i s crnogorstvom. Bilo bi neprirodno da se kivni kavaz pretvori iz Savla u Pavla; pjesnik je njegov pristup krstu samo kratkim prizorom prikazao. Pretežna ostaje u njegovu biću žeđa osvete, te na koncu, kad sam ne ubi age, hoće mu ubijenu da skida glavu: ali ni te se osvete ne dočeka, jer prije smače njega vjerni Turčin Hasan.

Uz ove razne značaje turske raja je skupno obilježena, ne ističući se iz nje ni jedna osoba. Ta sve je jednako dugovječno ropstvo potisnulo u jednolikost nevolje i bezvoljnosti; tu se ne mogu razviti osobnosti. Raja je gola sirotinja, bez krova, bez njive, bez stoke, bez ruha, bez kruha: sve joj Turčin oteo, sve ona za Turčina radi, a još on traži od nje harača: zlata, gošćenje i za razbludu djevojaka. Ne smažući Turčinu harača, trpi od njega muke nečovječne: gone je u trk, vezanu za konjske repove, bičuju sumrtvu, vjese strmoglavce nad ognjem i dimom. Ona podnosi bezvoljna, ni suza nema više; samo može za odgovor agi, vičućemu »harač«, vapiti: »hljeba!« Nitko i ne pomišlja da bi Turčinu odmazdio. Tako je raju strašno ropstvo lišilo čovječje svijesti i volje. A kako je pjesnik zapriječio te ne bi prikaza takvih bezvoljnih mučenika uzrokovala estetičku neprijatnost, to ćemo vidjeti poslije.

Od Turčina junaka nečovječna, od raje mučenice obeščovječene, odvajaju se u pjesmi Crnogorci kao junaci ljudi. I oni su skupno obilježeni; ta oni su narod junaka, njih su vjekovi obrane za slobodu i krst uzvisili do jednoličnosti junačke; tu se ne ističu osobnosti. Život i bivstvo Crnogoraca označio je

pjesnik po svim glavnim obilježjima, kažući sad jedna sad druga u raznim odsjecima pjesni, te cjelokupna obilježba izlazi jedinstvena i potpuna. Gola krš im domovina ne rodi ni vinom, ni žitom, ni svilom; ali ne haju zato, vični trijeznu životu: napitku iz vrela, hrani od stada i krda, i ne treba im k tomu no praha, olova i gvožđa, a toga im Turčin nosi, ako ne smognu sami. I odjeću i obuću i oružje im označio je pjesnik, te nam je živ pred očima vanjski im lik. Krepki su, desnice jake, oka sokolova, srca vruća. Zadanu vjeru drže, pobratimsku ljubav paze, svetinju bračnu čuvaju. Za junačka djela poznaju samo jednu nagradu: slavu u pjesmi. Kršovita domovina njima je zlatna, jer je djedovima i ocima i njima samima kolijevka: nema im od nje draže na svijetu, jer za nju lijevahu krv djedovi i oci, i oni sami svoju liju. Njom Turčin krvnik ni prolaziti ne smije: platio bi smjesta glavom, jer oni pamte krvnika svoga. I oprezni su: ne prevari ih neznan tuđin, bud im se kazivao prijatelj; nevjera česta izliječila ih povjerljivosti. A kad ih nesreća bojna zadesi, te ih zarobi Turčin i ubija, umiru bez straha na oči zloradu Turčinu, bez jada i ljutine, boga spominjući spokojno izdišu, jer su vični za vjeru ginuti. Nisu hvastavci, nego junaci razborni, koji pregnu samo na ono što znadu da i svršiti mogu, a zna ih svak da je dorasao dvojici dušmana, te se njega ne tiče ona: »dva loša ubiše Miloša«; takvi idu u boj za krst časni i slobodu zlatnu. Vojnici krsta, znadu u njega nalaziti milost i okrepu, bogoduha čista srca služiti bogu, osvetnici biti njegove srdžbe a ne svoje. Blagoviješću ljubavi uzgojeni, ćute krepko da djela neljubavi ne liče čovjeku, da im je biti gostoljubivim, vjernim, milostivim; kad posrnu, pristupni su kajanju, dozivajući se dostojanstvu ljudskome; do suza ih dira čudo gdje se zlotvor im prijašnji zaklanja od nesreće k njima i krstu. Kad su podigav se na Turčina kao osvetnici svojih jada ljudskih, primili okrepu velju blagovijesnu, polaze proti njemu kao posvećeni vršitelji božje volje, te od razorne čete budu četa stvorna, koja, izvodeći viteška djela, budućnost stvara potomstvu svome.

Iz toga naroda junaka ističe se samo jedna osoba, vođa njegov, ali ne vođa mačem, nego vođa duhom: uzoran muž,

duševni glavar koji u sebi kao u ognjištu sastavlja sve vrline naroda pa, obuhvaćajući kao njegov genij prošlost mu i budućnost i zvanje mu uzvišeno u ljudskoj zajednici, izbija iz sebe u narod idealno svjetlo pravog čovještva. On je reći bi ona velika duša kojom živi taj narod; on spaja sve mu pojedince u jednu veličajnu osobnost. To je krasan suprotak prema turstvu i junaku njegovu Smail-agi, koji se kao gorostas slavohlepni uzdiže nad samoživski sitnež u koji se raspada turstvo, dočim idealni junak crnogorski, živući samo za svoj narod, zbija taj narod vezom ideala u silno jedinstvo. Duševni vođa taj ujedno je duhovni pastir naroda (možda je u povijesti crnogorskoj neka ozbiljna podloga takvu idealnu liku) ali bez ikakva obredna sjaja; veličajnosti njegova duševnoga zvanja odgovara veličajnost vanjskoga oblika: podnebesje mu je crkva, brdo i dolina oltar, miris iz cvijeta i iz svijeta, te iz krvi za krst prolivene, tamjan, sunce zapadno duplijeri sjajni. On, ćudoredni uzornik, što ga drži da je dužnost čovječja, to i sam čini. Veličajno obavlja krst nevjernika Novice, uvodeći ga u svetinju vjere uzvišenom kratkoćom pred svjedocima planinama visokima i sinovima im junacima; tajnom okrepom nebeskom pretvara skup slabih ljudi u božju četu nepobjednu, ujedinjenu zamjenitom ljubavlju i zvanjem bogoduhim. — Pjesnik, ovako ističući idealnoga vođu Crnogoraca, navlaš je ostavio u zasjeni vođu im kod samoga boja, i ništa nije o njem spomenuo do imena (Mirko), a i to samo reći bi na pol usta (»šapćuć bi ga Mirkom zvali«).

Prikazba značaja u pjesni estetički je savršena: ona sastavlja niz osoba, od kojih je svaka živa i naravita, a ipak tipna; taj niz je potpun, jer polazeći od jedne skrajnosti, od nečovječna samosilnika, ohola slavohlepnika, Smail-age, silazi preko sličnih mu ali slabijih ostalih osoba turskih do bezvoljne raje, pak se onda preko preobražena Novice uzdiže do druge skrajnosti, do idealnoga crnogorskoga glavara. Tako je povorka suprotnih poetičnih značaja cjelokupnošću savršena kao u kružnoj slikarskoj kompoziciji. Čemu bi tu bio himbeni Cerović, izdajna popadija, hvastavi Smail-aga, kakvi su u narodnoj pjesmi? Pa ipak pisac senjskoga gimn. programa misli da je u narodnoj pjesmi Smail-aga junačniji,

a žali za onakvim Cerovićem i onakvom popadijom, što ih nema i u pjesmi umjetnikovoj!

Čin pjesni razvija se razložitošću, napetošću, gradacijom i cjelokupnošću dramatičnom. Pet dijelova pjesni — agovanje, noćnik, četa, harač, kob — kažu se svojim sadržajem na prvi mah kao pet aktova drame: tako potpunu cjelinu sastavljaju oni uzročnim vezom spojeni dijelovi. Ali nije tim još označen sadržajni razvoj pjesni; onako bi ona bila dramom u ruhu epskom, a ona je pravi ep bićem svojim; jer uz dramatičnu, psihologijsku obrazložbu ima razvoju pjesni i drugo pokretalo: utjecaj nadljudske sile, uzvišene, čudesne, a to je bitna osobina epa. Pak preko sve to jačih i dirljivijih suprotaka provodeći ponosnoga slavohlepnoga junaka od svemoći njegove do potpuna poraza, pjesan u nas uzbuđuje za junaka tragičnu samilost one vrsti kako je ćutimo za Shakespeareova Richarda III; ali veličajni stupanj povijesne pravde sudinje, štono sad tiše sad jače u pjesni odjekuje, i pogled joj svevidni, koji obuhvaća davninu, sadanjost i budućnost, izdižu ideju pjesni iz omjera tragedijnih i podaju joj priznačje tragične epopeje povijesne: ova je pjesan, po ideji svojoj, tragična epopeja četiri stoljetnoga nasilja kojim je tlačio svoj *svoga*.

1. s p j e v: Agovanje. Smail-aga daje gubiti zarobljene Crnogorce i starca Turčina Duraka, oca kavazu svome Novici. To je početak, ekspozicija razvoju čina. Motivacija tomu početku kratka je i krepka: Turčin Durak posumnjao je o neustrašnosti Smail-aginoj. Toga junak ne podnosi, i da bi dokazao da on ne poznaje straha, pogubi junake zarobljene i svjetovaoca opreznoga. Tako izvirući kruta ubojnost Smailova iz njegove strasne ponositosti i samovoljnosti, on nam je psihologijski objašnjen kao čovjek čije i strašne čine odbijamo na veličajnost njegova bića; tako postaje silnik aga estetički vrijedan lik. Ali osim toga je prizor smaka Crnogoraca i Duraka, koji bi mogao čitaocu biti mučan i grozan, uzdignut u estetički čar uzvišenosti: od muka crnogorskih pjesnik odvraća naš pogled na sjaj njihova herojstva, a potresna kračina u opisu Durakove smrti i mûk oko nje nagoviješta nam veličajni mir Smail-age, koji kao nepomičan i nedohvatan mrak pritište sav prizor. Iz toga mraka kao da nam se pomila trijes

koji je Smail-aga ispustio iz svoje ruke a da udari natrag u njega sama: slutimo osvetu Novice.

2. spjev: Noćnik. Krijući se mrakom, odbaciv obilježje u nošnji koje bi ga izdavalo Turčinom, sveđ u strahu za svoju glavu, ali sveđ svladavajući taj strah jačom nekom težnjom provlači se Crnom Gorom krvnik njezin, kavaz Smail-agin, ljuti Novica, dok dopade na Cetinje da gospodaru dojavi smak junaka brđanskih, i osvete se dostane za pogubljenoga oca svoga. — Ovim drugim dijelom pjesni izveden je prvi od onih triju motiva koji pokreću razvoj čina naprijed k propasti Smail-aginoj: svoj svomu prvi radi o glavi. Po estetici (Aristotelovoj) to je dramsko-tragičan spor. Tako se osveta i osvetnik najprikladnije prikazuje estetički: zato je pjesnik Turčina učinio osvetnikom Smail-agi; a estetički ga još uzvisio tim što iz sinovske ćuti niče u njem želja osvete, i što se kroza smrtnu pogibao mora probijati i do same nade da će se osvete doželjeti. Ali pjesnik je još više učinio: tek pod konac ovoga spjeva doznajemo da radi *osvete* dolazi Novica na Cetinje, a prije nas je pjesnik opisom njegova pogibeljna puta osvojio dramatičkom ćutju za čudnoga noćnika. Po tom što pjesnik tri puta, poslije povećih odsjeka, ponavlja o Novici obilježbu: »Vidi mu se, mrijet mu se neće, a jest nešto ga naprijed kreće«, postaje nam Novica čudnim, dramski zamjernim bićem. Krepko se doima i suprotak plahoga nemira i straha Novičina u ovom spjevu prema samosvijesnome krutome miru Smail-age i herojskome miru umirućih Crnogoraca u prvom spjevu. Tako je u ovom dijelku kompozicija prave umjetničke ljepote, kako je i u cjelokupnosti epa.

3. spjev: Četa. Prema koncu ovoga spjeva ulazi razvoj čina na svoj vrhunac — (kako u drami na koncu trećega akta) — poslije kojega u četvrtom dijelu slijedi peripetija. Za ljepotu kompozicije ovaj je dio osobito znatan. Novica — pjesnik je bez dvojbe hotimice tako učinio — posve iščezava kao pokretač osvetne čete crnogorske: njegova osobna osveta nije dostojan poetički povod četovanju crnogorskom: dapače pjesnik ne spominje izrijekom ni crnogorske osvete za pogubljenu braću svoju. Povod koji diže četu prikazan je uzvišen: tajnovit glas kao viših duhova proleti Crnom Gorom, kao da

su same duše poginulih heroja prolebdjele nad domovinom; taj glas potresa svu zemlju od kraja do kraja, i kao da tvrde stijene, jedna za drugom, žive ustaju na taj poklič, niče noću, reći bi iz stijena, oružan junak za junakom i opet gine u mraku, sastajući se s inima, isto tako čudno niklima junacima. Tako tajnovito skupi se čudna četa i ide mrakom bezglasna, a da ni sama ne zna kuda; ide kao oblak i munja, sežući kao kazneća višnja desnica za teškim grešnikom. Sva obilježja od kojih se sastavlja uzvišenost tajnovite tihe, višim naumom upravljane besvijesne sile, podao je pjesnik četi na pohodu. Tako je on posve prekrio prosti motiv osvete uzvišenim prikazom pohodne čete kao besvjesna oruđa vječne pravde. Prikazav zatim četu, kako danuje na Morači, kratkom jasnom zbiljstvenom slikom tabora junaka, trijeznih i bojnoj pripravi vještih, izvodi pjesnik opet drugačiju uzvišenu sliku čete, kako je duševni joj glavar veličanstvenim govorom i tvorom uzdiže da postane svjesnim oruđem božjim. Tu je onaj divni prizor koji sam otoič, u označbi Crnogoraca i idealnoga im vođe, spomenuo; tu se k nebu uzvija plameni stup idealne ćuti domoljubne, uljudbene, bogoduhe, tu je reći bi svetište cijele pjesni. U govoru duševnoga glavara, u razmahu njegova ushita, čujemo uzvišeno sjetni glas pjesnika, sina zemlje, nekoć slavljene kao »branika zida Evrope«; s visine zatočništva za prosvjetu i kršćanstvo kara on svetom korbom narode sretnije ali ohole, koji trome prekrštaju ruke dok taj narod za krst podnosi muke, te su ga barbarom zato prozvali što on umiraše dok su oni spâli. Ta misao, i od drugih često izrečena bez dojma, ovdje nam silnom snagom uznosi dušu, jer je ovdje posve nužna i obrazložena tim što je izriče, okružen junačkim narodom, velik duh s visoka vidika, sa svetom uvjerenošću, kao da govori duh povijesti ljudske. Divni taj prizor oživljen je dramatičnom suprotnošću svojih sastavina: poslije onoga govora tronutu četu pokajnicu, tihe jaganjce, čas prije gorske lave, opet u lave pretvara nenadani dolazak — Novice. Svi junaci mahom se noževâ laćaju — na krvnika roda svoga, iznenada ugledana ovdje — da odmah zatim, na njegovu prošnju neka bi mu dali mjesta u četi i u krstu, tronuti do suza pribivaju veličajnome prizoru krštenja njegova. Nebeska

duga što im se priviđa kroz suze u odsjevu sunca, i visoke planine naokolo kao svjedoci krštenju nevjernika: to resi velebnom uzvišenošću kratki taj prizor. Pak svetotajnom okrepom podavši starac, duševni pastir, bogoliku snagu četi, i sva se ona izljubiv redom, ostavlja je on, neka ide dalje kao sveta bojovnica. — Tako, ukrašen jakim suprocima sjene i svjetla, oživljen dramatičnom pokretnošću, doseže ovaj spjev pri koncu najsvjetliji sjaj etične idealnosti, a poslije njega slijedi opet potresan suprotak, nadublji mrak skrajne bijede ljudske, ropstva raje, slijedi:

4. spjev: Harač. Njemački pisac senjskoga gimn. programa, tražeći povijesnu istinu u sadržaju trećega dijela, te ističući Novicu kao uzročnika pohodu crnogorskome, iznio je naprijed one prozne elemente koje je pjesnik navlaš potisnuo; ali još je on više mnijenjem, promašio tvrdeći da je to razlog prikazi mukû raje u »Haraču« — tendencija, te da je ta prikaza radi duljine svoje pogreška kompozicijna. Nije tako, nego kompozicija pjesni upravo zahtijevaše takvu sliku kao sastavan dio svoj. Jer muke raje jesu treći, najjači odlučni motiv propasti Smail-agine. Četa crnogorska nije osvetnica ni oca Novičina ni brđanskih žrtvi, nego mučenice raje, pa istom kao osvetnica raje ona je božja osvetna bojovnica. Poslije trećega dijela nužno slijedi takov četvrti dio, s takvom slikom agine okrutnosti.

Prikaza mukâ raje i nečovječnih joj mučitelja lako bi izašla grozna, neestetična; ali pjesnik naš izveo ju estetički te najpače tim pokazao silnu snagu svoju kao umjetnik pjesnik. Bijes Smail-age psihologijski je obrazložen; viteški vještak u džilitanju nezgodom osramoti se pred Turcima i, što je za nj još mučnije, pred rajom nevoljnom, kopljem pogađajući Turčina Safera, mjesto raje, i oko mu izbijajući. Povod zašto daje mučiti raju, izvire iz ponosa, slavohleplja, samovoljnosti; podsmijeh raje hoće zapriječiti mukama. Slično je obrazložen još grđi bijes Safera. Ali glavno je ovo. Sliku kako raju povlače na konjskim repovima, kako ona pada i bude bičevana, uzdigao je pjesnik do uzvišenosti bola i strahote trima prispodobama: kao Hektora ispod Troje, kad već Troju ostaviše bozi, vuku raju konji po prahu; na pogled popadale k zemlji

raje grohotom se smiju Turci kao demoni u Hadu vječnim mukama grešnikâ; biči uskrisuju sumrtvu raju kako posljednja trublja mrtve na sud. Uzvišene prispodobe prikrivaju nam zbiljnu grozotu svjetlom vizije: kao da smo u Danteovu paklu, u Vergilijevu Hadu, pred Homerovom Trojom. Poubijani Hektori su ti mučenici po prahu povlačeni, domovina im bijaše nekoć slavna, taj narod bijaše nekoć junački, ali bozi su ga ostavili te sadanji mu naraštaj to su samo trupla davnih junaka! Prispodoba, pobuđujući takve uspomene, reći bi grimiznim kraljevskim plaštem zastire pale robove. Zatim pjesnik svojom tužbom na Turčina, koja do neba vapi, tužbom da je od čovjeka učinio stvor stoput jadniji nijeme životinje, i potresnim suprotkom spokojnoga bitka koji priroda daje svakoj zvjerki, prema skrajnjemu stradanju u koje Turčin goni čovjeka, roba svoga: tim pjesnik vodi čitaoca u najcrniji mrak tuge, ali mu iz nje daje nazirati svjetlo spasenja.

Još se nastavlja opis ranijih muka. Bijednici toliko su lišeni otpornosti i samosvijesti ljudske da mogu još i milost moliti u svoga mučitelja, na njegov klik »harač rajo!« vapeći »hljeba, hljeba, gospodaru!«. To je skrajna poništenost, ali ona samo još veći bijes u Turčina izaziva, jadnim robovima još veće muke pribavlja: falake i oganj. Ipak do mukâ ognjem i dimom ne dolazi: takov prizor presegnuo bi estetičku mjeru; u pripravama zateći će mučitelje osvetnici božji. Živom izmjenicom suprotačnih prizora, dramatičnim napretkom i iznenađajem proveden je od onoga vrška rajine bijede čin do katastrofe, do poraza Smail-agina. Opis rajina stradanja divno završuje noćna slika turskoga čadorja na mjesečini. Noć je pala, usred zvjezdana neba trepti mjesec, »tužna svijeća pozorišta tužna«: tim sjetnim, mirnim prizorom počinje slika. Usred mirna i pusta polja stoji starodavna lipa — (Slovjenu drvo sveto); oko nje dižu se čadori turski, a sve natkriljuje agin čador štono je na mjesečini vidjeti kano labud ptica bijela među bijelim pticama golubovima. Ta plastična prispodoba u tom kontekstu uzvišena je. U čadorima koji kriju strašnoga agu i strašne Turke može nazirati priliku labuda i golubova, u tom jadu može sačuvati ćut za lijepu plastičku pojavu samo najuzvišenija vila koja smije idealnim okom gle-

dati i najstrašniju muku, pače i čarom ljepote je obasjavati. a smije zato što zna da joj sama i lijek donosi. Pjesnikova vila ne zastire lica plaštem kako u staroj slici Agamemnon kod žrtve kćeri svoje; ona vodi gledaoca u Hadov kraj nedrhtavom rukom, nepomućenim okom, što slijedi poslije one prispodobe, podsjeća nas prikaze u »Božanskoj komediji«: pjesnik vodi pratioca svoga, čitaoca, kako Vergilij Dantea. One uzvišene misli koje su bile potaknute trima prispodobama o Hektoru, o Hadu, o posljednjem sudu, sad se razvijaju u veličajnu tragičnu sliku. Mirom estetičnoga poglèdanja ukrijepiv pratioca, pjesnik ga sad privodi bliže neka upozna što su ti čadorovi: grobovi su otaca slovinskih, svijetom slavnih. Da se ne bi jadni potomci, ropska raja, prisjetili slavne prošlosti otaca, Turad vrze se oko onih grobova kao skup demonâ i smišlja kako će mukama raju odvratiti od spominjanja junačke davnine. Samo divlji glasi demonâ, jauk i uzdisaji žrtavâ prodiru iz toga grobišta slavne prošlosti do pratioca pjesnikova: a pjesnik blago krijući mu pogled samih muka, priviđajem ga uzvišeno-tužnim dira, i tijem ga uznosi k visini estetične, tragične boli, te mu mogu, pošto se i dozove da to nije tlapnja, nego istina strašna pred njim, miljeti ublažne suze. Tom slikom stravne vizije, tim sjajem elegijskoga spomena o slavnim djedovima robovima bijednim, pjesnik je muku bezvoljne, obeščovječene raje uzdigao iz neprijatne grozovitosti u visinu estetičnu, u tragičnost uzvišenu.

Ganuvši nam srce veličajnim čuvstvima, pjesnik zatim, izvijajući prikazu i dalje u suprocima, zabavlja fantaziju našu plastikom obilježnih prizora: kaže nam Turke kako pri ognju spremaju večeru, pa kako večeraju, pak, spomenuvši pripravu na nove muke rajine i nestrpljivost Saferovu, živo nam prikazuje raskošni i sjajni čador Smail-agin, u kojem nas iznenađuje čudo: javor-gusle kraj smrtonosna oružja. Javor-gusle, zarobljenome narodu tješilice i glasnice narodne borbe proti Turčinu, Turčinov čador rese! Ali nije to čudo; jer je poturčeno plemstvo ostalo naš rod i naša krv, pak je zadržalo i javor-gusle da budu i njemu glasnice slave. Gorka li razdvoja u našem narodnom biću! Dašto, »gdje šestopera nije tu, ni pjesan slovinska ne zrije«; u koga šestoper, u toga i javor-gusle,

a robovi ostaše goloruci bez obojega. Pa ipak se pitamo: što će u Smail-age javor-gusle? Pjesnik živo pobudiv našu izvjedljivost, ostavlja nas sada još u čudu i k drugome nas prizoru odvodi; k uzvišenoj slici mrke burne noći oko turskoga tabora. Dva puta (uz malu promjenu i treći put) ponavljajući kao pripjev »teško onome koga sade stiže u putu noćca crna, a noćišta jadan ne imade«, pripravlja nas pjesnik na iznenadnu pojavu što ga zatim otkriva u divnom svjetlomračju: svjetlica što na trenutke rasvijetlja crnu noć ukazuje nam skup koji stupa put čadorja. Pjesnik nam samo nagoviješta tko li to stupa i tko je provodič, a tko vođa. Tako tajnovito, uzvišeno prikazan je dolazak čete crnogorske. Već je opkolila čadorje, te prisluškuje da bi razaznala koji li je Smail-agin čador. Veličajna olujna pratnja četi; prispodoba čete s iznenadnim trijesom ili s gorućom lâvom; dosadanjom patnjom raje živo pobuđena u nas želja za spasom njezinim: sve to umanjuje četi potajnoj navalnici onu estetičnu neprijatnost koju u nas svakako pobuđuje potajan napadač; umanjuje je i to što je prvi glas koji četa čuje iz čadorja radosni Saferov smijeh očekivanim još većim mukama raje. Ali pjesnik će još jače obrazložiti udar čete tako te upravo vapimo nju, bila i potajna navalnica, kao božju osvetnicu i spasiteljicu raje; on će to obrazložiti prizorom koji nam Smail-agu kaže ovako:

U čadoru se aga i opet sjeća svoje sramote, koja mu nikako ne da mirovati: on silan junak, nije izvršio svoje volje, nije skupio harača, džilitom je promašio, Turčina pogodio mjesto raje — te mu se raja smijati može. Da bi se umirio, zaište od Bauka pjesmu uz javor-gusle, očekujući pjesmu na slavu svoju junačku. Ali Bauk mu pjeva rugalicu, koja mu nagoviješta tu najstrašniju sramotu da će slijepac raja pjevati: rđa bješe Smail-aga silni. To pokrene u njegovu srcu razorna demona; to povodi njegov značaj k vršku uzvišene strahotnosti, te bude kao Atila, kao Rikard III. Na robove nevoljne i nemoćne razvalit će strašni svoj bijes, te viče slugama neka muče raju: »Raskivajte sve paklene vlasti! Ja sam junak, to će pjesma rijeti, k tom će cilju svi ko žrtva pasti.« U taj mah udara četa. Tako je navala njezina estetički obrazložena etičkom nužnošću. Četa udara kao osvetnica božja, kao

spasiteljica raje, upravo izručene novim paklenim mukama. Prvi pogiba Safer, nestrpljivi prvi mučitelj; za njim Smail-aga. Kao Rikard III u slavljenom prizoru Shakespeareovu viče aga: »Konja! konja! (i u istinitom događaju i u narodnoj pjesmi o Smail-agi ima taj poklik) pa posjedne konja, ali ga obara zrno. Strašan pokolj na vidjelu tresova veličajno je opisan; svi uzdanici agini pogibaju, pa i Hasan, smaknuvši prije Novicu, koji htjede mrtvome krvniku svome Smail-agi skinuti glavu: Novica, i kršten, ostao je osvetnik samo svoj, nema mu mjesta u pobjednici četi, božjoj osvetnici. Bauk izmače u mraku noćnom. Sad je na njega pao onaj rug uz javor-gusle u čadoru Smail-age: ovoga je, jur opkoljena poraznom četom, pjesma Baukova samo potakla na najveći bijes razorni, ali strašni junak pogiba, a Bauk živi dalje i pjesma njegova. Povijesna ironija što javor - gusle služe silniku Turčinu ispravlja se njegovom kobi: javor-gusle glase ispraznost njegova besplodna junaštva. Rugalici pjesmi Baukovoj, po slogu pučkoj, ima sličnih pučkih i po sastavu, ali po ideji i po kompozicionoj svrsi ona ih silno nadmašuje.

5. spjev: Kob. U Crnoj Gori pod Lovćenom u pustinjakovoj izbi stoji Turčin u odjeći i oružju sjajnu; strašan je vidjeti, ali je puki kip, starinarska uspomena. Udri nogom o zemlju: silnik uskršta ruke, glavu sagiba i desnicu k čelu diže na pozdrav. To je glava, odijelo, oružje silnoga nekoć Smail-age. To je sve što će od silnika Turčina ostati u budućnosti: puka povijesna uspomena nemoćna. To mu je kob. Opet sad, kako u onom dantovskom prizoru na sredini »Harača«, ali uz obilježnu preinaku, pjesnik vodi pratioca čitaoca; naime sada, sretan i spokojan, sam pratilac tumači, sam razumije što gleda. Poslije silnoga junačkoga zanosa i poslije teške tuge koje sad, jedno sad drugo, pjesan dosad poticaše u nas, poželjan nam dolazi taj spokojni konac, taj vedri dan, u čijoj sretnoj javi sjećamo se tužne prošlosti strašna sna. Tako je veličajni, sad potresni sad ushitni, tijek pjesni završen skladnim, doduše sjetnim izmirom. Nije pravedna riječ kad se pjesni takva sastava i sadržaja priznaje (u Senjskom programu) samo ime »nacionalne pjesni«, ili kad se samo veli »da pogađa u žicu slovjenske pučke epike« (J. Scherr). Pjesni ovoj, ako i nije

duga stihovima, po savršenoj umjetničkoj sastavbi i po veličajnom sadržaju pristaje ime hrvatske klasične epopeje. Crnogorci junaci za slobodu, Turčin junak silnik, robinja raja: četiri vijeka naših zgodâ na Balkanu nađoše svoga Homera. U pjesni je iscrpena jezgra iz četiriju vijeka jugoslovjenske povijesti. A oblikom svojim ima pjesan obilježja umjetne epopeje, izuzevši naivnu opširnost, ali ta ne bi ni dolikovala tragičnome sadržaju.

Potanje razbiranje pjesničke dikcije bit će prikladnije u II odsjeku.

Samo pjesnik uzgojen staroklasičnom knjigom, koja tankoćutno dotjeruje dikciju do pjesničke i govorničke prave ljepote, pak zadahnut starim hrvatskim pjesništvom, poimence Gundulićem te njegovim slogom savršenijim od jednostavne pučke pjesme, a povođen i pravim izvrštinama pučke pjesme: samo takov pjesnik mogaše stvoriti dikciju »Smail-age«. A sve ono troje mogaše se sastati samo u Hrvatskoj.

Samo u Hrvatskoj sastaše se u doba ilirskoga preporoda uvjeti koji su mogli poroditi pjesničku misao i prikazbu kakva je u ovoj pjesmi. Na velikoj ideji ilirstva; na muževnoj svijesti o slavnoj prošlosti Hrvatske, jezgrom nikad nepodjarmljene; na uspomeni Zrinskih i drugih tolikih junaka koji su Hrvatskoj pribavili ime »branika Evrope«; na obrani starohrvatske književnosti i njezine najnarodnije misli; na zapadnjačkoj prosvijećenosti hrvatskih Iliraca; samo na tim činjenicama, samo u Hrvatskoj mogla je nići i dozoriti onakva vedra i muževna pjesnička idealnost koja u ovoj pjesni slavi potpunu duševnu pobjedu nad mnogovjekovnim silništvom jedne, a ropstvom druge česti našega naroda.

Ima po glavnoj ideji srodnosti među ovim epom i Gundulićevim epom »Osmanom«, kojemu je dva spjeva nemnogo prije nadopunio isti pjesnik koji je stvorio »Smrt Smail-age«. Ali ima i razlike u ideji. U »Osmanu« strada osmanstvo (sultanom svojim) od samih Osmanlija, a u »Smail-agi« od Crnogoraca; ondje se (odaljena) Poljska samo nagoviješta kao o-

slobodnica balkanska, ovdje je susjeda Crna Gora osvetnica obližnje raje, al' njezina pobjeda kobi skoru bolju budućnost. Za dva vijeka od »Osmana« do »Smail-age«, pokročila je povijest tako da je istom sada mogao hrvatski pjesnik navijestiti, kao jamačnu, pobjedu jugoslovinstva nad osmanstvom i proreći skori događaj.

Ideja koju »Osman« Gundulićev, koju tolike druge starohrvatske umjetne, pak mnoge pučke epske pjesme njete, sinula je istom u ovoj pjesni punim žarom; ova pjesan pobjedno završuje četiristogodišnju borbu jugoslovinstva proti osmanstvu.

Malo je epa u svjetskoj književnosti kojim je tako opsežan kulturnopovijesni temelj i znamen; kojima jest, oni su neprolazna tekovina ljudstva. Budućnost će i »Smrt Smail-age« brojiti među njima.

Narod hrvatski odmah je razabrao znamen ove pjesni: što je nikla u njegovoj sredini, bijaše mu jamstvom njegova zvanja, njegove budućnosti.

Ovu je pjesan prigrlio sav narod. Što je književnosti hrvatske stare i nove, nijedan umotvor nije ni s daleka tako poznat i ugledan, jer nijedan nije tako potpuno, vedro, muževno, prosvijetljeno očitovanje narodnoga genija hrvatskoga.

Ne može biti da bi se na sam taj narod u čijem krilu je ovakva pjesan nikla imala primijeniti pjesnikova korba onima koji trome prekrštaju ruke, dok drugi za velje ideale podnose muke, i koji spavaju dok se drugi muče, bore, umiru.

Ne može biti a da narod koji je u svijet poslao ovakvu pjesan, ovakvu poruku i trijezne i ushitne muževnosti, ovakvu glasnicu »bjelodanku budnu pticu«, kako Preradović veli — ne može biti a da taj narod, u bogodanoj zgodi, ne sine, po riječima u »Smail-agi«,

»... Ko pero sveto i zlatno,
Kojijem nebo za unučad poznu
Djela otaca bilježi viteška.«

II

Glede metra uzdiže se ovaj ep nad narodnu epsku pjesmu, kao podlogu svoju, umjetničkom prinovom četverovrsnom, naime: upotrebljava sad deseterce sad osmerce; ima i gdje jake siniceze; nadbija jednoličnost metričkih razdjela (cezurâ poslije druge i posljednje stope u svakom retku) logičkima te zato i deklamacijnima svezama ili rastavama; češće mu, poslije besročnih odsjeka, rabe srokovi te oni i čine neke kao odjeljke li pače strofe. — Dok je epska pjesma pučka (i Kačićeva) u desetercima, a u osmercima je (redovito) lirska, i dok je Gundulićev epsko-lirski »Osman« u osmercima, to je Mažuranić svoj ep, kojim se prepleću lirske i gnomske niti i kojim se slijeva slog Gundulićev i pučki, sastavio od osmeraca i deseteraca. Osmerci su (redovito) kod zbijenije prikazbe, a deseterci su kad prikazba uzima obilniji, patetičniji razmah: to se jasno opaža kod nekih prijelaza od osmerca na deseterac i obratno. Drugi i peti spjev imadu same deseterce, pa je tuj i inače prikazba više nalik na pučku epsku, a u četvrtom spjevu Baukova pjesma sva u desetercima, pa je ona i inače gotovo posve na pučki način. — Sinicezâ ima doduše i u pučkoj pjesmi, ali porijetko, a i što ih ima, to je Vukova redakcija zamijenila elizijami. U »Čengiću« se, gdje god se prikazba uzvija umijećem nad pučku, oživljava ritam porabom sinicezâ, kadšto obilnom, po primjeru Gundulićevu, a posve skladno s vokalnom naravlju hrvatskog jezika. Sinicezama postaje ritam krilatiji. Ako deseterac ili osmerac podulje održaje trohejski ritam, a ne oživljava se taj peonskim ili (poslije cezure) daktilskim stopama tad bude dulji niz trohejskih osmeraca ili deseteraca odviše jednoličan ritmom. To uklanja Mažuranić obilnom uporabom siniceze ondje gdje prikazbi dolikuje krilatiji ritam. — U pučkoj se pjesmi metričke cezure — poslije druge stope i pete (u osmercu četvrte) — podudaraju s logično-deklamacijnim razdjelima, pa tako stoji svaki redak prema sljednim donekle kao samostalan o sebi, a ne slijeva se s njima, i svaki redak je cezurom po drugoj stopi kao rasječen u dvije česti: otuda nastaje pučkoj pjesmi prevelika jednoličnost u razdjelcima deklamacijnim. U »Čen-

giću« pak zadržane su doduše pučke metričke cezure poslije druge i posljednje stope, ali svagda, kad to potrebuje misao ili čuvstvo, pridolaze drugačije cezure logične i deklamacijne te po njima nastaju veoma raznolični, sad kratki sad dugi razdjelci, a kadšto i jampski ritam. Tako je Mažuranić jednolični metar i ritam pučkih deseteraca i osmeraca uzvisio sinicezama i onakvim razdiobama do velike raznoličnosti, učinio ih prikladnima za tanahno različenje prema mijenama misli i čuvstva. — Srokovima u »Čengiću« ta je umjetnička osobina da su po obliku raznovrsni, a svagda povođeni mišlju ili čuvstvom, tj. nameće ih psihologijski zakon spojidbe po sličnosti ili po vremenoj ili uzročnoj svezi ili po suprotnosti, pa zato su u »Čengiću« i gnomske rečenice, antiteznoga sastava, često u sroku. Za sve to ima obilje primjera u ovom epu. A po obliku su srokovi u njem veoma raznovrsni, često se spleću s raznim govorničkim licima. Tako učestava oblik (pučki) leoninskoga sroka (druga stopa sročna je s posljednjom) u više suvrsti. Naime; k sroku druge stope s petom pridolazi isti srok još i u trećoj stopi (uslijed onoga govorničkoga lika ponove, koji se zove epanodos); ili govornički lik epanalepsis ili anafora povodito, da je posljednja stopa prednjega retka u sroku s drugom stopom sljednjega pače i kroz tri zasebična retka ide sricanje tako da počeci prvoga i trećega retka i konac drugoga imadu isti srok (najkrepčije antiteze »aman« »zaman«), a opet konci prvoga i trećega retka imadu svoj srok. Ima i ta suvrst da dva zasobična retka imadu konce potpuno sročne, a uza to je u prednjem retku leoninski srok nepotpun tj. asonancijni (asonancijni srokovi česti su u našim pučkim poslovicama). Ima kadšto i to da govornički lik epifore, tj. ponove završnih riječi u zasobičnim recima, povodi istočnjački srok gazele, a nalazi se i to da u dva zasobična retka imadu pete stope srok gazele, a četvrte imadu pravi srok; u zaglavku epa stoje riječi: »age Čengijića« pet puta na jednake razmake u epifori, što jamačno nije bez obilježenosti ćutne. A potresan je dojam onih strašnih ćutnih suprotaka u srokovima dijaloga među Čengićem i rajom u četvrtom spjevu, u ovim srokovima: »Harač, harač, rajo, treba.« »Hljeba, hljeba, gospodaru, ne vidjesmo davno hljeba.« — »Čekaj, krstu, dokle s neba noć večeras pane tiha, pečenje ću mješte hljeba«; a taj dijalog još je malo zatim i ponovljen među slugom Saferom i rajom. A nasuprot koji li uzvišeni sklad čuvstva i misli probija iz srokova u ono osam redaka kojima se završuje govor starca duhovnoga pastira »Četi«; tih osam redaka čine divnu strofu, koja u sebi sastavlja osobine Tassovih »ottave rime« i Dantovih tercina i istočnjačke gazele.

Kako glede metra i sroka, tako i glede pjesničkih i govorničkih likova pjesnik »Čengića« izvija iz osobina naše pučke pjesme viši umjetnički slog (naličan gdješto na Gundulićev, Virgilijev, Dantov, Tassov) s tolikom lakoćom i naravitošću, da se oni različni načini sloga slijevaju u organičko jedinstvo, te pjesnik rabi sad jednostavniji pučki, sad poletniji umjetnički način, pa se od ovoga vraća opet onome, kako se ševa iz usjeva na njivi uzvija uvis pa se opet vraća na svoje rođeno tlo. On je dašto bio proučio pučke i umjetne pjesme također po obziru poetike i retorike; ali kad pjevaše, nije slagao naumice po teoriji, nego slobodno, kako ga je nosio polet prosvijetljenoga genija. A estetik, pošto je proćutio dojmove pjesnikova umotvora, nalazi ćućenju svojemu potvrdu razbiranjem po teoriji poetike i retorike.

Prije navlastitih pjesničkih i govorničkih likova u ovom epu, treba o njegovu jeziku uopće kazati da on organički sastavlja blago pučke pjesme s blagom starine književne hrvatske, dubrovačke, poglavito Gundulićeve, pa tako obuhvaća više vjekova narodnoga jezika, a ne steže se na sam najnoviji razvojni oblik njegov pučki. Iz pučke pjesme prima s mjerom i obilježni kolorit turskih riječi; ali u govorima Novice nema ni jedne turske, a u govorima Smail-age Čengića, ukupno od osamdesetak redaka samo su četiri (raja, harač, more, hazur), u govoru starca duhovnika od preko sedamdeset redaka samo jedna (»neman«); najviše turskih riječi ima u Baukovoj pjesni, po pučkom načinu. Prima i neke pokrajinske riječi ili oblike, pa i psovne izričaje, za karakteristiku osobâ. S jezikom Gundulićevim ulazi u ovaj ep spojevina štokavskih osobina sa čakavskima, i umjerena primjesa sintaksnih načina na talijansku (»za razaznat«, misli... od balčaka) a jedanput accusativus cum inf.; glasoslovne novote prihvaća samo one koje

slogu pridaju ljepote i obilježnosti (kao: »tisijeh, trostrucijem«), ali načelno otklanja one koje ju mânje (npr. neće »roblje, oštar«, nego čuva starinu »robje, ostar«). Radi kratke obilježbe ima književnu riječ »barbari«; a u dvoumici sam pristaje li organički u jezik ovoga epa književna riječ »izraz«, i rečenica »k tom će cilju svi kô žrtva pasti«.

Epiteti obilježni u »Čengiću« raznovrsni su po obliku i sadržaju i. izvoru ili načinu. Po obliku neki su jednostavni pridavnici, a neki složeni; po sadržaju neki su zorni (slikoviti, plastični, epski) — k njima spadaju i oni koji se zovu »stalni epiteti« (kao: ravno polje, zeleno polje) — a neki su čuvstveni (lirski) a ti su ujedno metaforski ili metonimijski; po izvoru ili načinu neki su prema pučkoj (ili Kačićevoj) pjesmi, neki prema Gunduliću, a po koji prema Virgiliju ili Dantu ili Tassu. Osobina je glede porabe obilježnih epiteta u »Čengiću« ta da kadšto stoji stalan zorni epitet i u takvoj prikazbenoj svezi koja je bolno potresna (kao: »po zelenu gmiže polju«, »groznom branom puti žive zavlačeći ravno polje«, pa slično u strašnoj Čengićevoj prijetnji raji: »čekaj, krstu, dokle s neba noć večeras pane tiha«).

Prispodobe pjesničke u »Čengiću« veoma su raznovrsne. Po obliku je vez među prispodobljenicom i prispodobom (među slikom i prilikom) ili »kao« ili »poput« ili »rek bi« ili »ne kô — već kô« ili »kô da« (kod ovoga oblika kadšto je elipsa prispodobljenice); često je pak vezna riječ izostavljena te se drugačijim sintaksnim načinom pripaja prilika slici, i to: prilika se izriče ili predikatom, ili apozicijom, ili pridavnikom (»ispod veđa oko sokolovo«), ili instrumentalom (»rijekom krvca teče«, »lavom rika«). Ili genitivom uz komparativ (»ljući guje ljute«, a ovaj način ima u Gundulića), ili genitivom uz drugačiju svezu (»za gotovu sofru posjedaše... lijepim redom vukâ u planini«), ili konstrukcijom uz riječ »isti« (»grohotom se zasmijaše... smijehom istijem kleti Ad se ori kad...«; »da ne samo stražnja trublja mrtve na sud budit more, kad trostruci isto biči tvore«). Poznati osobiti oblik opširne trodjelne (kadšto i četverodjelne) prispodobe u našem pučkom pjesništvu (počinjući upitnim izrekama, nastavljajući niječnima, pa završujući jječnima) primijenjen je u »Čengiću« samo jedanput (na Novicu u II spjevu). Po sastavu, sadržaju, izvoru i načinu jesu prispodobe u »Čengiću« ponajviše prema pučkima i kratke, plastične, a široko razvijene samo su četiri, pa ove su po klasičkom načinu. Napomenutoj porabi stalnih plastičnih epiteta, u svezi jako dirljive prikaze odgovara u »tužnom pozorištu« slikovita prispodoba o aginu čadoru, koji ine čadore haračlija natkriljuje »kano labud ptica bijela bijele ptice golubove«, a odmah zatim se, prema čuvstvu, kaže da se ti čadorovi na »tihotnoj« mjesečini bijele »ko golemi grobovi pod snijegom«, a malo kašnje »grobovi — otaca slovinskijeh«. — One vrsti pjesničke prispodobe, koja se zove »aluzija«, u »Čengiću« nema, premda neki drže da ima.

Perifraza — tj. slikovit opis mjesto navlastite riječi — dolazi u ovom epu kadšto najpače u govoru starca duhovnika, ali tuj ne na pučku, nego na klasičnu. Onoj perifrazi: »al' da vjetru dadeš pleći« (mjesto: okreneš se niz vjetar) podloga je u izreci pučke pjesme: »pleći dade i bježati stade«, što se čudno podudara s klasičkim »terga dare«. Na pučku je ona kratka perifraza »odolio gladu« (za: najeo se).

Metafore veoma su česte i raznovrsne po sadržaju ili slikuju jedno tvarno drugim tvarnim ili tvarno duševnim, ili duševno tvarnim; po porijeklu ili su prema pučkim metaforama ili prema klasičnim; po sastavu ima ih i kratkih i poduljih i tako naširoko izvedenih da gotovo postaju opširne personifikacije. Gdjekoja opširna umjetnička metafora ima klicu u kratkoj pučkoj, a opširne su najpače metafore za slikovanje fiziologijskih ili psihofizičkih pojava, a najpače strasti. Kako pozna umjetnički patetični slog (npr. u Shakespearea) i takovih metafora gdje navlaš nije održano jedinstvo iliti dosljednost u metaforskoj slici — a to se zove katahreza — ima i u »Čengiću« jedna katahreza, to je ono: »... tako i četa, tminom obavita, kô (kako) desnici podoba se višnjoj, stupa muče...«

Od triju vrsti personifikacije nema u »Čengiću« samo ona koja nije upravo pjesnička, a to je alegorijska, ali nalaze se krasni primjeri i metaforskoj (ta se razvija iz metafore) i mitologijskoj. Metaforskih ima i pokratkih, te je jedna prislonjena na pučku metaforu »gluho doba noći«, a veličajno

je i dramatički potanko provedena ona o smrti pri kraju četvrtoga spjeva; mitologijska je ona, prema Virgiliju, o srdama, pa ona o Slovinkinjama vilama, gdje se ujedno i kaže izrijekom ono što je poosobljeno, naime »pjesan slovinska«. Veleumna je ona priviđajem u noći povođena, kao metamorfozna personifikacija o »studenu kamenu«, kako »prima život« itd.

Hiperbolâ ima u ovom epu obje vrsti ona koja se zove epska, te njom obiluje pučka pjesma: takvih ima, pa upravo iz pučke pjesme preuzetih, pomanje, a više ima ih one druge vrsti koja niče iz pojačana čuvstva ili iz strasti. I suprotak hiperboli, udružen s posmijehom ili s porugom — to se zove litotes — dolazi navlastito u uskličnim rečenicama Čengića raji ili slugama. Drugačiji su oni umjetnički, u ovom epu česti načini plemenita pojačanja izricanja, koji služe prikazbi uzvišenoj: njima se ovaj ep mnogo razlikuje od pučke epske pjesme.

Veoma česte, a izborite su u »Čengiću« metonimije i sinegdohe; nijedna nije kao navlaš domišljena, nego svaka naravito nikla iz žive fantazije, iz bujne i poletne psihologijske udružbe pomisli. One podaju prikazbi zornost sad jaču sad opsežniju, ili pojačavaju čuvstveni dojam; a postižu to tim što stvaraju pojedinačne zorove, najpače izbirom jedne najobilježnije pojedinosti (ili dviju, triju) iz većega skupa, ili povisuju, kao hiperbolom, množinom mjesto jednine zorni ili ćutni dojam izricanja; one doprinose i k jezgrovitoj kratkoći pjesničkoga sloga, jer onakvim izbirom, u malo riječi izvode opsežniju i življu sliku negoli prozni govor u mnogo riječi. Koliko bi prozni slog trebao riječi da izvije jednako živu sliku kako je stvara pjesnik kad kaže: »... raja, rukâ naopako, slijedi konjske na konopcu trage«, ili »... dokle njegova družba ima s dvjesti nogâ stupaj gazi«. Česta ona u pučkoj pjesni trojnost ima izbirnu narav sinegdohe; nju često rabi na umjetnički način i pjesnik »Čengića«, a koji put opširoko na pučku, npr. u Baukovoj pjesmi, pa u govoru Novice straži: »... nosim troje... jade; jedni su... drugi... treći«; pa i govornički lik ponove (anafore, epifore, palilogije, itd.) ljubi trojnost. — U tumačima »Čengića« kadšto se zamjenjuju

metonimije i sinegdohe. Za ustuk tomu kažemo da ima u »Čengiću« odličnih primjera za sve razne načine metonimije, a to su poglavito ovi: izriče se posuđe za sadržaj, mjesto za mještanina, dôba za ljude u njem, tvar za rađevinu, uzrok za posljedicu, svrha za sredstvo, znak za označenu stvar ili osobu, atribut za stvar, posjednik za stvar — pa i obratno: iz kojega god onoga dvojstva izriče se drugi član za prvi. Ima odličnih primjera i raznim načinima sinegdohe, a poglavito ovim, izriče se čest za cjelinu, pojedinče za vrst ili za rod, konkretno za apstraktno, jednina za množinu, određen broj za neodređeni — pa opet i obratno, kako je kod metonimije bilo rečeno.

Kazavši to o onim prikazbenim licima (figurama) koja se zovu pjesnička, spomenimo iz one druge skupine, štono se zovu govorničkim licima, zajedno likove usklika, apostrofe, upita, upravnoga govora i dijaloga. U »Čengiću« nisu to ishitreni tehnički nakiti, nego su svagda psihologijski povođeni i obilježni. Naime ti lici dolaze u ovom epu kadno se epsko pripovijedanje prekida, na kraće ili na dulje, jačim čuvstvenim (lirskim) pokretom ili tako pojačanom zornošću da prikazane stvari, osobe, činjenice, postaju pjesniku, a po njem i čitaocu, kao nazočne, sadanje. (U pučkoj pjesmi počesto dovodi pokazni pronomen »taj« nenazočnu stvar kao u nazočnosti; taj govornički lik, nazvan »reprezentacija«, ponazodžba, ima u ovom epu, čini mi se, samo jedanput: »zadrhtaše ta vješala tanka«.) Usklike i apostrofe i upite čini ili pjesnik pripovijedalac — tako pridolazi k epskoj žici čuvstvena lirska — ili prikazane osobe u svojim govorima i dijalozima: ovako pridolazi dramatička žica. Načini tih likova uzeti su koji iz pučke pjesme, koji iz višega umjetničkoga blaga, a ovi su često razvijeni iz pučkoga načina. Po koja u ovom epu takva savezna prikazba pjesnikova — gdje se k usklicima od čuđenja ili od iznenađenosti nadovezuju upiti dvoumlja ili napete izvjedljivosti, pa se napokon sve to izjasni, razabranjem pojačanoga zora, u jamačnu tvrdnju — tumači nam psihologijski postanak one osobite pučke pjesničke prispodobe koja se sastavlja od upita, nijeka i tvrdnje. — Što se tiče lika apostrofe, to se u ovom epu rabi samo jedanput ona vrst kojom

pjesnik progovara prikazanoj osobi ili stvari kao nazočnoj (takov je početak spjeva IV: »Gacko polje, lijepo ti si — itd.«). Ali apostrofu svojemu čitaocu upleće pjesnik veoma često u svoje epsko ili dramatično (govorno ili dijaloško) prikazivanje, i to diljem svoje pjesni, pa tijem čini čitaoca svojim pratiocem, svjedokom i sućutnikom; vršak tomu je u noćnom prizoru strašnih muka raje u čadoru Čengićevu, a kao za nagradu svome pratiocu plačidrugu, pjesnik zaglavljuje svoj ep dijalogom, gdje je sam pjesnik pitaocem, a njegov je pratilac (čitalac) umirnim tumačem. Sućutni apostrof čitaocu u ovom je epu jedna od onih prikazbenih niti koje proniču i svezuju sve čes̨ti u ćutno jedinstvo.

Gnome, neke kao poslovične rečenice i razmišljaji, prinose u epski i dramatični tijek ovoga epa neka reći bi počivala misaona, sad umirna, sad elegijska, sad uzvišena, ili služe obilježbi koje osobe, najpače kad ih ona sama govori (kako npr. Čengić u prvom spjevu, osuđujući Duraka na smrt, kaže s ironijom gnomu o orlu, a s uzvišenim čuvstvom kaže u trećem spjevu starac duhovnik najsuprotniju gnomu opet o orlu). A ima u epu gotovo za svaku znatniju osobu ili skupinu (četu crnogorsku, raju) obilježna kao poslovična rečenica ili vodilja izreka, pa koji put i ponavljana. Tako kad pjesnik u peripetiji kaže: »A što raja? — Što će raja tužna! Zemlja je tvrda, nebo je visoko« — to je ova naša pučka poslovica, jedina — čini mi se — u svem epu, ovdje rečena iz duše raje, kao njezina misao vodilja, a po tom i pjesnikov tumač bezotporne mukotrpnosti njezine; o Crnogorcima pak ponavlja se, u varijacijama, vodilja misao: »mrijeti za krst časni i slobodu zlatnu«. Uzvišena je ona, kao gnomska obilježba na koncu III spjeva: »Stoji četa višnjega boga puna, ne ko krvav nož, kijem rana zadaje se smrtna i teška, već ko pero zlatno itd.«, a elegijski je onaj razmišljaj pjesnikov: »Stvorac višnji pticam nebo dade itd.« — Gnome, ili nalik na gnomu izrečeni kratki razmišljaji, pa i dulji, prepleću se diljem ovoga epa, za umsku umjeru potresnim ćutnim dojmovima epskih događajnih prikaza; a najpače umni govor starca duhovnika u trećem spjevu, izveden na više mjesta jezgrovitošću poslovičnom, unaprijed daje ustuk prikazi strašnih muka raje u

četvrtom spjevu. Premda je u ovom epu upotrebljena potpuno samo jedna pučka poslovica (običajnih iliti stalnih rečenica pučke epske pjesme upotrebljeno je više, najpače pri koncu II spjeva u prikazu cetinjske straže i Novice) ipak se može reći, da je pjesnik u »Čengiću« pridružio duhu epske pjesme pučke i duh poslovične mudrosti pučke.

Kako se u vezivu, u građevini, u pjevu i ostaloj glazbi rabi ponavljanje istih ili sličnih sastavnih elemenata, što doprinosi k simetrijskom ili skladno-razmjernome jedinstvu cjeline, tako ima i govornički lik ponavljanja. On dolazi u »Čengiću« veoma često, u svim raznolikim načinima poznatih retorici, a svagda psihologijski povođen, naime kad misao ili zor ili čuvstvo popostajava kod iste stvari ili činjenice (ili njihova skupa), ili se povraća k njima, a ne hiti naprijed; dakle u »Čengiću« služi lik ponavljanja ili misaonoj razgledbi i razdiobi, ili pojačavanju zorne jasnoće ili čuvstvenoga dojma; a neke vrsti toga lika (poimence anafora i epifora) ljube izbirnu trojnost članova (ponovakâ); pa i četvernost, šestornost, a rado se s njima združuje simetrijska, kao paralelna, gradnja članova ponovaka, ili postupica njihova (gradacija, klimaks). Po kakvoći razlikuju se u »Čengiću« tri razreda ponovbenih likova. — Prvi razred: ponavlja se ista riječ ili isti skup riječi; a tomu su razredu ove vrsti: anafora ponavlja istu riječ ili isti skup riječi na počecima zasobičnih dviju-triju izreka (ili strofa), epifora ponavlja ih na završecima takvih izreka, epanalepsis ponavlja početak prednje izreke na koncu sljednje, epanodos ponavlja istu izreku preobraćenim redom riječi, epizeuksis ponavlja istu riječ ili odmah uzasobice (dvostruči je) ili kakogod drugačije nego što čine one prijašnje vrsti (»Konja, konja, Haso, konja«;... »Ter sto rukâ za sto nožâ«); i napokon simploka ona u saveznom nizu izreka sastavlja zajedno više onih vrsti ponovbe; prekrasna simploka provedena je kroz osam završnih redaka duhovnikova govora četi crnogorskoj, a i petnaest završnih redaka epa sjedinjuje simploka. — Drugi je razred kad se ne ponavlja riječ ista istovetna, nego samo donekle ista; a tomu su ove tri vrsti: poliptoton, to je, kad od iste riječi dolaze brzo uzasobice razni fleksijni oblici (»ter na mrtva mrtav reži«, »brze sluge brže po-

slušaše«); etimologijski lik: od istoga korijena različite tvorevine riječi (»zarobio robjem«, »mûkom mûčê«, »u prozorje rane zore«); a nominacija (paranomazija), to je uz posve malu promjenu glasovâ u dvjema (trima) riječima ili uza samu promjenu njihova naglasa velika promjena smisla (»o te krši zub svoj zaman krši«). — U »Čengiću« ima (na osobit način) i onaj treći razred ponovbe koji, u razmacima, čini u epskom pjesništvu povraćanje stalna epiteta (za istu stvar ili osobu) ili stalne izreke pa i cijele skupine izreka (za istu činidbu), a u epsko-lirskom pjesništvu (u baladi i romanci) i u lirskom čuvstveno povraćanje iste izreke poslije jednakih strofa, što se zove pripjev (refren). Ponavljanje, redovito trokratno, iste izreke ili istoga niza izreka u manjim ili većim razmacima — zovemo takvo ponavljanje palilogijom — ima u sastavu »Čengića« veliku psihologijsku obilježnost i snagu, služi različenju ili postupnome pojačavanju ćutnoga dojma ili dramatičnoga pokreta, pa svezuje i razdaleke česti epa; a u mnogim, najpače u novijim pučkim epskim pjesmama palilogijske ponove puke su mnemotehničke doskočice pjevača, bez ikakve kompozicijne vrijednosti. Spomenutu estetičku snagu ima u prvom spjevu »Čengića« ona o herojskom umiranju »Crnogorčadi« trokratna palilogija jednoga retka: »niti pisnu niti zubî škrinu«, u najmanjim razmacima; u drugom spjevu ona o noćnom putovanju Novice Crnom Gorom trokratna palilogija dvaju redaka, a u većim razmacima: »Vidi mu se, mrijet mu se neće, a jest nešto što ga naprijed kreće«, u četvrtom spjevu ona trokratna a sedmoredačna palilogija na velike razmake, o srdnji postiđenoga Čengića: »planu aga kano plamen živi: sramota je takovu junaku... planu aga kano plamen živi« (gdjeno tako svaki član palilogije ima opet u sebi ponovu prvoga retka sedmim). Da se obilježi kompozicijna vrijednost ove trokratne palilogije o srdnji Čengićevoj i vrijednost inih posve osobitih ponovâ u tom epu, treba pravo razlikovati pet kompozicijnih dijelova njegovih; o tom će biti riječ na kraju.

Što je u ovom epu rijedak polisindeton, a suprotak njegov, asindeton, veoma čest, to je u svezi s jezgrovitom kračinom sloga u »Čengiću«. Obilježna psihologijska različnost među

onim suprotnim govorničkim licima vidi se jasno u ovim trima primjerima. Baukova pjesma pri početku ima u tri retka šest usporednih članova svezanih polisindetski (»i na sablji i na konju vitu«, pa tako još četiri člana): učestavanje veznika »i« dolikuje mirnoj razbirnoj i zbirnoj misli. Jednako je u recima 900—5, gdje se po uvodu: »misli aga svakojake misli« nabraja čega li se sve sjeća aga razbirući, pa je u ona četiri retka sedam puta logički zbirni veznik »i«. Nasuprot u recima 1001—4 pjesnik asindetima slikuje kako u age strast strelovito, bez razbora, poseže u misli za osvetnim oruđem, ovako: »gvožđa, otrov, konop, nože, palu, oganj, kolac grozni ulje vrelo i sto muka u čas jedan junak smišlja«. Dakako, nije svagda isti psihologijski povod onim mnogim asindetima u »Čengiću«, ali je svagda neka ili hitnost ili pojačanost, u zoru ili u misli ili u čuvstvu, razlog izostavljanju logičkoga veza »i«; tako ima u govoru starca duhovnika podug niz (354—363) asindetskih izreka, kojima starac s jakim čuvstvom etičkoga povlađivanja slikuje crnogorsko biće. Počesto se s asindetom združuje simetrija članova, ili pak postupnost (gradacija, klimaks); ovo je npr. r. 990—2: »(taj mogaše) po licu mu (agi) poznat jade, boli, srdžbe, gnjeve, bijes, i stotinu inijih srda...«

Lik antiteze pristajući jakim dramatičnim sporovima ili ćutnim ili misaonim suprocima — potonje je u posloviČnim rečenicama — veoma učestava u ovom epu, a u veoma različitim načinima izričajnim. Jedan je način da ječne suprotke jednostavne rastavlja veznik »ali«; drugi je da je antiteza tako sastavljena te je u njoj jedan par jednostavno suprotačan, a drugi ima najprije tvrdnju, pa porječak pa ječni suprotak (»junak njegda, sad ne junak više, no trst...«), treći način veže suprotke riječju »mješte« ili »pokraj«, »pored« (»kamol' slijepit mješte raje Turke«; »krotko janje pokraj mrka vuka, tanka vila pored zmaja ljuta« — u potonjem je retku i lik hijarme u slijedu riječi); pa tako ima u »Čengiću« dosta još i drugačijih izričajnih načina antiteze. Kadšto je s antitezom združen još koji drugi lik govornički; npr. u retku: »od sto glasa glasa čuti nije« ima antiteza i paronomazija i metonimija i paradokson.

Liku antiteze srodan je lik paradokson: on spaja zbijenim izričajem takvo dvoje koje je naoko porječno, ali je po dubljem smislu spojivo. Način izričajni tome govorničkome liku zna biti metaforski ili po kojem inom pjesničkom liku, pa otuda i nastaje tobožnja porječnost. U onom primjeru: »Od sto glasâ glasâ čuti nije« pričinja se porječnost samo zato što stoji »glasa« metonomijski mjesto »grla« ili »ljudi«. Neka se promotri spoj paradoksa s drugim licima u zbijenom opisu kako se na koncu bore Turci i Crnogorci »... ter se grle rukam gvozdenijem, ter se ljube kljunom gvozdenijem«.

Lik ironije kojim se, s podsmijehom, suprotno kaže nego što se misli, učestava u riječima ponositoga Čengića zarobljenim Crnogorcima, Duraku, raji ili o raji. Kadšto rabi ironiju sam pjesnik; npr. tik prije ironijskih riječi age zarobljenicima: »ajte... dijelite dare, štono sam vi Turčin pripravio«, pjesnik sam, ali već kao iz glave agine, rabi potanju ironiju: »ter ih turskijem darivao darom... kome kolac... konopac itd.«; pa poslije, opisujući red družbe kod večernje sofre, veli, da je »lijepijem redom vukâ u planini«.

Velika je izvrština ovoga epa u čestoj i raznovrsnoj, a svagda izboritoj porabi lika onomatopejskoga: riječ (»zviznu pala«, »krcnu kolac«) ili skup riječi (»urnebes se gromki goram' ori«) svojim glasovima obilježeno upodablja upravce zvuk i slušni dojam one prirodne činidbe koja se izriče, ili pak neupravce, simbolički, odgovara nekome ćutnome dojmu. Aliteracija je ona vrst onomatopejskoga lika gdje više zasebičnih riječi počinje istim suglasnikom (»sam se svoje sjeti boli«); a ima u ovom počesto i takva vrst koja je nešto srednje među pravom aliteracijom i običnim onomatopejskim likom (»sipi rosa sitna«, »ko biserak sitan sinu« i »tek krvava stvara vrela«, »rikom lavâ i lavežom pasâ i lelekom stradajućijeh gluše«). Umjetnička izvrsnost tih govorničkih likova u ovom epu ta je što se kao sami sobom nameću, a nisu ishitreni i što nisu krupni, naturalistički, nego ljepoglasni, tj. doduše obilježavaju, upravce ili simbolički, prirodno zvučje, ali idealnim načinom.

Prikazbenoj kračini u ovom epu prinosi i česti govornički lik elipse, svagda psihologijski povođen, a upotrebljavan to

prema pučkome to prema umjetnome slogu. Elipsa pojačava se u lik aposiopeze, tj. »ne doreče« se započetak izreka. Vješt čitalac opazit će psihologijsku obilježnost ne samo takva nedoricanja (u koncu duhovnikova govora r. 403 i u koncu Čengićeve strahotne izjave r. 1036), nego također onoga skoka premučanjem, koji je pokazan pjesnikovim znakom stankâ poslije r. 932, gdjeno Čengić, krivudajući i okolišeći, navlaš nešto premuči.

Pjesnički i govornički lici u »Čengiću« tako organički sjedinjuju s pučkim slogom viši umjetni da je ovaj onome naravni razvojak, te se pjesnik posve lako i kao neopazice sad uzdiže iz pučkoga načina u najviši umjetnički, a sad se odatle opet vraća k pučkome. To se vidi diljem epa, navlastito u tom kako pjesnik umjetnički primjenjuje pučku epsku širinu, pa u tom kako on, razlikujući se posve od pučke pjesme, prikazuje uzvišenost (a ima ovaj ep po izbor primjera za sve načine uzvišene prikazbe) — i kako opisuje prirodne pojave (kao noć, oluju), i potanko obilježava ljude, osobito po psihologijskoj im osobini (npr. Čengića u r. 986—1030). — Glede junačkoga značaja Čengićeva ne valja s uma smetnuti onih po epu razmještenih krepkih, ako i kratkih, obilježja koja ne dopuštaju prigovora: da se »raskoš u Čengićevu čadoru ne slaže s njegovim junaštvom«, da pjesnik »to junaštvo često prati, ali nikad ne prikazuje«, da Čengić »nije prikazan kano junak«, te nije vrstan pobuditi »simpatije ni sažaljenja, hoteći u r. 1031—36 pokazati junaštvo na sputanoj raji«. Svi ti prigovori mogu se, mislim, pobiti, ali radi odmjerenoga prostora ne mogu ih ovdje potanje pobijati. — Glede toga kako se u ovom epu rabi epska širina, ne valja kazati — jer tekst pjesmi toga ne dopušta — da u r. 142—148 pjesnik na Homerov način opisuje kako Novica »redom meće na sebe oružje«. Pravi je pak primjer homerskoj epskoj širini potanko opis u r. 940—50, kako se Bauk polagano sprema na pjevanje uz gusle, što je Čengić bio zaželio; ali umjetnička osobina tomu širokome epskome opisu ta je da čitalac uz polagani napredak opisa sluti kako »šaren« Bauk vojvoda, a »pjevač dobar«, čas prije porugom Čengićevom povrijeđen u svojoj junačkoj svijesti, smišlja takov sadržaj svojoj pjesmi kojim će Čengiću

vratiti nemilo za nedrago, a ipak kao »lukav pjevač«, neće izložiti sebe odmah njegovoj osveti. — A kako pjesnik iz pučkoga načina izvija umjetničke novotvorine, tomu je ovo jedan primjer. Pučki pjesnički oblik trodjelne (ili četverodjelne) prispodobe, kakov je u prvih šest redaka glasovite hrvatske pučke balade »Hasanaginica« (u Fortisa), dopunio je pjesnik pridajući psihologijske uzroke takvu obliku prispodabljanja (gledaj u II spjevu r. 114—117 i 132—136); a iz zornih epskih sastavina iste one pučke prispodobe, »... bijèli se — snijèg — labud — šator«, razvio je, u r. 682 i dalje, onaj divni dirljivi epsko-lirski sastav: »Agin čador ine natkrilio, kano labud... golubove... Bijeli se čadorje,... na mjesečini, ko golemi grobovi pod snijègom... grobovi otaca slovinskijeh...«

Na koncu ću nagovijestiti izvrštinu ovoga epa kako prikazbene ponove (i to: anafora, epifora, epizeuksis, palilogija), u varijacijama, pa antiteze i gradacije vežu i odaljenije odsjeke ter proniču razne kompozicijne dijelove. Radi toga pak treba spomenuti da se pet kompozicijnih dijelova epa ne podudara s vanjskom razdiobom u pet spojeva, nego je nutarnji sastavni razvoj ovaj. Uvodni dio čini »Agovanje« — to je prvi stupanj uvoda, kažimo 1. a — i »Noćnik«: to je 1. b; 2. dio, napredak, ima dva stupnja: 2. a je »Četa«, a 2. b je prvi odsjek »Harača« do r. 672; 3. dio, vršak, čini drugi odsjek »Harača«, od r. 672 do 717; 4. dio, okret, ima dva stupnja: 4. a je treći dio »Harača«, od r. 717 do 814, a 4. b. je četvrti odsjek »Harača«, od 814 do 892; 5. dio, katastrofa, ima tri stupnja: 5. a (etična katastrofa Čengićeva) jest peti odsjek »Harača« od r. 892 do 1037, pak 5. b (smrt Čengića i poraz njegove čete) posljednji je odsjek »Harača« od r. 1037—1100, a napokon 5. c, umireni epilog, jest »Kob«. Čitalac će razabrati sveze na razmake, koje nastaju ponovom ili suprotkom, ako isporedi 1. a retke 24—26 sa 2. a 460—63; 1. a 107—8 sa 2. a 414—5 i 460—5 i 2. b 567—9; 1. a 94—5 sa 2. a 344—5; 2. a 327 sa 2. b. 587; 2. a 288—306 sa 4. a 717—742. Osim tih sveza istaknut ću još ove. Neka se pogleda u kakvu li izrečenom kontekstu dolazi »nebo« ili »nebesa« u 1. a o Čengiću i u govoru njegovu kad Duraka osuđuje na smrt, a u kakvu u 2. a o crnogorskoj četi, o starcu duhovniku i u starčevu govoru četi. A zatim u

2. b pjesnik, opisav muke raje, kaže da što raji hljeba »dade nebo dobro«, sve joj je tlačitelj oteo, pa na vapaj: »hljeba, gospodaru, ne vidjesmo davno hljeba«, Čengić prijeti raji još većom mukom, ognjem i dimom, čim »s neba noć večeras pane tiha«, pa to sluga Safer još ponavlja. Zatim u 3. dijelu, u vršku epa, doista »... tiha noćca pade«, ali s njom dolazi i ovo: »nebesa se osuše zvijezdam, već što zapad mrki pramen ovi«, samo »krnj mjesec o pô neba trepti« kao »tužna svijeća pozorišta tužna«, gdje je oko samotne »starodavne lipe« čadorje Čengićevo, a pjesnikov pratilac plače od samilosti prema raji. U 4. a spremaju se Čengićeve sluge kako će na »lipovu granu« penjati raju, »lipov krst«, a raja »plačnim srcem« al' suhim okom gleda, jer »zemlja je tvrda, nebo je visoko«; ipak »u zakutku« čadora Čengićeva »na malenu ognju praska skoro usječeno granje« — jamačno od iste one »starodavne lipe« — te ono »plačuć pjeva, pjevajući plače« (to nije pjesnička igra riječima, jer to kaže da nije »zemlja tvrda« kad njezino granje plače, a zamalo će i nebo plakati); pa u čadoru Čengićevu uz oružje jesu i gusle, »Slovinkinje vile«, »pjesan slovinska«: eto i one su u tim čadorima, za koje je u vršku bilo rečeno da su kao »grobovi otaca slovinskijeh«. Zatim drugi odsjek okreta — 4. b — odmah čini ustuk Čengićevu pod čadorom očekivanju »tihe noći«, jer: »na dvoru nebo divno crnijem' tminam' lice zakri«, »noć je vani slijepa,... rosa sipi, ko da nebo plače«; pa sav taj odsjek nekim ponovama iz 2. a i 1. b, bilo s varijacijama, malo po malo otkriva da u noći olujnoj ide s provodičem Novicom četa crnogorska, te se onda napokon očito kaže kako je iznenada opkolila Čengićevo čadorje, iz kojega samo to čuje kako se netko smije, a to se Safer »već unaprijed smije« onim očekivanim najvećim mukama raje. U 5. a, u prvom odsjeku katastrofe Čengićeve, kaže se njegovo lice (»čelo — oko«), suprotno opisu u 1. a, nalik na olujnu noć koja je na nj donijela »tresak iznenada«, pa Čengić premišljajući svoj život, prije nenadane smrti, po treći put se sa srdnjom sjeti i svoje najskorije »sramote« radi nezgode u džilitanju, s koje ga najviše muči strah da mu se »raja smije«. Ta palilogija iz 2. b i 4. a tijem je znatnija u sastavu ovoga epa što je ona srdnja u objema prednjim prilikama poticala

Čengića na veću okrutnost proti raji, a sada u 5. a kod trećega puta, on traži srdnji lijek u onim guslama svojega čadora. Ali po ironiji sudbine, on traži umir pjesmom tek u času kad je čadorje već opkolila potajna četa crnogorska, te on, ne hoteći zakazane najveće muke raji jer »noćca ne dopušta mrkla« (ovdje je to lik oksimoron) pjesmom pod čadorom priječi razabranje pogibli oko čadorja pa, govoreći Bauku, ponavlja iz 1. a svoj posmijeh o Crnogorcima kao »planinskim mišima«, pače, prema svojim podsmješnim psovkama Duraku, raji, slugama, u 1. a i 2. b i 4 a sada kaže, zaveden ohološću, vrijednome junaku Bauku: »hrđo, kučko...«, a ipak traži od njega pjesmu, »da ga želja mine«. Baukova pjesma najosobitija je primjena palilogijske ponove — gdje prave, gdje s varijacijom — i antiteze i gradacije. Bauk, svjedok Čengićevih čina kod harača i njegove srdnje kod nezgode džilitom, udešava prema tomu sadržaj svoje pjesme, tobože o Rizvan-agi, a uistinu o Čengiću, ter početak pjesme, divljenje junaštvu aginu, postupice preobraća u smijeh njegovoj nezgodi, u smijeh raje koji je ovjekovječen pjesmom sljepačkom: »hrđa bješe... aga silni«. Dok teče pjesma Baukova, ona sve više preobraća Čengiću očekivanu »slast iz pjesme« u »srde«, njegovo lice sve više ponavlja strahotu noćne oluje; a kad se pjesma svrši, Čengiću »ko da munja kroz mozak... sjeknu plaha«, da treba i raju i Turke ništiti, »samo čuvat uspomenu vrijednu«, pa razorni bijes njegov bukne u viku, kojom zapovijeda neka se sad izvrše najstrašnije muke raji, jer on hoće da pjesma pjeva njega junakom, pa tomu će svi pasti žrtvom. Ali, jer on samo svoju slavu traži od pjesme, a ne traži od gusala, od »Slovinkinja vila«, od »pjesme slovinske« nikakov spomen svojih »otaca slovinskijeh, nadaleče kijeh slovjaše ime slavno«, zato njemu iz pjesme niču »srde« mjesto slasti, i zato on i »ne doreče« svoje razorne posljednje prijetnje, a noćna četa crnogorska udara, »iz oblaka munja kresnu« i Čengić pada mrtav od ubojna zrna. U epilogu, 5. c sam početak »Lovćen gora pod nebo se diže« ponavlja, uza suprotne prilike, iz 2. a riječi starca duhovnika: »krst slavni... vrh Lovćena što se k nebu diže«; a zatim se Čengićev lik prikazuje antitezno prema onome u 1. a, 4. a, 5. a.: sad se na njem tužno vije čalma, tamne su oči, sablja žalosno visi, oružje rđa, zlatno odijelo od sunca ne odsijeva jadno (kako je u 2. b, 4. a, 4. b svеđ bila raja »jadna«). Pjesnik je milosrdan i prema Čengiću poništenome, nekoć junaku naše krvi, ali nemilosrdnome prema bratu, raji. U sonetima »Riječ bratinska«, spjevanim jednu godinu poslije »Čengića«, još odjekuje isto čuvstvo koje vlada epom ovako: »Ljudi, dosele braća s bratskih rukû uzdišu... sini matere jedne zlotvori se pišu... Prolazi rukû tvojijeh djelo oholo... u mrak vremena... Samo ona suza nikad ne pogine koju ti 'e bratsko zlo iz duše izbolo, samo ona vječnijem tamo bljeskom sine.«

Ovaj ep je takva suza.

PREDAVANJE NA IZLOŽBI »DRUŠTVA HRVATSKIH UMJETNIKA

DNE 12. VELJAČE 1899

Velepoštovano općinstvo!

Društvo hrvatskih umjetnika počastilo me pozivom da u ovim izložbenim dvorima jednu uru govorim o umjetnosti. Ja mislim da bih se tome časnomu pozivu najbolje odazvao kad bih temeljito ocijenio barem glavne umotvore u samoj toj izložbi. Ali za temeljito, stručno ocjenjivanje slikâ i kipova hoće se ne samo znanje općenite estetike nego stručno znanje povijesti umjetnosti slikarske i kiparske, i stručno znanje posebne estetike slikarstva i kiparstva, dapače — da uzmogne ocjena biti umjetniku slikaru ili kiparu odmah od praktične koristi, ili bar da umjetnika uvjeri o stručnoj temeljitosti svojoj — potrebno je ocjenjivaču stručno poznavanje tehnike slikarske i kiparske. Tko zna npr. poetiku, taj zato još ne umije stručno ocijeniti glazbenu umotvorinu, nego za ovaj posao treba mu da zna kontrapunkt i još koješta iz posebne glazbene estetike; umjetniku skladatelju praktički više vrijedi opaska vještaka u kontrapunktu da je u tom i u tom taktu nehotičnu pogrešku učinio, nego bogzna kako opsežno opće-estetično ili iz poetike po analogiji crpeno umovanje o glazbenikovoj sonati ili simfoniji. Ili, da kažem drugi primjer. Kad se radi o tom da se između više osnovâ za arhitektonsku umjetninu izabere jedna, onda će se čuvati opći estetičar ili stručnjak poetike ili stručnjak glazbene teorije da bi svoje mnijenje držao za iole tako mjerodavno kao što je mnijenje estetičara stručnjaka u arhitekturi; jer bi se moglo dogoditi

da se građevna konstrukcija koju bi preporučio opći estetičar ili muzikolog sruši radi pogrešaka proti statici, koje će moći opaziti samo stručnjak za arhitekturu. Pošto je meni samo opća estetika, a od posebnih umjetničkih teorija samo poetika stručno i praktički poznata, to ja ne mogu biti posve stručan ocjenjivač slika i kipova; ja njima mogu samo relativno stručno suditi, tj. samo ukoliko se opća estetika dade primijeniti na umotvor slikarski ili kiparski. Ova pak primjena u jednu je ruku odviše apstraktne naravi, nego da bi pristajala predavanju za širi krug, a u drugu ruku hoće se za opće-estetičnu ocjenu same jedne, iole znatnije, slike više vremena nego da bih mogao u jednoj uri valjano ocijeniti više od pet, šest znatnijih slika ili kipova (osim toga bi se ocjenjivanje, da uzbude lako razumljivo i osvjedočno, moralo opravljati na pogledu same slike ili kipa, a to je, kraj iole brojnijega slušateljstva, ovdje neprikladno). Pravi stručnjak ovomu poslu tj. onaj koji temeljito zna i povijest i teoriju i tehniku slikarstva (kiparstva) može u desetak trenutaka umjetniku na njegovoj slici prstom pokazati, npr. »Taj prst na ruci toga tvoga lika tu je pogrešno crtan, zato i zato pogrešno«, ili »taj travni busen u tvojoj slici ima u toj osvjetlini koju u slici prikazuješ neistinit, nemogućan kolorit, zato i zato nemogućan«. Umjetniku, za njegov rad, više koristi kratka stručnjakova opaska ili uputa u tehničku porabu teorijskih načela nego bogzna kako široko opće-estetično upućivanje, jer i ovomu povjerava samo onda ako vidi da je ona praktična opaska nepobitna. Ja se dakle, koje s prekratka vremena, koje stoga što nemam posebne stručnosti, ne upuštam u ocjenjivanje ovdje izloženih umjetnina; samo mogu ponoviti opću — čini mi se, opću — izjavu općinstva da je mnogo krasna u izložbi, no da nekoje stvari koje su tek studije atelijerske mogu naići na razumijevanje samo u stručnjaka umjetnika ili u stručnjaka za estetiku likovnih umjetnosti, ali u širem općinstvu mogu smućivati. Šire općinstvo ne može, ako je koja izloženina istom modelna studija, te prikazuje istom puko tijelo, a nikakvu ideju razumjeti umjetnikova rada u tom stadiju, pa mu se on i ne može militi. Ovu razliku trebalo bi da naši umjetnici drže ubuduće na umu. Ja ovu preporuku iz-

javljujem i zato što me na to ovlašćuje opća estetika, ter ću tijekom predavanja gdje i gdje napomenuti što je opća estetika vlasna zahtijevati od svakoga umjetnika, bio on koje god struke.

»Oho!« — čujem u duhu prosvjed — »opća estetika da je vlasna što zahtijevati od svakoga umjetnika? To mi baš poričemo, mi smo ovdje pod geslom moderne struje iliti secesije, koja načelno proglašuje potpunu osebačnu slobodu svakoga umjetnika u njegovu umjetničkom stvaranju.« Tako otprilike tvrde gg. Pilar, dr Dežman i Gjalski u svojim duljim ili kraćim člancima, koje su nam prije ove izložbe ili u svezi s njom (u »Salonu hrvatskih umjetnika«) napisali za obavijest o tom što secesija hoće. I tim dolazim na glavni predmet svoga predavanja: pokušat ću ocijeniti načela secesionizma kako su ih napomenuta tri gospodina nedavno objavila hrvatskom općinstvu.

G. Pilar (»Secesija«, »studija«, otisak iz Vijenca br. 35—39 g. 1898.) piše: »Secesija je borba proti školama« (razumije se: proti određenim pravcima umjetničkim) »uopće, i borba proti školama dosadanje umjetnosti.« U istom duhu piše i g. dr Dežman (u I sv. Salona hrv. umj.): »Moderni umjetnik ne pripada nijednoj školi; on ima samo svojom dušom živjeti. Nama nije do toga da donesemo ovamo posuđene ideje kojega modernog pisca, nama je do toga da izvojštimo sebi pravo misliti svojom glavom, makar i zlo, izraziti svoje osjećaje i svoje nazore o svem, makar su i krivi.« Kad bi g. Pilar ili g. dr Dežman bili prvi izrekli ona nova načela za umjetnost, ja bih razumio njihovu tvrdnju da su proti svakoj školi umjetničkoj i da hoće sebi izvojštiti pravo da misle svojom glavom. Ali ja sam se uvjerio, i svatko se može uvjeriti da oni ponavljaju riječi i misli izrečene prije njih od njemačkih pisaca u Beču i drugdje; dakle oni prihvaćaju misli koje su tuđe glave smislile, oni prihvaćaju nauku tj. teorijsku školu tuđu. Oni bi mogli reći samo ovako: »mi novu nauku, makar je tuđa, od tuđih glava smišljena, prihvaćamo, jer smo se uvjerili da je osnovana.« Dakle one riječi g. dr Dežmana: »nama nije do toga, da donesemo ovamo posuđene ideje kojega modernoga pisca«, puki su govornički nakit. Ali, ako pisac teorijski i beletrista dr

Dežman svojata sebi pravo da misli svojom glavom, makar i zlo, i da izreče svoje osjećaje i nazore o svem, ako su i krivi, pitam ga bi li on i umjetniku pjevaču dozvolio da kaže općinstvu u glumištu: »ja zahtijevam za sebe pravo da pjevam svojim grlom, makar i krivo«? To nije doskočica, nego primjena one tvrdnje g. dr Dežmana, proti kojoj ja postavljam ovu: pisac nema samo svojih prava nego ima i svojih dužnosti, prama općinstvu i prama samomu sebi, a među te dužnosti spada i ova: da se za svoje pisanje stručno naobrazi, tj. da uči i uči od starijih, dok bude mogao svojom glavom misliti, ne krivo, nego pravo.

Pretjerane tvrdnje ne nikle iz duljega studija — koji je potreban kod tako zamašnih pitanja — nego iz nagla zanosa za novotu, za modu, odavaju svoju neosnovanost međusobnom protuslovnošću. Za primjer evo nekoliko mjesta iz spisa g. Pilara »Secesija«.

»Secesija propovijeda u umjetničkom svijetu evanđelje apsolutne (neograničene) slobode u stvaranju.« Na istoj strani (26) nekoliko redaka niže tvrdi isti pisac apsolutnu neslobodu u umjetničkom stvaranju, pišući ovako: »Umjetnik ima pravo prikazivati sve što osjeća, jer ono što on osjeća on mora osjećati, kano zrcalo što mora odrazivati slike svih predmeta što mu ih donese zraka svjetla. I zato što njegovo osjećanje mora takvo biti, zato je ono dobro, i zato ima umjetnik pravo da ga prikazuje.« Ovako ovdje pisac prihvaća takozvani skrajni determinizam, po kojem dakako prestaje svaka odgovornost pojedinčeva za ono što čini, prestaje razlika među dobrim i zlim, lijepim i ružnim. Tomu je nužni posljedak ovaj: umjetnik je ograđen proti svakoj kritici općinstva i estetičara, jer pošto umjetnik mora onako i ono prikazivati, kako prikazuje i što prikazuje, to je bezrazložno ikakvo prigovaranje, ali i ikakvo povlađivanje općinstva ili estetičara umjetnikovu stvoru, pak samo u toj apsolutnoj neslobodi općinstva i stručne kritike prema umjetniku stoji umjetnikova apsolutna sloboda. Mogu li, smiju li takav svoj položaj prema umjetniku prihvatiti općinstvo i estetična kritika? Može li, smije li umjetnik zahtijevati takav potpuno iznimni, nadljudski položaj? Što

bi onda vrijedilo povlađivanje općinstva umjetnikovu djelu? Ta onda je općinstvo neizmjernim razmakom rastavljeno od umjetnika.

Ali ne samo od utjecaja općinstva i estetične kritike hoće pisac savršeno ograditi sadanjega umjetnika nego i od utjecaja gotovo sve umjetnosti koja je bila prije sadanjih secesionista. Jer on veli (str. 12): »Danas je secesija ratna strana: ona pobija dosadanju umjetnost, navješćuje joj razor, nemilosrdnu borbu na život i smrt.« Što da kažem o takvim — recimo pretjeranim riječima? Nisu one piscu samo izmakle nego i češće kaže isto, ako i na razne načine.

Na strani 16. kaže g. pisac: »Nakon starih Grka, na koje se svodi naša umjetnost, čitava 22 stoljeća napora ljudskoga roda, intenzivnoga rada milijuna individua, sve je to prošlo uzalud, umjetnost se nije maknula s mjesta.« Znalac povijesti umjetnosti i estetike snebiva se i pita se: umotvori Rafaela, Tiziana, Murilla etc., zar da su bili uzalud, ne pokazujući ni koraka napretka prema starim Grcima? Dakako, sam pisac nekoliko redaka niže poriče onu svoju tvrdnju, veleći: »Renesansa je (grčki) kult ljudskoga tijela prenijela u slikarstvo, te krasnim formama koje je naučila prikazivala veliku ideju tadanjeg vremena, ideju kršćansko-religioznu. Mi još danas stojimo poraženi diveći se i poklanjajući se veličini religioznoga zanosa koja je stvorila Rafaelove ili Tizianove Madone, Michelangelova Mojsiju i Murillovo »Uzašašće«. A da je to napredak, da to »sve nije prošlo uzalud«, to se razabire iz načelne tvrdnje g. pisca na str. 27, gdje veli: »treća zapovijest secesije je da se umjetnost ima obogatiti u sadržaju, tj. moderna umjetnost mora postati nosilac ideja«. Ali opet na strani 21 čitamo onakvu osudu umjetnosti prošlih vjekova kadno pisac veli: »čemu je ljudstvo toliko stoljeća badava radilo o napretku, čemu su međutim legije slikara mazale platno, kad nismo ni za milimetar napredovali? Radilo se bez misli, bez cilja.« *Ne quid nimis!* Zar toliki slikari i kipari, talijanski, nizozemski, franceski, njemački u prošla četiri vijeka, čije su umotvore potanko analizovali u svojim stručnim ocjenama i na temelju takvih analizâ uvelike pohvalili toliki umni stručnjaci estetičari zapadne Evrope, sve to da je bio »rad bez misli, bez cilja?«

Dakle tolike po Evropi slavne i dragocjene galerije slika i kipova zar pohranjuju uzaludan rad i bez misli, bez cilja?

Pak ne samo umjetnost, nego i filozofiju mnogih prošastih vjekova osuđuje posve g. Pilar kadno piše (str. 18.) ovako: »Još u početku ovoga stoljeća bili su za religioznu filozofiju, etiku i praktični moral, alfa i omega Grci: Platon, Aristotel i Protagora.« (Nije tako.) »Danas mi znamo da pretežni dio njihovih filozofijskih misli nije nego razvodnjena filozofija indijska, egipatska, perzijska.« (Nije tako.) »Mi je (tj. filozofiju) dakle crpemo na vrelu, mi moderni ljudi studiramo budhističke knjige Vede, sveti Zend, čitave biblioteke klinova pisma, sačuvane u opekama, a ne grčko spekulativno gombanje misli.« Sasvim drugačije govore o filozofiji »biblioteke« stručnih temeljitih djela, a tâ, *»alimenta spiritus«*, te hraniteljke duha ljudskoga zar da su pusta naklapanja? *Favete linguis*, nemojte onako pisati! Gospodin Pilar u isti red stavlja s Platonom i Aristotelom — pred kojim dosad stručni svijet kapu skida — Protagoru, ter i njega s njima osuđuje, a taj Protagora, sofista grčki, bijaše gotovo jedne misli sa sadanjim g. Pilarom: jer učaše da je čovjek, i to pojedini čovjek, mjerilo svih stvari, a tim je Protagora izrekao načelo »apsolutnoga individualnoga subjektivizma«, koje načelo primjenjuje, po izjavama g. Pilara, nauka secesionizma na umjetnika samoga. Protagorom potaknuti razvoj grčke sofistike, upravljene na javni život, dosta je doprinio rasulu grčkoga naroda.

U pretjeranim ili pače posve neosnovanim, a često međusobom protuslovnim izrekama g. Pilara vidi se kojim li plodom rodi borba proti školi, razumije se ovdje, proti školi teorije proti školi znanosti. Ali jamačno će i borba proti školama umjetnosti, borba onakva kako je zastupa g. Pilar, biti štetna bar kod nas, prema našim današnjim prilikama. Dok gotovo sav naš narod vapi »dajte nam škole, škole, škole!«, a razumije tuj i škole umjetnosti, nekoliko mladih naših pisaca započinje kod nas borbu proti školama umjetnosti, tj. proti školski njegovanim smjerovima umjetnosti, a započinje tu borbu kod nas zato što vidi da to čine stotine ili tisuće takozvanih secesionista u Beču, Monakovu, Berlinu, Parizu. Ali da upotrijebim riječi g. Dežmana (u 1. svesci »Salona«), ko-

jima on hoće da pobije nas starije književnike — »sve u svoje vrijeme«. Zar je ta borba proti školama umjetnosti kod nas danas »u svoje vrijeme«? Zapadni veliki narodi imadu svaki već viševjekovni umjetnički razvoj, imadu svaki mnogo umjetničkih škola u obojem smisu te riječi — tj. imadu i mnogo tradicionih skupina jednoga umjetničkoga smjera i mnogo učilišta umjetničkih više i niže vrsti. U tih naroda još se kako tako dade protumačiti nedavni pojav bojnoga poklika proti školama umjetničkim (najpače u prvom smislu), pak tuj šteta od toga neće biti tolika, jer su to veliki narodi od po 40, 50 milijuna, u svakom tom narodu goj je umjetnosti već dugotrajan, i široko razgranjen i duboko ukorijenjen, te u svakom tom narodu znatan pače pretežan dio prokušanih umjetnika i stručnih estetičara, pak i odgojeni ukus širega općinstva podaje ustuk proti pretjerivanju secesionista. Ali kod nas? Narod malena opsega; narod sa sto neprilika koje su oni narodi već davno prevladali; narod u kojem se tek od dvadesetak godina javlja umjetnički rad slikarski i kiparski: kod nas je borba secesionistička danas kud i kamo pretjerana. ili, da pravije kažem, nije nikla iz nikakve naše potrebe, nije nikla organičkim načinom iz naših prilika, nego je prijesad, imitacija iz tuđine, i to imitacija nečega u tuđini, što je ondje baš najnovije, najmodernije, i što ondje najviše pravi senzacije, buke. Povijest prosvjete i napose povijest umjetnosti nepobitno pokazuje da nije svagda najbolje ono što je najnovije, što je modno. Stručnjaci u povijesti prosvjete dokazali su nepobitno da razvoj ljudski u kojem mu drago obziru ne ide uvijek naprednim smjerom, nego da ide kadikad nazadnim; ako i jest cjelokupni iliti prosječni smjer ljudskoga razvoja napredak, ipak ima u pojedinim, kraćim ili duljim, razdobljima nazatka. Dakle nije svagda najnovije ujedno i najbolje. Zašto dakle da mi prihvatimo iz tuđine baš najnoviju novotu? Zar zato što ona laska umjetniku, govoreći mu: svaki umjetnik ima apsolutnu individualnu umjetničku slobodu, te neka ide svojim smjerom bez obzira na išto i na ikoga? Ali, gospodo umjetnici naši, koji ste ujedno učitelji koje umjetničke struke, zar vi možete, naučajući svoje učenike kiparstvu ili slikarstvu, upotrebljavati ono secesionističko na-

čelo naprama učenicima svojim ter im govoriti: neka svatko radi na svoju? Jamačno ćete odgovoriti da ne možete, jer da ono načelo valja istom za gotova umjetnika. Ali ne mogu ni pomisliti kako biste učenika učili slikarstvu ili kiparstvu a da ga nekoliko godina ne vodite određenim, jednodosljednim, metodnim načinom i smjerom; pak zar ćete svaki svoje učenike voditi drugim, možda suprotnim smjerom? Pače, što se vašega vlastitoga umjetničkoga razvoja tiče, mislim da pošto radite svi u istoj zemlji i u prijateljskoj zajednici, nužno nastaje u vas međusobni utjecaj i sporazumijevanje, u kojem se naravno pojavlja pretega najznatnije umjetničke osebnosti, pa tako ćete i nehotice postajati srodniji među sobom po ukusu i po smjeru umjetničkom, i tako reći bi neku školu malo po malo sastavljali. Ako pak neće nastajati takvo međusobno zbližavanje vaše, ako ćete se u ukusu i smjeru sve to više razilaziti: može li to korisno biti u našem malenom narodu, i to pri počinjanju umjetnosti slikarske i kiparske? Dvojim: jer, pobijajući se međusobno u ukusu i smjeru umjetničkom, ne možete uzgajati ukus općinstva i svojih učenika. Račvast kolac u zemlju ne ide, kaže naš narod. Zar će zbilja tko tvrditi, da bi u nas postanak recimo onakva šta kakva bijaše slavna mletačka škola bio na štetu našemu narodu i razvoju slikarstva u nas? Ja mislim da će svatko rasudan reći: kamo sreće, ali daleki i daleki su još puti naši do takva šta! Naši umjetnici koji u nas počinju učiti mlađe slikarstvu i kiparstvu, jamačno najbolje znadu koliko ustrajno i dugotrajne i potanke i metodne upute te vježbe treba učeniku umjetnosti, dok samo prisvoji sigurnu tehničku vještinu; oni najbolje znadu da, ako učenik umjetnosti, još nezrio još neizučen do kraja, posegne za potpunom samostalnošću, to će njegov rad biti vazda kolebljiv, nestalan, nedotjeran. Naši umjetnici će sami najbolje znati iz povijesti slikarstva i kiparstva da je svakom umjetniku od velike koristi ako je prošao dobru školu; nadalje, da se originalnost umjetnikova ne da postići ni načelnom zapoviječu: »budi originalan«, ni odlukom osobnom: »ja hoću biti originalan, samostalan«, nego da to stoji do individualnoga dara umjetnikova, a da razvoju toga dara treba poticaja i oplođivanja dobrom školom. Sva

povijest umjetnosti glasno kaže: nije i ne može i ne treba biti svaki umjetnik originalan, nego svagda je bilo i sad je i vazda će biti i takvih zaslužnih umjetnika koji se ne odlikuju izvornošću, pa ipak časno vrše svoju zadaću kao čuvaoci i predavači valjane, ozbiljne, umjetničke tradicije: glasno kaže sva povijest umjetnosti da se i pojedinci i narodi razvijaju u umjetnosti učeći se jedni od drugih, mlađi od starijih, i da je sreća kad mlađi prime od starijih što savršeniju i svojoj naravi što doličniju nauku umjetničku, ter je onda prema svojoj osebini dalje razvijaju, a da to primanje nije uvijek najbolje onda ako nadovezuje na baš najnoviju umjetničku fazu tuđu.

Sad mi je još promotriti način kojim g. Gjalski u I svesci »Hrvatskoga salona« zagovara modernu iliti secesionističku struju. Ja kao veliki štovalac velika broja njegovih beletrističkih umotvora žalim što moram pobijati njegove teorijske izjave o umjetničkim načelima, koje su doduše umjerenijim načinom izrečene od onih gg. Pilara i Džemana, ali su u jezgri skladne s njihovima.

Nije tek nova, tek secesionistička, nego je vrlo stara nauka ono što zahtijeva g. Gjalski, naime da pojedinac umjetnik »ne ima pasti pod apsolutizam jedne odabrane škole«. To se odavna razumije. Ali velik je skok od potpune neslobode umjetnikove, nametnute mu odabranom školom, pak da potpune individualne njegove slobode umjetničke, do zahtjeva »na stranu sa školama, svatko neka sa svojim načinom daje«, kako veli g. Gjalski. Istina, on ipak steže onu slobodu »zahtjevima, koji su u sferi umjetnosti same«, ali nigdje ne kaže koji li su ti zahtjevi koji istječu iz sfere, iz bivstva same umjetnosti, ter se njima umjetnik ima pokoravati; pak pošto g. Gjalski najodrešitije zahtijeva od umjetnika, neka »čuva kao najveću svetinju slobodu svoga uvjerenja, svoje misli, svoga ukusa«, to se čini da naprama umjetničkoj individualnosti postaju nemoćni i oni »zahtjevi koji nisu izvan sfere njegove umjetnosti«.

Stara je, a ne tek secesionistička tvrdnja i ono što veli g. Gjalski, »da su stari Egipat, Indija, Kina, Bizant, ukočili umjetnost, učinili je kroz vjekove stereotipnom, kao da umjetnost mora ići uvijek istim stazama«. Ako on dodaje, da »moderna struja hoće neprekidno razvijanje ljudske duše i ljudske kulture«, to bih ja primijetio ovako: neprekidan razvoj valjda će biti onda, ako mladi nadovežu na starije i usavrše njihovu baštinu, a ne onda ako oni naprečac i stubokom poruše tradiciju pak se povrate k nekome primitivnome pradavnome načinu umjetnosti; ovaj postupak bio bi nazadak, a ne bi bio neprekidno — napredni razvoj. Nepravo tvrdi g. Gjalski da bi, kad bi se sadanji umjetnik držao onih međa umjetnosti koje su osjekli Homer, Fidija, Sofokle, na taj način nastala zastaja, smrt umjetnosti — od prilike onako kako je bila stagnacija u Egiptu, Kini, Bizantu, Indiji. Znameniti franceski estetičar H. Taine i s njim mnogi raznonarodni stručnjaci u svjetskoj povijesti umjetnosti i u estetici priznaju jednoglasice da su Homer, Sofokle, Fidija oplođivali kroz vjekove i da oplođuju još danas rad pjesnika i kipara: dakle njih ne valja izjednačivati s umjetnicima u Kini, Egiptu, Indiji, Bizantu: oni su polučili u razvoju helenstva, koje bijaše mnogo vjekova cvijet Arijaca, takve uzore umjetnosti, koji dakako ne u svakom detalju oblikovnom i sadržajnom, ali u mnogom obziru imaju još i danas, a imat će još dugo veliku vrijednost, ter su jedan dokaz tomu da je ljudstvo u vršcima svoga razvoja svagda istoga bivstva.

»Moderni pravac — kaže g. Gjalski — neće se držati lijepih linija grčke umjetnosti i renesanse, nego hoće ići dalje.« Kamo dalje? Valjda naprednim razvojem? Ne; g. Gjalski hoće i natrag, u onaj stari Egipat i Kinu; zar onamo gdje je »stagnacija ubila umjetnost«? On kaže: »Valja ići dalje jer su ljepota i život i misao beskrajni, pak se nađu i u sferama harmonije kakve se javljaju u linijama staroegipatskog umjetnika, u risarijama kineskog rukotvorca.« Zar po sudu g. Gjalskoga moderni umjetnik ima što učiti od ljepote ove, ali ništa od ljepote Homerove, Sofoklove, Fidijine? Ako prigovorim tvrdnji »da je ljepota beskrajna«, neka mi ne podmetne g. Gjalski da ja cjepidlačarski hvatam riječi; on kao umjetnik-pisac najbolje zna da izražajna forma mora biti adekvatna s mišlju. Ja dakle velim da ljepota nije beskrajna (to se može reći samo o uzvišenosti); jer ljepota je uvijek omeđena,

zorna, ona svagda ima omeđene oblike simetrije, ili bar proporcionalnosti, harmonije, bar konačne harmonijske izmirnosti; ako se ljepota i pojavlja u beskonačnom broju individualnih pojava, ona je ipak u svim istoga bivstva, u svima je formama omeđena. Ljepota nije, nego tek uzvišenost jest, po pojmu, beskrajna; ali i uzvišenost kad je umjetnost prikazuje ima omeđene oblike, dakako takve koji duhovnim sadržajem svojim podaju i stvaraju dojam »beskrajnoga«. Izreka »da su ljepota i život i misao beskrajni«, pogoduje maglovitosti i bezobličnosti, tj. razoru i negaciji umjetničkoga prikazivanja. Život je beskrajan? Makar se život pojavlja u neizmjernom broju individualnih načina, u svih se vrše isti opći biologijski zakoni, a gdje se oni krše, tu gine život. Misao je beskrajna? Misao je zakonima logičkima i estetičnima upravljana, a kad ih ona ne vrši, onda su u nje posve kratke noge, i brzo joj je kraj. »Ljepota se nađe — kaže g. Gjalski — i u prirodi samoj, kakva se u hiljadama i hiljadama oblika javlja.« Da, ali zato ipak nisu svi oblici u kojima se priroda javlja lijepi; ako li pak tvrdite da jesu, ako s panteizmom tvrdite da tako rečem pankaliju, onda ste sa Spinozom izbrisali razliku među lijepim i ružnim, pa i razliku među dobrim i zlim. Jest, javlja se u prirodi ljepota u bilijunima i bilijunima individua, ali u svih s istim bitnim oblicima, koji se u neizmjerno mnogo individualnih kombinacija mogu ponavljati. Kolike li nebrojene individualne kombinacije podaje ono šest ili sedam spektrovih boja, pa ipak optika s matematičnom sigurnošću postavlja zakone pod kojima čini neki sastav boja — sklad; isto valja za akustiku obzirom na sklad zvukova.

»Ljepota i život i misao beskrajni su — (kaže g. Gjalski, ako ga ovdje pravo razumijem) — najviše u modernom čovjeku, koji je teleskopom i spektroskopom znao dosegnuti najdalje tajne neba, koji je mikroskopom otkrio u jedva vidljivim tačkama ogromne strane života, koji je po tom i svoje misli i svoja čuvstva silno obogatio i proširio i sebe učinio neizrečeno više istančanim i individualnijim bićem od svojih predaka.« Lijepo, lijepo! Ali »moderni« čovjek, tj. onaj, počev od secesije, a to je tek desetak posljednjih godina, svojata

sebi stečevine svojih predâ bližih i daljih, pak se onda uznosi kako je on neizmjerno istančaniji i individualniji, to će reći savršeniji od njih, ter se valjda zato ne treba obazirati ni na njihovu umjetnost, nego odlazi u — secesiju. Baštinu je pobrao od predaka, pak im onda kaže: ja vas ne trebam, ne poznam više, vi ste neizrečeno nisko ispod mene. Je li tako? A bi li se ikad bilo u astronomiji, u biologiji otkrilo ono što g. Gjalskoga razložito onoliko uznosi da se u znanosti postupalo po načelima moderne umjetničke struje ili secesije? Dakako da ne bi; kroz vjekove su predavali stariji mlađima svoje stečevine, jedni i drugi izučeni školom, pomoću matematike, učiteljice neporušnih zakona koji vrijede za svaki i najistančaniji individuum; samo ovako, tradicijom nastavljana, zakonima logike upravljana, mogla je astronomija malo pomalo otkriti tolike tajne svemira. A što je otkrila? Zar je otkrila apsolutnu individualnu, nikakvim zakonima nevezanu slobodu pojedinih tjelesa nebeskih? Nije, nego je otkrila divnu, sve ljudske zakone daleko nadmašujuću pravednu zakonost, koja vlada zemljom i svim planetima i suncima i stajačicama zvijezdama — uza svu njihovu individualnost. Otkrila je sveopći zakon gravitacije, po kojem nijedan kosmički individuum nije sam o sebi, nije apsolutno slobodan, nego su svi gravitacijom centripetalno k jednome središtu prijedinjeni, održajući ipak, centrifugalno, svaki svoju osebinu, pak umjera ovih dviju sila — sile univerzalnosti, sjedinjenosti i sile individualnosti — vodi kružnim ili eliptičnim pravilnim gibanjem svaku planetu etc. oko skupnoga središta, oko sunca prvoga, drugoga i... najvišega stupnja. Dakle kroz neizmjerne daljine, među neizmjerno mnogim kosmičkim individuumima opstoji jedinstvo u mnoštvu, opstoji harmonija. Baš ovaj divni zakonit red cjeline čuva i svaku pojedinu planetu, sunce, stajačicu zvijezdu u opstanku individualnom; a meteorit koji iskoči iz reda časkom poleti sjajan, ali brzo plane i zgasne, kao Ikar. Svako nebesko tijelo ide svojim putem, i ne smeta drugomu, ali sva vrše isti opći zakon, svako na svoj način. A što teleskop i spektroskop otkriva u neizmjerno velikom, isto otkriva mikroskop u neizmjerno malenom; jedinstvo u mnoštvu, univerzalnost sastavljenu i sjedinjenu od bezbroja individualnosti. Pak što je još

otkrio spektroskop? Zar to da je svaka planeta, sunce, stajačica zvijezda bivstvom posve drugačiji individuum, posve različit od drugih? Nije nego to da su svima kosmičkim tjelesima, malim i velikim, gotovo isti sastavni elementi, akoprem su u svakomu na osebit način sastavljeni: dakle i po bivstvu je pojedino svezano s općenitim, ako i ima svoju osebitost.

Kad je tako, kako možete onda astronomiju pozivati u pomoć secesionističkome načelu, kojim hoćete pojedinca umjetnika osamiti, odvezati ga od općih zakona estetičkih i etičnih, govoreći mu: »Čuvaj samo svoj ukus, na stranu sa školama«? Zar ne biste, ako vam astronomija služi za analogiju, imali umjetniku govoriti: »Budi individualan, ali svojom individualnošću izvršuj, na svoj individualni način izvršuj opće zakone ljepote i dobrote, koji vrijede za sve individuume?« Zašto govorite: »Na stranu sa školama« — koje se riječi mogu, pače u nas moraju krivo razumjeti prema našim početničkim i neurednim prilikama, u kojima je toliko još sklonosti na površnost, nemarljivost, neustrajnost? Zašto ne svjetujete radije ovako: »Uči ter uči, dugo i savjesno, dok ne izučiš, a onda nastoj vršiti na svoj osobit način opće zakone estetične i posebne zakone svoje umjetnosti.« Ako vi pustite mlada, pače još negotova umjetnika samo centrifugalno, a ne i centripetalno, zar neće on, posluhne li vaš svjet, postati meteorit, Ikar?

Dakle teleskop, spektroskop, mikroskop, ne pute čovjeka sadanjega na to da bi nalazio središte i težište i jedino sudište svojemu umjetničkom radu u sebi, u svojoj pojedinačnoj sitnini, nego baš zakon opće gravitacije puti ga k središtu svemirskome, k suncu najvišega stupnja, gdje skupni i opći zakon za sve planete i sunca, i zvijezde, i svaki im atom nalazi ujedinidbu. G. Gjalski kaže umjetniku modernome neka se ne drži međa koje su našli Homer, Fidija, Sofokle, Dante, »jer ti su živjeli u doba, kad se mislilo da se sve — i sunce i zvijezde — kreću oko središta koje čini naša mala zemlja«. Tako uzvisuje g. Gjalski Kopernika, što je krivu nauku geocentričnosti uklonio sjajnom istinom heliocentričnosti. Ali zar vaša teorija secesije puti umjetnika na heliocentričnost? Ne, nego ga natrag još ispod geocentričnosti upućuje na egocentričnost. Zar vaša teorija secesije određuje umjetniku središte

oko kojega ima voditi svoj umjetnički put, izvan njega, u uzvišenom skupnom centralnom suncu? Ne, nego ona ga svjetuje neka pravilo i zakon svome umjetničkom radu traži napokon samo u svojoj individualnosti, a nigdje u nečemu univerzalnom, dakle ona ga potiskuje u egocentričnost, a to će reći u ekscentričnost, pa tako ona radi proti analogiji s astronomijom, koju g. Gjalski toliko slavi. Svaki čovjek, a navlastito umjetnik, pravi umjetnik bogom obdaren, ima biti — po divnom Leibnitzu — tj. ima težiti da postane što jasniji mikrokozam, što jasnije ogledalo makrokozma iliti individualni jav univerzalnosti, tj. ogledalo i prikazivalo istine, ljepote i dobrote. Istina je čisto, bijelo, apstraktno svjetlo: ljepota je isto svjetlo, ali razloženo u milotne, među sobom harmonijske boje; dobrota je isto, ali opet ujedinjeno svjetlo, i to svjetlo kao energija životvorne blagodatne topline. U povijesnom razdoblju estetike i umjetnosti doduše kadšto se iz onoga trojstva — istine, ljepote i dobrote — otima i osamljuje ljepota, ter se sama ona postavlja zadatkom umjetniku. Ali ipak mnogi umni estetičari svjetski raznih vjekova sve do danas — tj. do secesionistâ, ako ovi doista uče da se umjetnik ne treba obazirati na zahtjeve etičke — svezuju ljepotu s dobrotom i s istinom tako da ljepotu drže, po duševnom bivstvu njezinu, pojavnim simbolom dobrote i istine, ter prema tomu misle da je ono što je protuetično također protuestetično.

Ako povijest opće estetike i povijest pojedinih umjetnosti i njihovih teorija promotrimo, to mislim da se može smatrati za razmjerno najuniverzalniju i razmjerno najosnovaniju nauku ona nauka koja uči ovako. Opći pojam iliti opći zakon ljepote — koji se može izvršiti na nebrojeno mnogo individualnih načina, pa u tom stoji posve dovoljna sloboda pojedinca umjetnika — sastavljaju slijedeći oblici: sklad iliti jedinstvo u mnoštvu, tj. ili simetrija ili proporcionalnost, najpače takozvana proporcionalnost zlatnoga reza (iliti srednje geometrijske razmjernice) — zatim završni skladni izmir, koji razrješuje časovite ili pomjesne disonancije (nesklade) u završni sklad — zatim karakterističnost, tj. istinitost u bitnim, a ne u posve uzgrednim i sićušnim osebinama — zatim jasnoća, živost i potpunost. Ovi pojavni oblici zajedno sastav-

ljaju pojavnu formu ljepote, a duševni, misaoni sadržaj, iliti ideja, štono se onom formom očituje, ima biti etički vrijedna i dostojna. Ovu nauku izvršuju i potvrđuju najizvrsniji i najpriznaniji umotvorci svih vjekova i svih posebnih umjetničkih struka, iliti obratno: ona je iz njih apstrakcijom izvedena. Zahtjeve ove nauke vlasna je estetika izreći svakomu umjetniku, koje god struke, pak, da mi dopušta vrijeme, ja bih pokušao pokazati kako se prema ovoj nauci opće estetičnoj imadu ocjenjivati slike i kipovi u ovoj izložbi.

Mi stariji književnici hrvatski nadamo se da će se naši vrijedni mladi umjetnici slikari i kipari, uza svu umjetničku individualnost svakoga pojedinca, daljnjim neumornim studijem i radom sve to više ujedinjavati u rješavanju plemenitih zadataka koji ih čekaju u hrvatskoj domovini, a da će im ona tijekom vremena sve to više podavati te zadatke. To su, da ih ukratko obilježim, ovi zadaci.

Naše crkve trebaju umjetničkih religioznih slika i kipova; u tom smo mi još daleko, daleko iza naših zapadnih susjedâ; a religioznih slika i kipova trebaju i naše (zagrebačke) arkade, u čem bi nam imalo primjerom služiti npr. groblje u Innsbrucku, gdje stoji dvije do tri tisuće forinti arkadna grobnica skupa s krasnim slikarskim ili kiparskim religiozno-umjetničkim uresom, tako da se cjelokupno groblje doima kao krasna umjetnička ilustracija uzvišenih biblijskih utjehâ čovječanstvu — žalibože su zagrebačke arkade, prema imućstvenim prilikama našim, kudikamo prevelike, upriličene za opekara, a ne za umjetnika. — Svaki od naših gradova trebao bi npr. u svojoj vijećnici (gledajte npr. po Bavarskoj vijećnice posve malih gradića) po koju historijsku sliku o znatnim historijskim događajima u tom gradu ili okolišu njegovu, pak po koje javno kipno poprsje zaslužnih u prošlosti domorodaca svojih. Zagreb bi mogao u sebi, u svojim javnim šetalištima sjedinjivati duplikate svih takvih poprsja, pak razmjerno pridonositi za izradbu, ter bi onda trošak, pravedno podijeljen među Zagrebom i pojedinim gradom, bio podnošljiviji; ovako sjedinjenim silama mogao bi se — sve dakako tijekom vremena — namicati trošak za dva-tri velika historijska spomenika u stolnom Zagrebu, npr. za spomenik Zrinskomu Sigetskomu

i za spomenik o dolasku Hrvata u sadašnju domovinu, koji predmet je — po Porfirogenetovo vodeće petero braće i dvije sestre — preizvrstan za plastičnu grupu. Nadalje naša duga morska obala, naši toliki otoci, naša Plitvička jezera, pak toliki ini lijepi ili bar veoma obilježni krajevi: koliko li predmetâ za okolišne slike hrvatskih umjetnika! Nadalje, najljepši i najobilježniji tipovi našega seoskoga svijeta, pa najljepše, vrlo slikovite odjeće njihove, pa najljepši starodavni običaji pučki: koliko li građe za genre-slike i za historije! Osim toga pučke pjesme i priče, pak pučka starodavna mitologija — kako ju je prof. Nodilo akademičkim raspravama prikazao — podaju obilje osebitih predmeta našemu slikaru i kiparu, te bi, bar po sadržaju, a i po idealizovanim tipovima ženskim i muškim iz našega puka, mogao naš umjetnik stvoriti nešto bar donekle nova; zna se koliko su franceskim i inim svjetskim umjetnicima bili zanimljivi oni osobiti ženski i muški tipovi koje je Čermak presadio u svoje slike iz puka u Konavlina i u Župi kod Dubrovnika. A zar ne bi iz skladanja bojâ u našim pučkim sagovima i vezivima mogao naš slikar naći posebnih naših nijansâ u harmonizaciji bojâ? A naš umjetnik arhitekt — koji bi nužno trebao da bude trećim drugom uz našega slikara i kipara — zar ne bi mogao umjetnički upotrebljavati i dalje razvijati građevne konstruktivne i ornamentalne oblike našega puka?

Eto preobilna posla za hrvatske umjetnike, posla za mnogo desetaka godina, posla koji će se, uza svu razdiobu po strukama i uza svu individualnost pojedinaca, jedva moći i početi bez nekoga sporazumka među umjetnicima našima, pod geslom »viribus unitis«. A dakako treba da se općinstvo hrvatsko živo odaziva mladoj našoj kiparskoj i slikarskoj umjetnosti, ter da joj podaje narodne zadatke, kao što opet treba da se umjetnost domaća odaziva narodnoj duši: onda će se hrvatska misao, hrvatska duša, dakako skladna s univerzalnom, s opće ljudskom ogledati u tvorevinama hrvatskih umjetnika. S dobrom voljom, slogom i organizacijom moglo bi

se, uza sve naše oskudne i nepovoljne prilike, polučiti to da bi se naši mladi umjetnici, voleći s domovinom dijeliti skromnu materijalnu blagotu no s tuđinom makakvo obilje, u izvađanju onih zadataka neprestance usavršavali i svojim umotvorima sve to više potvrđivali plemenite riječi velikoga Schillera, riječi izvađene iz dubine ljudskoga srca: »Uz domovinu dragu se privini, u njoj je korijen biću tvome i radu, to drži stavno dušom svom, svim srcem.«

BILJEŠKE

STANKO VRAZ

»Narodne pjesme u Slavoniji«. Članak — potpisan Vrazovim pseudonimom Jakob Rešetar iz Cerovca izišao je u I knjizi »Kola«, g. 1842. Preštampan je u V knjizi Vrazovih Djela (Zagreb 1887), s većim dijelom Vrazovih kritičkih spisa.

»Q. Horatius Flaccus«. Člančić, s potpisom St. Vr., objavljen je u 3. knjizi »Kola« g. 1843, u rubrici »Koješta«. Preštampan je u V knjizi Vrazovih Djela.

»Sud o slogu«. Izišao je u istoj knjizi »Kola«, u kojoj i člančić o Horaciju, s jednakim potpisom. Preštampan u V knjizi Djela.

»O Dubrovčanima«. To je izvadak iz Vrazova »Dodatka uredništva«, objavljenog uz sastavak »Prijateljski dopisi o pravopisu ćirilskim i latinskimi pismeni« (Kolo IV, 1847), u kome je objavljeno dopisivanje između Vuka St. Karadžića i Vjekoslava Babukića. Preštampano u V knjizi Djela.

»Kritičeski pregled« izišao je u V knjizi »Kola«, 1847. u rubrici Pregled knjigopisni za g. 1846. Nije preštampan u Vrazovim Djelima.

O Vrazovoj kritici vidi: Šrepel, O Vrazovoj kritici (Zagreb 1892, preštampano iz Vijenca 1888); Drechsler, Stanko Vraz (Zagreb 1909). Tu su pobilježeni Vrazovi kritički sastavci.

LJUDEVIT VUKOTINOVIĆ

»Tri stvari knjiženstva« izišle su u III knjizi »Kola« (1843), u rubrici »Pazar«.

O Vukotinovićevu književnom i naučnom radu: Torbar, Život i djelovanje Ljudevita Vukotinovića (Ljetopis Jug. akad. 12, 1892).

DIMITRIJE DEMETER

»Knjiženstvo ilirsko« objavljeno je u »Danici« g. 1846, potpisano prvim slovom piščeva prezimena (D).

Prikaz *»Slavjanke«* (potpisan: Dr. D. Demeter) izišao u »Danici« g. 1874. Almanah »Slavjanka« izišao je u Budimu g. 1847, a izdala ga je srpska omladina.

Ocjena Bogovićeva »Frankopana« objavljena je u Narodnim novinama g. 1856, br. 126—129 (potpisana: Dr. Demeter). »Frankopan« je izišao g. 1856.

O Demeteru: Vladimir Mažuranić, Predgovor izdanju »Teute« i »Grobničkog polja« (Zagreb 1891).

ADOLF VEBER TKALČEVIĆ

Veberova ocjena *»Mejrime«*, drame Dubrovčanina Matije Bana, izišla je u »Nevenu« g. 1852, br. 42—46, a preštampana je u IV knjizi Veberovih djela (Zagreb 1887).

O toj ocjeni izišao je u »Nevenu« iste godine članak, potpisan s P. (Praus?), »Nekoliko riječi o Mejrimi i o sudu o njoj ponešenom«, a osvrnuo se na nju i sam Matija Ban. I jednome i drugome Veber je odgovorio u »Nevenu« (Odgovor P. o Mejrimi. Opaske na odgovor Matije Bana o Mejrimi). I ti su odgovori preštampani u Djelima IV. »Mejrima« je izišla g. 1849.

Članak *»Najnoviji pojavi našega pjesništva«* izišao je u časopisu »Književnik« g. 1865. Preštampan je u IV knjizi Veberovih Djela.

»Cvijeta« Mede Pucića izišla je g. 1865. »Krijesnice« Ivana Trnskoga objavljene su u dvije knjige g. 1862. i 1855, bez oznake autora. Sundečićeva »Vršidba« izišla je g. 1861, a »Krvava košulja« g. 1864. »Ljeljinke« Josipa Eugena Tomića štampane su 1865. Đuro Kovačević izdao je g. 1865. knjigu »Prve pjesme«.

Na Veberovu ocjenu svoje zbirke osvrnuo se Tomić člankom u »Naše gore listu« g. 1865, a Šenoa u »Glasonoši«. Veber je Tomiću odgovorio člankom »Odgovor g. Tomiću o Ljeljinkah« u »Naše gore listu« iste godine (v. Veberova Djela IV).

Veberove književne kritike sabrane su u IV knjizi njegovih Djela. O Veberovu životu i radu v. Franjo Marković, u »Spomen-knjizi Matice hrvatske« (1892). O Veberovoj kritici v. Barac »Hrvatska književna kritika«.

JANKO JURKOVIĆ

Članak *»Moja o kazalištu«* izišao je u »Nevenu« g. 1855, članak *»Naši kalendari«* u »Pozoru« g. 1862 (br. 50, potpisan J. J.), a *»Pismo nekom mladom prijatelju o spisateljskom zvanju«* u »Pozoru« g. 1862 (br. 68 i 69, potpisan J. J.).

O Jurkovićevu životu i radu vidi članak Augusta Šenoe (u ovoj knjizi), te prikaz Franje Markovića (Spomen-knjiga Matice hrvatske, 1892). O Jurkovićevoj kritici v. Barac, »Hrvatska književna kritika«.

AUGUST ŠENOA

Članak *»Naša književnost«* izišao je u »Glasonoši« g. 1865, preštampan u Sabranim djelima Augusta Šenoe knj. II (Feljtoni i rasprave, Zagreb 1932). — Članak »Naše glumište«, što ga je obećao na kraju toga sastavka, nije Šenoa nikada napisao.

O *»Hrvatskom kazalištu«*. Rasprava je izišla u »Pozoru« g. 1867, br. 242—256, uz neke prekide, a preštampana je u Sabranim djelima knj. II. Nastala je kao odgovor na napadaje što ih je Šenoa doživio zbog svojih kazališnih kritika u »Pozoru«. U njoj se većim dijelom iznose propusti i pogreške Dimitrija Demetera (artističkog ravnatelja zagrebačkog kazališta), Spire Dimitrovića Kotoranina (službenoga kazališnog prevodioca), te Josipa Freudenreicha (redatelja). Napadaji na Šenou izlazili su u listovima »Domobran« i »Svijet«. O tome potanje: Velimir Deželić, »Spor Dimitrija Demetera i Augusta Šenoe« (Prosvjeta 1904), Barac, »August Šenoa« (Zagreb 1926). — U vrijeme kad je Šenoa pisao svoje kazališne ocjene i spomenutu raspravu, bio je na čelu kazališnoga odbora dr. Jovan Subotić.

Članak *»Marta posadnica«* izišao je u »Vijencu« g. 1873. Preštampan u »Sabranim djelima« XX (Slike i prikazi, 1934). Banova drama izišla je 1872 (u Dubrovniku). Kukuljevićeva pripovijest o Marti posadnici, što je u svojoj ocjeni spominje Šenoa, izišla je u Kukuljevićevim »Različitim djelima« (Zagreb 1842), s oznakom da je rađena prema Karamzinu.

»Janko Jurković« izišao je u »Vijencu« g. 1878, preštampan u »Sabranim djelima« knj. XX. (Slike i prikazi, Zagreb 1934).

Šenoine književne i kazališne ocjene, osim kraćih i anonimnih sastavaka (objavljenih u »Glasonoši« i »Vijencu«) skupljene su u njegovim »Sabranim djelima«, u knjigama: »Feljtoni i rasprave«, »Slike i prikazi«, »Članci i kritike«, »Kazališna izvješća I«, »Kazališna izvješća II« (sve izašlo u Zagrebu, 1932—1934).

O Šenoinom kritičarskom radu: Barac, »August Šenoa« (Zagreb 1926), Barac, »Hrvatska književna kritika«.

O životu Augusta Šenoe vidi: Franjo Marković, »August Šenoa« (Spomen-knjiga Matice hrvatske, 1892), Milan Šenoa, »Moj otac« (Zagreb 1933).

FRANJO MARKOVIĆ

Članak o *»Maksimu Crnojeviću«* izišao je u »Vijencu« 1872, a drama Laze Kostića, o kojoj je riječ, nastala je g. 1863, štampana 1867.

Prikaz Kukuljevićeve drame *»Poturica«* izišao je u »Vijencu« g. 1873, dok je sama drama objavljena g. 1867. u Zagrebu.

Prikaz *»Smrti Smail-age Čengijića«* izišao je kao predgovor pjesmi g. 1876, a popravljen i popunjen drugim dijelom kao predgovor izdanju od g. 1905. Za ovu knjigu preuzet je tekst iz g. 1905. Članak u izvješću senjske gimnazije, na koji se Marković u toj kritici osvrće, napisao je Carl Seeberger.

»Predavanje na izložbi hrvatskih umjetnika« održano je u Zagrebu g. 1899. i objavljeno u »Vijencu« iste godine.

O Franji Markoviću v. Vodnik, »Franjo Marković« (»Savremenik« 1906), Pavletić, »Franjo Marković« (Zagreb 1917).

O Markovićevoj kritici v. Barac, »Hrvatska književna kritika«.

RJEČNIK

(MANJE POZNATA IMENA, STRANE RIJEČI I IZRAZI)

Ab excessu — od udaljavanja, tj. nećemo liječiti polazeći od mane, nego udaljujući se od nje.

ab ovo — od jajeta, tj. od početka.

a defectu — od mane.

aera Sosiis — novac Sosijima (na glasu knjižari i nakladnici rimski u doba Horacija).

Aganipa — izvor na Helikonu, posvećen muzama.

albae gallinae filius — sinak bijele kokoši (tj. vidovito čedo).

Alle Menschen, gross und klein,
Spinen sich ein Gewebe fein,
Wo sie mit ihren Scheerenspitzen
Gar zierlich in der Mitte sitzen.
Wen nun darein ein Besen fährt,
Sagen sie, es sei unerhört;
Man habe den grössten Palast zerstört. — Svi ljudi, veliki i mali, ispredu fino tkivo, u kome sa šiljcima svojih škara sjede u sredini. Ako sad unutra udari metla, kažu da je to nečuveno.

Amphora coepit institui: currente rota cur urceus exit (Horacije, Ars poet.) — Počela se graditi amfora: dok se kotač vrti, zašto izlazi krčag?

Ampullae et sesquipedalia verba (Hor., Ars poet.) — riječi nadute i podrugu stopu dugačke.

Arhiloh — jampski pjesnik s otoka Para. Živio je oko g. 650. pr. n. e. Jambi su njegovi bili satirične pjesme, u kojima je oštro napadao svoje protivnike. Sačuvani su samo ulomci.

Beim Teufel ist der Spiritus,

Das Phlegma ist geblieben. — Duh je iščeznuo (otišao do vraga), ostala je flegma.

Bernauer Agnes — drama Friedricha Hebbela.

Botta Paul Emil (1802—1870), francuski arheolog, liječnik, diplomat; istaknuo se kao istraživalac istočnih zemalja i putopisac.

Brambilla — upravitelj njemačkog kazališta u Zagrebu uoči sloma apsolutizma.

Brevitas delectat — Kratkoća je ugodna.

breviter — ukratko.

Car tel est mon plaisir — Jer mi se tako sviđa, jer ja tako hoću.

Chocholoušek Prokop (1819—1876), češki pripovjedač, autor djela »Jug« u kome je uznosio jugoslavenske junake. Prevodili su ga u Hrvatskoj naročito pedesetih i šezdesetih godina.

Consuetudo certissima loquendi magistra, utendumque plano sermone et nummo, cui publica forma est — Navika je najsigurnija učiteljica govorenja, i valja se služiti jasnim govorom kao novcem, koji ima opći oblik.

Corrige sodes hoc et hoc — Ispravljaj, ako hoćeš, ovo i ono.

Crasso obducti sensu nil praeter corpora norunt — Prekriveni grubim osjećanjem, ne znaju ni za što drugo nego za tjelesa.

Difficile est satyram non scribere — Teško je ne pisati satiru.

Dixi: non est verum — Rekao sam: nije istina.

Dudevant — prezime spisateljice George Sand (autorice romana L'Uscocque) po mužu od koga se kasnije rastavila.

Düringsfeld Ida (1815—1876), autorica putopisa »Aus Dalmatien« (Prag 1857).

Ego eum terribiliter refutavi — Strašno sam ga pobio.

Ein Dichter wäre ich geworden, hättte sich die Sprache nicht unüberwindlich gezeigt — Bio bih postao pjesnikom da se jezik nije pokazao nesavladljivim.

Est deus in nobis, agitante calescimus illo.
Sedibus aetheriis ille venit. (Ovid., Fasti)) — Bog je u nama; dok nas on potiče, zanosimo se; on dolazi s eterskih sjedišta,

Exempla sunt odiosa — Mrsko je spominjati primjere.

Favete linguis (Horac.) — Šutite.

Ficta voluptatis causa sint proxima veris.
Ne quodcumque volet poscat sibi fabula credi. (Hor., Ars poetica)

Smišljeno zbog zabave neka bude slično istini, neka komad ne traži da mu se vjeruje što on bude htio.

Fluminensia — knjiga Frana Kurelca, s različitim sastavcima, nastala u Rijeci, izišla u Zagrebu 1862. »Đoka« je natpis jedne narodne pripovijetke u njoj.

Format enim natura prius nos intus ad omnem
Fortunarum habitum. (Horac., Ars poetica) — Jer priroda nas unaprijed unutra udešava za svako stanje sreće.

Gallmayer Josefina (1838—1881) proslavila se kao subreta u Brnu i Beču svojom živahnošću i duhovitošću.

Geschmack, Geschmackslehre — ukus, nauka o ukusu.

Gospodarski list — počeo izlaziti kao »List gospodarski« već 1842, u izdanju Hrv.-slav. gospodarskoga društva.

Haynau Julius Jakob (1786—1853), austrijski vojskovođa, poznat s okrutnosti (Mantova 1848, Arad 1849).

Herrlossohn Karl (1804—1849), njemačko-češki pisac, rodom iz Praga. Prevodili su ga mnogo na hrvatski pedesetih i šezdesetih godina.

Hic est — Ovaj je.

Hipokrena (konjski izvor) — izvor na vrhu Helikona u Beotiji, nastao od Pegazova udarca.

Hiponakt — jampski pjesnik iz Efeza. Živio oko 550. g. pr. n. e. U svojim podrugljivim stihovima stavljao je u zadnjoj stopi mjesto jamba spondej.

homo grandia professus — čovjek koji obećava velike stvari.

Humano capiti cervicem si pictor equinam (Horac., Ars poet.) — Ako slikar ljudskoj glavi (pridoda) konjsku šiju.

Ignoti nulla cupido — Što ne poznamo, za tim i ne čeznemo,

in forma — u obliku.

... *In vicum vendentem thus et odores*
et piper et quidquid chartis amicitur ineptis (Horac., Epist.) — U ulicu gdje se prodaje tamjan, mirišljave stvari, papar i što se god zamata u makulaturu.

Isokrat (463 — 338 pr. n. e.), atenski govornik

κοινισμός — miješanje različitih govora i narječja

κωμῳδίαν διδασκαλίαν εἶναι χαλεπώτατον ἔργον ἁπάντων.
Da komedija bude poukom, to je najteže djelo od svega.

Le goût, par le rapport à l' esprit — Ukus u odnosu prema duhu.

Kiseljak Ivan dr. — profesor fizike i matematike, autor drame »Samuil« (Zagreb 1862).
»Književnik« — naučni časopis (Zagreb 1864) pod vodstvom Vatroslava Jagića, s obiljem naučnih rasprava i referata.
Kvintilijan Fabije M. (35 — 95 n. e.), rimski govornik, pedagog, kritičar.
La famille Benoiton — drama Victoriena Sardoua.
Ledena palača — roman Rusa Ivana Lažečnikova (1792 — 1869), izišao u Moskvi 1835.
Le fils de Giboyer — drama Emila Augiera.
Ce pauvre marquis — drama F. Dumanoirea.
Lerchenfeld — bečko predgrađe.
Maletić Đorđe (1916 — 1888), srpski pjesnik, kritičar, književni teoretik, kazališni radnik.
mob (mobile vulgus) — prosti puk, fukara.
Montjoye — drama Eugena Feuilleta.
Musarum sacerdos — svećenik muza.
mutatis mutandis — kad se izmijeni ono što treba izmijeniti.
Ne quid nimis — ništa previše (tj. umjereno).
Nikolić Vladimir (1829 — 1886), lirik i pripovjedač (Pripovjesti, 1864. g.).
Non missura cutem nisi plena cruoris hirudo — Pijavica neće ostaviti kožu dok se ne napuni krvi.
Non omnia possumus omnes — Ne možemo svi sve.
Nonum prematur in annum (Horac., Ars poet.) — Neka se krije devet godina, tj. ono što napišeš
Nova non sine quodam periculo fingimus — Novo ne stvaramo bez neke pogibli.
Nunc satis est dixisse — Sada je dosta govoreno.
Obscuritatem sallustianam — Salustijevu nerazumljivost.
Odi profanum vulgus (Horacije, Carmina) — Mrzim neposvećeni puk.
Omnia sunt fluxa atque fragilia — Sve je prolazno i krhko.
oratio pedestris — običan, prozni govor.
Picti masculi — tobožnji muškarci (lutke u tuđim rukama).
Pictoribus atque poetis
Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas (Horac., Ars poetica — Slikari i pjesnici imali su uvijek jednaku povlasticu: odvažiti se na što mu drago.

pleno titulo — punim naslovom.
»Požeški đak« — pripovijest Miroslava Kraljevića (1832 — 1877), izdavača i urednika časopisa »Slavonaca«; pisac ju je izdao (1863) s uvjerenjem da je napisao prvi hrvatski roman.
»Prijatelj puka« — novine za seljaštvo, što su ih g. 1848. pokrenuli napredni hrvatski intelektualci.
Rajković Đuro (1825—1886), srpski književnik i pedagog. U »Nevenu« je g. 1855. i 1856. objavljivao pedagoške članke, pod natpisom »Školski ulomci«.
Rebus in excelsis decus est et gloria maior — U uzvišenim je stvarima slava i dika veća.
Rem potenter lectam, provisam — građu snažno izabranu i unaprijed promišljenu.
Fortius et melius magnas plerumque secat res (Horac., Satire) — Šala ponajviše rješava važne stvari jače i bolje nego oštrina.
Sans la langue, en un mot l' auteur le plus divin est toujours, quori qu' il fasse, un méchant écrivain — Bez jezika je, jednom riječi, najbožanstveniji autor, ma što radio, uvijek loš pisac.
sesquipedalia verba — riječ od podrug stope (po Horaciju).
Si dicentis erunt fortunis absona dicta,
Romani tollent equites peditesque cachinum (Horac., Ars poetica) — Ako riječi onoga koji govori budu nesuglasne s prilikama, grohotom će se smijati Rimljani, vitezovi i plebejci.
Sit venia deminutivo — Neka mi se dopusti, da upotrijebim deminutiv.
sumpta prudenter — uzeto razborito.
suum munus — svoj dar.
Špor(er) Juro Matić (1796—1881), prethodnik ilirizma, autor većeg broja drama (Kastriota Skenderbeg, Lijek za objesnu ženu) od kojih se niti jedna nije prikazivala. Radio je na književnosti sve do smrti, ali bez uspjeha.
Terencije (195—159. pr. n. e.), rimski komediograf.
Τῆς ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν ἀθάνατοι.
(Hesiod, Djela i dani): Ispred kreposti znoj su postavili besmrtni bogovi.

Tincta sanguine Lycambeo tela — strijele umočene u krv Likambovu (Likamb, Tebanac, objesio se sa kćerju Neobulom, jer ga je Arhiloh progonio ujedljivim pjesmama, što mu nije htio dati kćer za ženu).
Tkalčić Ivan K. (1840—1905), svećenik, zagrebački kanonik, historik, pisac »Povjesnice hrvatske« (1861), na koju misli Šenoa u svom članku.
»Tri lipe« — knjiga Janka Jurkovića, sa sastavcima za seljaštvo, izašla u dva izdanja (1958, 1861).
Truditur dies die — Jedan dan gura drugi.
Varietas delectat — promjena je ugodna.
Vergilije Publije Maron (70—90. pr. n. e.), rimski pjesnik, pisac epa »Eneide«, te »Georgika« (ratarskih pjesama).

SADRŽAJ

HRVATSKA KNJIŽEVNA KRITIKA
M A T I C A H R V A T S K A
U R E D N I K J A K Š A R A V L I Ć

1. *svezak: Od Vraza do Markovića* (izašlo)
2. „ *Razdoblje realizma* (izašlo)
3. „ *Kritički radovi Milana Marjanovića* (izašlo)
4. „ *Kritički radovi A. G. Matoša* (izašlo)
5. „ *Nehajev i suvremenici* (u pripremi)
6. „ *Kritički radovi Miroslava Krleže* (izašlo)
7. „ *Kritički radovi Antuna Barca* (u pripremi)
8. „ *Kritički radovi Tina Ujevića* (u pripremi)
9. „ *Kritika između dva rata* (u pripremi)
10. „ *Suvremena kritika* (izašlo)

MATICA HRVATSKA
Zagreb, Matičina 2
tekući račun: 400-703-3-1097

Izdavač *Nakladni zavod Matice hrvatske*
Zagreb, Matičina ul. 2.

Za izdavača *Josip Tomić*

Nacrt za korice *Ljubo Babić*

Korektura *Zlata Dujmić*

Štamparija »Ognjen Prica«, Zagreb

MATICA HRVATSKA